

Nézőpontok

Tanulmányok a 20. századi magyar irodalomról, tudományról és művelődéspolitikáról

Bevezető

Két téma, négy fejezet, húsz tanulmány jelenünkről és közelmúltunkról az irodalomtörténész szemszögéből. Az időrendet tekintve az egyik téma az 1920-as évekkel veszi kezdetét, a másik a Monarchia szellemi tovább élésével. A tanulmányok egyharmadában a művelődéspolitikai és az irodalmi irány szétválaszthatatlanul összekapcsolódik, máskor tisztán költészeti, illetve elméleti (komparatiztika, szimbólumkutatás) megközelítési módok kerülnek előtérbe.

A közéleti rész középpontjában nem események, hanem emberek állnak. Kortársaik előtt sikeres, szakmai tevékenységükért nagy tekintélynek örvendő, az előtte zajló történelmet felelősséggel megítélő, benne szerepet vállaló történész, biológus, költő és író. Közülük Klebelsberg volt az egyetlen igazi politikus. Ő adminisztratív hatalom birtoklása nélkül bele sem kezdhett volna a magyar kultúra tragikus következményekkel járó elzártságából való kivezetésének programjába.

A többiek, Ady szavaival, „muszáj Herkulesek” voltak. A számukra fontos értékek megsemmisítése ellen elismertségük csúcán, belső kényszer hatására nyilatkoztak meg, veszélyeztetve további szakmai pályájukat is. A legszörnyűbb megtorlás 1956 után következett be, de a Gestapo Szent-Györgyi Albertet is üldözte diplomáciai tevékenységéért. (Őt korábban Klebelsberg hívta Cambridge-ből Szegedre.) A háború után a Magyar Tudományos Akadémiát átszervező Nobel-díjas tudós még általánosabb és modernebb módon is magára vállalta „korunk feladatát”. Mély lelkiismereti válságot okozott számára, hogy társaival olyan tudományos program megvalósításában vett részt, amelynek következménye akár az egész emberiség elpusztítása is lehet – hacsak a közerkölcs és felelősségtudat kőkorszaki állapotából nem emelkedik fel a szükséges magasságba. A biológiai okokról, a változtatás szükségességéről és irányairól szólnak Szent-Györgyi morálfilozófiai írásai és versei. Az etikus-biológus ugyanabból a szellemi közegből táplálkozott, mint Babits és a Nyugat, s amire talán a kultúrára alapozott humanitás lenne a legjobb kifejezés.

A Horthyval kapcsolatban is állást foglалó költő, *homo moralis* vezet át a következő, tisztán irodalomtörténeti részbe. Babits és főleg Weöres Sándor versei és prózai írásai a bennük megjelenő eszmei áramlatok, belső struktúrák és időszemlélet szempontjai szerint elemezve kerülnek bemutatásra. Az értelmezés egyik lehetséges módja a művészeti ágak egymáshoz való viszonyának kutatása. A világirodalom legtöbbször illusztrált művének általában Dante *Commediáját* tartják. A magyar irodalom és zene vonatkozásában az elsőség (főleg időarányosan) Weöres Sándoré. Kodály Zoltán óta sokan megzenésítették verseit, de a róluk készült képzőművészeti **illusztrációk** feldolgozások száma sem kevés. Az összehasonlító művészettudomány egyik területe a történeti szempontú szimbólumkutatás, amelyről itt külön tanulmány szól.

A magyar komparatiztikai kutatások az 1970-es, 80-as években nemzetközi szempontból is igen jelentős eredményeket értek el. Az irodalomtudománynak ezt az ágát kutató nemzetközi szervezet – International Comparative Literature Association (ICLA)/ Association Internationale de Littérature Comparée (AILC) – kétszer is magyar elnököt választott. Részben az Akadémiai Kiadó jelentette meg a Társaság által szervezett európai nyelvű irodalmak történetét összefoglaló, reprezentatív *Histoire Comparée des*

Littératures de Langues Européennes sorozatot, többször magyar szerkesztőkkel, szerzőkkel. Ebben az időszakban a francia és amerikai mellett magyar iskoláról beszéltek. A hazai irodalomtudomány korábban még nem tudott a nemzetközi elismertségnek erre az intézményes fokára emelkedni. Az egyik magyar AILC-elnök Vajda György Mihály volt, aki 1974-ben, a száz évvel korábbi kolozsvári példa alapján Szegeden összehasonlító irodalomtudományi tanszéket alapított, s az Akadémiai Kiadónál elindította a Neohelicon (1973–) című, négynyelvű folyóiratot. Tág horizontja, szakmai felkészültsége, nyitottsága vonzerővel bírt mindazok számára, akik babitsi, Szerb Antal-i alapon irodalmunkat a többi literatúra és más művészetek összefüggésében akarták látni. Kutatási területei közül, különösen élete vége felé, kiemelkedik a Monarchiára és a témátörténetre vonatkozó.

A záró rész tanulmányai nemzetközi felmérések alapján leltárba veszik a mai ember olvasottságát, értékrendjét, egyetemes irodalmi kánonját. Az egyetemi tananyagok és ankétok elemzése alapján kialakított „népszerűségi sorrendben” vannak magyar szerzők is. A listák hasznos információkat tartalmaznak a magyar világirodalom- vagy európai irodalom-kép kialakulásához.

A 21. század kezdetét nálunk nem jellemzik nagy történelmi kataklizmák. A felelősségvállalás szükségessége azonban most sem szűnt meg. A külföldi egyetemeken folyó hungarológiai kutatás és oktatás elsorvadásáról és a bölcsészettudomány alulértékeléséről szólnak e rész művelődéspolitikai tanulmányai. A bölcsészettudomány (különösen a hazai) ez idáig nem tudta kialakítani vagy a többiekkel elfogadtatni általános tudománymetriai elveit, s így követni kényszerül más tudományterületeken alkalmazott (ott talán jogos) elvárásokat. Ez a humán tudományok és bölcsészkarok visszaszorulását jelenti, egyetemen belüli pozícióik meggyengülését hozza magával. Umberto Eco (ő az egyetlen nem magyar szerző) egyik regényében a régi, titkos bölcsélet és a technikai civilizáció találkozási pontjait, konfliktusait tárta fel. Pusztán a ráció, a „lineáris szekvenciákat” követő gondolkodásmód nem ad a dolgok lényeghez vezető *térképet*, a szellemi valóság, állítja, másfajta bölcsességgel közelíthető meg.

A tanulmányok nagyobbik része már megjelent magyar és/vagy idegen nyelven. Ezek egy (a bibliográfiában két évszámmal jelölt) részét a kötet számára átdolgoztam, a többi most jelenik meg először. Az időábrázolás és a művészetek közötti kapcsolat témája más-más gondolatmenet részeként több tanulmányban is felvetődik.

Művelődéspolitikai törekvések sorsfordító időkben

Klebensberg kulturális külpolitikájáról

Klebensberg nemzetközi művelődéspolitikai nézeteinek kialakulását és ezek gyakorlatban való megvalósítását elsősorban német (történet)filozófiai gondolatok és szervezeti példák befolyásolták. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott apai ágon osztrák származása, szellemi érdeklődése, nyelvismerete is. A magyar történelmi hagyományok, a Keletre nyíló, kultúraközvetítő *bécsi kapu* Magyarországon általánosan elfogadott eszméje, személyes kapcsolatai, műveltsége, sőt történettudósi szakmai tevékenysége mind erre predestinálták őt. A német idealizmus filozófiáját, a német klasszika ízlésvilágát és a romantikus nemzetszemlélet gondolati és esztétikai rendszerét azonban bizonyos mértékig összekapcsolta a francia felvilágosodás egyetemesség-eszméjével. Hazájára vonatkozóan azonban elutasította a Nyugat-Európából kiinduló, a periféria felé haladva fokozatosan és egységesen gyengülő kulturáltság és civilizáltság „felvilágosult” tételét. (Ehelyett inkább a szintén francia eredetű irodalomtudományi pozitívizmus *race-milieu-moment* gondolata sejlik fel műveiben.) Stílusa a felvilágosult propagandistáé, mentes a bonyolult körmondatoktól, homályos célzásoktól. Beszédeiben, írásaiban egyszerűen és világosan szerkesztett, élesen és pontosan megfogalmazott mondatokban fejezte ki magát.

Amikor Klebensberg a nagy mecénások kultúrafordító jelentőségéről beszélt, Voltaire *XIV. Lajos századáról* írt történettudományi művének hőseit, a periklészi demokráciát, Augustust, Lorenzo de' Medicit, Richelieu-t emlegette, mindig hangoztatva, hogy ezek szerepét most az államnak kell átvennie, saját magának – kimondatlanul is – hozzájuk bizonyos mértékig hasonló szerepet vindikálva. A „nagy bíboros” által létrehozott Académie française példája alapján Leibniz alapított ugyan tudós társaságot, de igazából Nagy Frigyes alatt jött létre Berlinben a „porosz talajon álló francia intézmény”. A Magyar Tudományos Akadémia „gyengesége”, hogy egyéni hősiesség és erőfeszítés révén, nem uralkodói elhatározásból jött létre. Az egyetemi (és részben akadémiai) intézményrendszer kialakításában példaképének Humboldtot tekintette, aki „egyike volt minden idők legnagyobb kultúrpolitikusainak, hiszen az ő általa lerakott tudománypolitikai alapon épült fel a porosz-német tudományosság hatalmas épülete.”¹

¹ *Kutatás és oktatás.* A felsőoktatásügyi egyesület közgyűlésén tartott előadás. 1932. január 17. In: Gróf Klebensberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Szerkesztette Glatz Ferenc. Budapest 1990. 570–571.

A magyar faj veleszületett tehetsége, s az ezt segítő vagy megsemmisíteni akaró környezet viszonyát, a fentieken kívül, a darwinizmus alapképletébe helyezte. A nemzetek állandó harcban vannak környezetükkel és egymással is. „Kimondhatatlanul tehetséges ez a mi fajunk, de kevés ország van széles e világon, ahol a tehetségek kedvezőtlenebb környezetben küszködnek, mint éppen nálunk.”² Világosan látta, hogy milyen szoros összefüggés van társadalmi élet-halál harc és a kultúrapolitika között. A szociáldarwinizmus a fajok közötti küzdelem fontos területének tekintette a kultúrát, versenyképességünk megőrzéséhez elsődleges fontosságú a kultúra (tudomány) fejlődése, ezért fennmaradásunk érdekében minden lehetséges forrást ide kell csoportosítani.

A probléma ilyen éles felvetésének oka nyilvánvaló. Trianon után milyen lehetőségek kínálkozhattak a magyar nemzet előtt, amikor a herderi jóslat már-már beteljesedni látszott? Ahogy a németiségre vonatkozóan Herdernél, úgy Klebelsbergnél is az „utolsó pillanatban” a kultúra megőrzése és erősítése biztosíthatta a megmaradást. Klebelsberg a kultúra fogalmába hangsúlyozottan beleértette annak – ahogyan mondta – legújabb részét, a tudományt is. „A magyar nemzetnek a nagy összeomlás után becsületén kívül csak kultúrája maradt meg... (a kultuszminiszteré a legnagyobb felelősség, hogy – P. J.) azt a műveltséget, amelyet egy jobb kortól átvettünk, a mai súlyos időkben át tudjuk menteni egy újabb, jobb kornak.”³

A nemzetit azonban mindig az egyetemes határozta meg. Klebelsberg szavaival, az őseredeti és a nyugati keverésének megfelelő arányát kell megtalálni. Az intézményrendszer kialakításakor a nemzet erejének tekintette, hogy a nagy európai eszméramlatokkal párhuzamosan mi is létre tudtuk hozni azokat az intézményeket, amelyeket Európában másutt is.

Elméleti tételek és gyakorlati-történeti példák is azt bizonyítják: az élet-halál harcban a széles értelemben vett kultúra kulcspozícióba kerül. Két fő iránya, területe van: a tömegképzés előmozdítása, iskolák építése az egyik, az elitképzés a másik. A kettő között számos átjárási lehetőséget kell biztosítani. A nemzetek közötti versenyben maximálisan ki kell használni a gyermekek különleges értelmi képességeiből következő lehetőségeket. Ennek érdekében bátran át lehet lépni a társadalmi rétegek közötti különbségeken. A középosztálynak erkölcsi kötelessége, hogy a magyar értelmiség hátrányos helyzetű gyermekeinek segítségére siessen. Sőt, egyetlen egy magyar tehetség sem kallódhat el. Törvényben kell rögzíteni,

² *A Magyar rekonstrukciók.* 1926. július 4. 205.

³ *A középiskolai tanárképzésről.* 1924. november 26. 313.

javasolta többször is, hogy a legalsó fokú iskolától az egyetemig, ha valamely tanár különös tehetségű diákot talál, „erről a vallás- és közoktatásügyi minisztertől megszabott módon jelentést tartozik tenni ahhoz a szervhez, akit a miniszter kijelöl.”⁴ Ugyanakkor a gyenge eredménnyel végző értelmiségre nincs szükség, a félintellektuelek inkább kárt okoznak, „kiművelésük nagy nemzeti kalamitást jelenthet”. (1926, 224)

Miniszteri tevékenységének első éveiben Klebelsberg a tudományos tevékenységet három típusú intézményre osztotta: a középkori eredetű egyetemekre, ezekből négyet látott nálunk szükségesnek (1928, 467), a felvilágosult abszolutizmus idején kialakult Akadémiára, illetve, harmadikként, az ún. Gyűjteményegyetemre. Ez, bár külföldön sem példa nélkül való, alapvetően klebelsbergi magyar képződmény volt, méghozzá hivatali idejében az elsők közül való. Feladata a magyar írott és tárgyi emlékek kutatása és őrzése volt. Az Országos Levéltár, a Nemzeti Múzeum, az OSZK, a Szépművészeti, az Iparművészeti, majd a Néprajzi Múzeum és más gyűjtemények, könyvtárak fölé emelt, autonóm módon működő szakmai szervezet, ahol százhat, doktori fokozattal rendelkező tudományos munkatárs dolgozott, őket más alkalmazottak megfelelő számban segítették. A közgyűjtemények ilyen szervezetét kihasította a miniszter hatásköréből, s az egyetemekhez és az akadémiához hasonló autonóm működést biztosított számukra. Idekerültek megalakulásuk után a collegium hungaricumok is.

Később, főleg amerikai példákat tekintetbe véve, némileg árnyalta és kiegészítette elképzeléseit. Büszkén emlegette, hogy sikerült megnyernünk a Rockefeller Alapítvány támogatását a szegedi természettudományi kutatásokhoz. Három logikai csoportot különített el: a szakfőiskolákat, ahol csak oktatás folyik, az egyetemeket, ahol oktatás és kutatás is, valamint a kutatóintézeteket, ahol csak kutatás. Véleménye mindkét irányba mutató alappillére azonban változatlan maradt: „Egy egyetem, amely nem kutat, csak névleg egyetem, de tényleg nem az”, illetve a nemzetközi tudománypolitikát illetően: „Kis nemzetet a nagy nemzettől az különbözteti meg, hogy van-e náluk kutatás.”⁵

Működését nemzetközi elismerés kísérte, Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter szerint „a magyar kormányról és belpolitikájáról mindenesetre az az ember összbenyomása – írta 1926-ban –, hogy sok okossággal és körültekintéssel mindent megtesz, hogy a trianoni szerződés és a háború utáni események szörnyű hatásait legyőzze, és Magyarország

⁴ Pl. *A kultuszárca programja*. 1925. február 20. 350. és *A magyar gyermektanulmányi kongresszuson elmondott beszéd*. 1926. február 2. 222.

⁵ Mindkét idézet: *Kutatás és oktatás*. 1932. január 17. 573, 575.

újjászületésének alapjait lerakja. Ez elsősorban a nagyon világosan átgondolt és szisztematikusan építkező kultúrpolitika révén történik.”⁶

Az olasz kormány még jelentősebb gesztust tett Magyarországnak és magának Klebelsbergnek is: 1927 márciusában hivatalos látogatásra hívta őt, amelyen többek között a római Collegium Hungaricum megalapítása és a Palazzo Falconieri megvásárlása volt a téma, illetve a miniszterelnök, Bethlen István egy hónappal későbbi utazásának előkészítése. Klebelsberget Mussolini is fogadta. Trianon óta ez volt az első alkalom, hogy Magyarországról egy miniszter hivatalosan látogatott külföldre. Azért is volt ennek az utazásnak nagy jelentősége, mert a Monarchiában nem volt önálló magyar külpolitika, s így ezt is, a győztesek hatalmas ellenállását legyőzve, előlről kellett kezdeni. (Olaszországnak döntő szerepe volt abban, hogy Magyarország kiszabadulhatott a diplomáciai elszigetelődésből: 16 év után először Róma (és a Vatikán) hívta meg Horthyt hivatalosan 1936 novemberében. A látogatást Viktor Emánuel király, a királyné és lányuk már 1937 májusában viszonzták, ami a kitüntetett figyelem diplomáciai jele.)

Klebelsberg rendszerszerűen építette fel kulturális külpolitikáját. A gyakran személyeskedő és méltatlan kritikákra válaszul mondotta: „Az én elgondolásomból nem lehet egyes részleteket kiszakítani. Olyan az, mint az óraszerkezet, amely megáll, ha kiveszik egy kerekét. Koncepciómat és kultúrpolitikámat vagy egészben fogadja el valaki, vagy teljesen elveti. [...] Senki sem támadhat meg azzal a váddal, hogy nem dolgozom előrelátóan. [...] Minden kritikát elfogadok, az ellen azonban a leghatározottabban tiltakozom, hogy ötletszerűen dolgozom. *Elgondolásom organikus, rendszerem kikerekített.*”⁷ Hankiss János, a debreceni nyári egyetem létrehozásában vele együtt dolgozó irodalomprofesszor szerint ennek legfontosabb elemei, alappillérei a következő feladatok gyakorlatban való megvalósítása volt:

- a külföldi magyar intézetek és tanszékek, illetve lektorátusok hálózatának kialakítása-bővítése;
- a korábbtól eltérő, tudatos, az elitképzés céljait szolgáló állami ösztöndíjakció beindítása (működése ideje alatt több mint másfél ezer hosszú ösztöndíjat osztottak ki);
- Magyarország kulturájának, tudományos értékeinek minél szélesebb körű külföldi megismertetése;
- a külföldi és a magyarországi diákok és tudósok csereutazásainak, előadásainak előmozdítása;

⁶ Ujváry Gábor, *A harmincharmadik nemzedék*. Budapest, 2010. 17.

⁷ Vö. Ujváry, i.m. 51.

- hazánk térségbeli kulturális – szerinte primus inter pares – szerepének megőrzése, kulturális versenyképességének erősítése;
- a külföldi magyarság kulturális azonosságtudatának megőrzése az anyanemzet segítségével.

A legnagyobb anyagi áldozatot ezek közül az első követelte, még úgy is, hogy Klebelsberg minden kapcsolatát megmozgatva és kitűnő diplomáciával a lehető legalacsonyabbra szorította az épületvásárlás költségeit. „Semmi sem alkalmasabb Trianon igazságtalanságának hirdetésére külföldön, mint a magyar műveltség ismertetése.”⁸ S az sem volt számára mellékes, hogy milyen körülmények között folyt ott a munka. Büszkén emlegette, hogy a külföldi magyar kollégiumok mindenütt monumentális palotákban lettek elhelyezve, s ezeket ingyen vagy jutányos áron szerezte meg.

Még jóval miniszteri kinevezése előtt kezdeményezésére létrejött a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet, amely 1917/18-ban másfél éven keresztül működött, s amelynek elsőrendű feladata az ott található magyar történeti anyag feltárása volt. Ez az elsődleges szándék vezette későbbi kollégiumalapításait is. Ehhez azonban a nyugati irányt tekintve hamarosan kapcsolódtak új feladatok is, így pl. a fiatal magyar értelmiség nyelvi ismeretének javítása. (Ezt egyébként a hazai egyetemeknek is fontos feladatául jelölte meg, háttérbe szorítva, bármennyire is fájt neki, a latin nyelv oktatását.) Az idegen nyelvek ismerete létkérdés. A trianoni katasztrófa részben azért következhetett be, mert – szemben pl. a románokkal – nem volt idegen nyelveket jól beszélő, művelt réteg, amelyik megfelelő propagandát fejthetett volna ki a magyarság mellett, és amelyik külföldön a közhangulatot irányunkba fordíthatta volna. A helyzetet súlyosbította, hogy azokat a területeket, amelyekről anyanyelvi szintű német tudással rendelkező emberek mehettek volna az ország más részeire tanítani, elcsatolták. Így ennek a feladatnak egy része is a külföldi intézetekre hárult.

Feltétlenül szükséges a magyarságkép javítása, hiszen, mondotta Klebelsberg, Ausztria hatalmi okokból azt hitette el a világgal, hogy vad, barbár nép vagyunk, olyan emberek, akik veszélyt jelenthetnek, ha nem „civilizálják” őket. Ezzel igyekeztek erkölcsileg indokolni Magyarország elnyomását.

A sorban az első a bécsi Collegium volt. Klebelsberg segítői olyan jelentős történészek voltak, mint Károlyi Árpád, Szekfü Gyula, Eckhart Ferenc. A kiválasztott épület szimbolikus szempontból is a lehető legmegfelelőbb hely volt. A Fischer von Erlach tervezte barokk stílusú,

⁸ A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1920–30. évi előirányzatának általános indoklása. 1929. 513.

korábban is magyar kézben lévő Gárda- vagy Testőrpalotában élt Bessenyei György és a magyar testőrírók, akik az 1770-es évek legelején irodalmunk új korszakát nyitották meg, nagymértékben támaszkodva a francia felvilágosodás eszmeiségére. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Mályusz Elemér és Hajnal István működésével 1920. október 21-én indult. Testvérintézménye, a főleg fiatalok számára lehetőséget biztosító Collegium Hungaricum megnyitására ugyanebben az épületben 1924 őszén került sor. A történészekhez az alapító tervei szerint magyar levéltárosok, orvosok, germanisták és zenészek kapcsolódtak.

Az egykori császári lakosztályok közelében lévő épület magyar szempontból szomorú véget ért. Az MSZMP KB 1959. július 28-i ülésén vitatták meg Sík Endre külügyminiszter (Sík Sándor szegedi piarista professzor testvére) előterjesztését a Trautson-palota⁹ eladásáról. A tervnek voltak ugyan ellenzői, de Marosán György szava döntő súllyal esett latba. Végül Sík és Marosán elérték, hogy az „ősdi épületet” a magyar kormány eladja, így a palota 1962. december 31-én végleg osztrák kézbe került. (Helyette sokkal kevesebbet érő és periférián lévő új intézeti helyiség épült.)

A berlini Collegium épületének megszerzését Klebelsberg imént idézett német barátja és kollégája, Becker hathatósan támogatta. Itt a magyar miniszter olyan segítőkre támaszkodhatott, mint Gombocz Zoltán, a kolozsvári és a berlini egyetem professzora, az Eötvös Collegium igazgatója (1927–33) és Gragger Róbert, a hungarológia tudományának megalkotója. A gyönyörű palota a belvárosban, az egyetem és a múzeumok mellett helyezkedett el. Valamivel később ehhez egy másik, kertes palotát is csatoltak, ahol a magyar tanszék került elhelyezésre. Berlinbe a bölcsészekén kívül elsősorban természettudósok, fizikusok, kémikusok, biológusok, kutatóintézeti munkatársak és lutheránus teológusok jöttek. A gazdasági válság következtében olcsón megszerzett épületeket a II. világháborúban lebombázták. Helyükön 2007 óta új épület szolgálja többek között a CH ügyét is Berlinben.

Ez idáig az infrastruktúrát illetően a Palazzo Falconieri okozta a legkevesebb gondot, hiszen az 1927-es vásárlást követően folyamatosan magyar tulajdonban volt és maradt. (Klebelsberg halála után nem sok idővel ugyan el akarták adni, de ez a terv végül is meghiúsult, mint ahogy több más ilyen irányú kísérlet is.) A Francesco Borromini átépítette pompás, a Falconieri, majd az Odescalchi, végül a Medici del Vascello család tulajdonolta palotát nagyon olcsó áron (1.800.000 pengőért, nem egészen 6 millió líráért) vettük meg. Klebelsberg örömmel számolt be arról, hogy

⁹ Eredetileg ez a család építtette.

korábban itt lakott Napóleon bíboros nagybátyja, majd Gioacchino Pecci bíboros ebből a palotából indult, amikor 1878-ban XIII. Leó néven pápává választották. A pápa múlhatatlan érdeme volt, hogy kinyitatta a korábban titkos gyűjteményeket a történészek előtt. Ez teremtette meg a feltételeit annak, hogy kutassák az egyes népekre vonatkozó vatikáni anyagokat, előhívva ugyanakkor a történeti intézetek felállításának igényét Rómában. A Fraknoi Vilmos választott püspök, majd MTA-főtítkár által vásárolt palotákban berendezkedő, 1895-től kezdve működő Istituto Storicót azonban az I. világháborút közvetlenül megelőző időben bezárták (az épületeket átmenetileg olasz állami tulajdonba vették, később visszaadták és a bennük folyó tevékenységet újraindították). 1927-ben három szervezet költözött a Via Giuliára: a pápai intézet kispapokkal, a történeti intézet világi tudósokkal és a művészek társasága. Tehát Rómába elsősorban történészek, italianisták, művészek, papok és jogászok mehettek ösztöndíjjal. Klebelsberget Rómában Gerevich Tibor művészettörténész-professzor segítette meghatározó módon, aki nagyhatalmú olasz politikus barátain túlmenően fivére titkosszolgálati kapcsolatait is felhasználta a „szent ügy” érdekében.

Még ugyanebben az évben létrejött Párizsban a Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda, amely CH feladatokat látott el. Klebelsberg egyetemi tanszékeket, lektorátusokat, könyvtárakat is beleszámolva még további intézményeket alapított Stockholmban, Szófiában, Helsinkiben, Nijmegenben, Amszterdamban és Münchenben.

A miniszter nem avatkozott bele szakmai és ízlésbeli kérdésekbe. Az igazgatók kiválasztását tőle független testületekre bízta, magának csak vétőjogot tartott fenn, azt is csak úgy, hogy másik jelölést kért. A művész ösztöndíjasok kiválogatásában teljesen szabad kezet adott Gerevichnek, aki a miniszter ízlése számára meglehetősen idegen felfogás szerint alkotó fiatalokat támogatott. Így jöhetett létre a magyar festészet történetének ún. „római iskolája” (Százhusz magyar művész, közöttük Aba-Novák, Barcsay Jenő, Molnár C. Pál, Jálics Ernő, Szőnyi István).

(1998-ban az említett programpontok szinte mindegyikét folytatni akarta az akkori kulturális kormányzat. Ennek legfontosabb részei a Balassi (akkor még Petőfi) Intézet első változata, a Collegium Hungaricum működési szabályzatának kidolgozása (a négy történetileg kialakulthoz 1999-ben a moszkvai társult), a lektori és intézeti rendszer egyesítése és a Klebelsberg-ösztönij voltak.)

Végezetül két olyan klebelsbergi fogalomra szeretnénk utalni, amelyeket saját korában sokan vitattak: neonacionalizmus és kultúrfőlény. Az előbbi szerint külpolitikai és kultúrpolitikai orientációnk tengelyét nem

irányíthatjuk keletre, hanem ápolnunk kell kapcsolatainkat a hálátlan Nyugattal, tetőtől talpig európeáért kell lennünk. A nacionalizmus nem faji kérdés, „a politikai okosság az kívánja, hogy *magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkiességben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad.*”¹⁰ A neonacionalizmus nem valakik ellen irányul, hanem pozitív tartalmú fogalom.

A mindenkori nacionalizmus konstans és koronként változó elemekből áll: a 19. századi Németországban és Olaszországban a dinasztiai egoizmusával szemben az egységes államot a nacionalizmus eszméjével lehetett megalkotni. A 20. századi neonacionalizmus a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel tusakodik. Azt kell elérni, hogy az állam keretein belül ne alakuljon ki két csoportosulás, amelyekben a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ennek végzetes következményei lennének. A népet meg kell tartani nemzeti alapon, mint ahogyan ez a sikeres olasz fasizmus esetében megfigyelhető, ahol rengeteget tesznek az alsóbb néprétegek érdekében. A népoktatás is ezt a célt szolgálja. A neonacionalizmus gazdasági program is, csak ezáltal emelkedhet a termelés színvonala, és nemzeti tőkefelhalmozás nélkül nincs fejlődés.

Magyarországot nem a „kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá”. A nemzetek között elfoglalt helyünk a tudománypolitika függvénye. A hun-magyar rokonságból következő, árpádi „visszafoglalás”, a szent korona mint jogcím, a pápai és császári egyetemalapítás (Pécs, Nagyszombat) alapján jogosan tiltakozunk az ellen a tendencia ellen, hogy egyes körök „parasztállammá” süllyesszenek bennünket. A bennünk lévő érték fennmaradásunk erkölcsi jogcíme. „Meg kell mutatnunk a nagy nemzeteknek, ...hogy nagyobb a magyar nemzet belső értéke, mint a bennünket környező és a mi rovásunkra naggyá lett népeké... ennek fokmérője a műveltség.”¹¹

Az egykori Monarchia területén tizenhét nyelvet beszéltek, de csak tíznek volt irodalma. A németen és az olaszon kívül egyik nyelvnek sem volt akkora irodalmi hagyománya az 1920-as években, mint a magyarnak, ahová a szomszéd népek gyakran tanulni jöttek (Prága kultúrája nem kis mértékben német nyelvű volt). Hála a magyar kormány és Klebelsberg erőteljes és sikeres nemzetközi sajtóoffenzívájának, a külföldön megjelenő magyar tematikájú folyóiratoknak, az intézeteknek és egyéb kiküldötteknek (Revíziós Liga, elnöke Herczeg Ferenc), Klebelsberg 1929 augusztusában

¹⁰ *Reálpolitika és neonacionalizmus*. 1928. január 2. 442.

¹¹ „*Az a bizonyos sokat emlegetett kultúrfőlény*”. 1929. augusztus 4. 542.

elmondhatta, hogy a német, francia és olasz sajtó már elismerte ilyen értelmű kiválóságunkat.

A kultúrfölénnyel kapcsolatos vita elindítása politikailag nyilvánvalóan nem volt korrekt (a békediktátum az volt?), ami azonban nem jelenti egyben azt is, hogy az állításnak alapja sem lett volna.

Az élet egységétől a tudatformák egyenrangúságáig. Szent-Györgyi aggodalmi háborús időkben

Szent-Györgyi számos alkalommal foglalkozott a különböző megismerési formák közötti belső összefüggésekkel, írt azokról a titkos szálakról, amelyek a közéletet, a történeti ismereteket, művészeti alkotásokat a természettel és tudományával összefűzik. Elámult, amikor tapasztalta, hogy „gazdája”, Klebelsberg Kunó mély intuícióval meglátta azt a biológiában érvényes szabályt, amelynek ismeretére ő másfél évtizedes kutatómunka után jutott.¹² Később, a „tömegek lázadása” (fasizmus) korának vélt lezárulása után csak a három forrásból merítő emberi szellem és lélek előtt látott új, történelmi lehetőséget. Az erkölcs, a tudomány és a művészetek (irodalom) – állítja – az igazság keresésének különböző formái vagy területei, mindhárom arra tanít, hogy az igazságot, ne pedig az igazunkat keressük, mindhárom az isteni bölcsesség megnyilatkozása.¹³ Az egyetemi oktatással kapcsolatban pedig megállapítja, nagyon szomorú jelenség a szellemi proletárság, amikor csak egy valamihez ért a tanuló (*homo unius libri*), holott az egyetem falait a kultúra szeretetével és átfogó műveltséggel kellene elhagynia. A klasszikus bölcsész szakokat nem szabad élesen elválasztani természettudományoktól és fordítva, ez mindkettő kárára, sőt az előbbi vesztére van.¹⁴

I. A tudományos megismerésről

„A természettudomány egyetlen célja a legmélyebb igazságok, a legmélyebb bölcsesség, az Isten megismerése.”¹⁵ Aki a természet törvényeit kutatja, az Isten bölcsességét próbálja megérteni, melynél mélyebb bölcsesség nincsen. Szent-Györgyi elméleti alapállása szervesen illeszkedik a kétezzer éves keresztény episztemé fő áramába. „Mert, ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtetünk” (Szent Pál, Róm 1,20.) Magának a Létnek, Istennek mint a létezés, minden dolgon felül álló tiszta aktusának megismerése meghaladja az ember tudatfokát. Szent-Györgyi szavaival: „A természettudomány tehát nem tud felelni arra a kérdésre, hogy mi az élet, még arra sem, hogy van-e élet? Amit a természettudomány tenni tud, az nem több, mint hogy az élet egyes jelenségeit vizsgálja”, vagyis (a teológus szavaival) az okozatból keresi az okot, a jelenségből a lényegét. A természetben ugyanazok a nagy és örök törvények uralkodnak, amelyek a világegyetem egységét adják és érvényüket az élő szervezetben is megtartják.¹⁶

A görög filozófia pluralista felfogásával szemben a zsidó és keresztény monoteizmus az Isten által teremtett univerzum minden egyes alkotóelemét olyan rendszerbe építette, amely megmutatta az igazság egységét, az egy isteni szándék töretlen érvényesülését. A biológus feladata ennek megtalálása az élő organizmusokban. „Kutatásaim vezérelve mindig az a meggyőződés volt, hogy világunkban csak egyfajta

¹² *Gazdám emlékezete*. Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938. 338–340.

¹³ *A tudomány*, „Irodalom és Tudomány” 1945, 97–101

¹⁴ *A természettudományi oktatásról*, „Phlogiston”, 1941, 1–2. 94.

¹⁵ *Ibidem*

¹⁶ *Az élet tudománya*. Szerk. Szent-Györgyi Albert. Budapest, Új idők, 1943. 8–9.

élet és egyfajta élő anyag létezik... az életet nagyon korlátozott számú alapelv határozza meg – minden igyekezetem arra irányul, hogy ezeket megértsem.”¹⁷ „Valamennyi élő anyag egysége a sejt”, a bonyolultabb szervezet ezeket sokszorozza. Ahogyan a sejtek összehangolt tevékenységet folytatnak, úgy alkot az ember is társadalmat, megváltoztatva korábbi életmódját. Nem sok különbség van, írta *Az izom-összehúzódnak kémiai fiziológiája*, a fű és a között, aki nyírja. Az izmok káliumot s foszfátot igényelnek, ezt szórjuk műtrágyaként a gyepre.¹⁸

„Egy bonyolultabb szervezetben a sejtek táplálékot és védelmet kapnak. Viszonyásul bizonyos speciális tevékenységet végeznek a közösség számára.” Az élő anyag jelentékeny része beépült egy megfelelő mechanizmusba.¹⁹ Az alkotóelemek egymás közötti viszonyában van tehát célirányosság, a dolgok az élet létrehozása vagy fenntartása érdekében „mechanizmusként” működnek. A rend elvesztése a pusztulás. A célokság Voltaire és mások által kigúnyolt elvével szemben a tudósnak semmilyen elvi kifogása nincsen. E vonatkozásban Szent-Györgyi maradéktalanul osztani látszik Aquinói Tamás álláspontját, aki szerint a gondviselés transzcendens célirányossága a rend létét az elrendezett dolgokéval együtt teremtette, illetve csak áttételesen teszi fel azt a kérdést, hogy ki alkotta a működés mindenütt tapasztalható rendjét? Árnaljuk azonban ezt a megállapítást: míg Tamás (ebben az antik filozófusokhoz hasonlóan) tisztán spekulatív úton jutott az említett következtetésére, Szent-Györgyi viszont a nagy 16–17. századi olasz fizikus, író és irodalomtörténész, Galileo Galilei kijelölte úton haladt, s az empiriát helyezte előtérbe. (Egyébként Galilei a matematikai nyelven írt világot mint Isten teremtményét akarta megismerni.) Ez a pisai fiatalember, írta róla Szent-Györgyi, felment a ferdetorony tetejére, egy kicsi és egy nagyobb kővel, s megkérte barátait, figyeljék meg, melyik ér előbb a földre. Galilei, az új kísérleti tudomány első nagy alakja, „nemcsak értelme tökéletességében hitetlenkedett, de érzékszerveiben is.”²⁰ Távcsövet épített, felfedezte a Jupiter holdjait.

II. Tudomány és erkölcs

Szent-Györgyi a Sorbonne díszdoktori oklevelének átvétele után 1938. november 11-én Liège-ben kezdte el írni *La paix, sa biologie et sa morale* című történet- és tudományfilozófiai művét, amely szerencsés módon maradt fenn. Franciaországban sohasem jelent meg, a kiadáshoz szükséges anyagi fedezet hiánya mellett ennek oka a szerző beállítódása lehetett: szerinte a nemzetközi politikai élet súlyos feszültségeiben fő szerepet játszik az I. világháborút lezáró igazságtalan, pusztán a győztesek érdekeit figyelembe vevő béke, amely előkészítette Hitler hatalomra jutását.²¹ (81) A munkához szándékosan a francia-német fegyverszünet huszadik évfordulóján látott hozzá. Két évvel később, pontosan ezen a napon tartotta Szent-Györgyi rektori székfoglaló beszédét

¹⁷ Szent-Györgyi Albert, *A szív- és vázizomzat összehúzódnak kémiai fiziológiája*. In: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1988, 138.

¹⁸ Szent-Györgyi, i.m. 107.

¹⁹ Szent-Györgyi, i.m. 139.

²⁰ Szent-Györgyi, i.m. 259.

²¹ A tanulmány csak jóval később jelent meg bilingvis kiadásban Szegeden, Péter László gondozásában (*A béke élet- és erkölcstana*, ford. Rakonczai János, Bába és Társai, Szeged, 2001.) *Az ifjúságnak* ajánlott kézirat történetéről az utószóban Péter László számol be.

Szegeden. Ez utóbbi nagyjából egybeesett egy másik évfordulóval is, 1872. november 10-én a hivatali előd, Berde Áron rektor beszédével kezdetét vette a magyar nyelvű egyetemi oktatás Kolozsváron.

A kis kötet fő gondolatai az alábbi gravitációs pontok körül forognak: a történelem menete, kétféle erkölcs, biológiára alapozott morál, béke, tudomány, nevelés és a jövő feladatai. Mindenből kitetszik ugyan a szerző aggodalma az elkövetkező generációkért, de az a szándék is, hogy a jelenkori válságból (természet)tudományosan, biológiailag megalapozott kilábalási utat mutasson. Szent-Györgyi gondolatmenetében kimondatlanul is folyamatosan jelen van a két világháború közötti Európa néhány nagyon erősen jelenlévő, a magyar értelmiségi elitet is mélyen befolyásoló eszméje: az Ortega y Gasset névéhez fűződő tömegek lázadása, az Oswald Spengler-i vízió a Nyugat alkonyáról, a *finis Europaeról*, illetve Julien Benda figyelmeztetése az írástudók árulására.

Az első világosan felállított ellentét az egyén erkölcsi kódexe és a társadalmi ember politikai-erkölcsi törvényei között feszül (megoldás a *világpolgár* lesz). A rendszertani hiba a politikai vagy nemzeti erkölcsi kódexben van. Az egyén az emberiség fejlődése során megtanulta, hogy ne öljön, mert így őt sem fogja más megölni, és ne lopjon. Az emberben természetes viszolygás van az erőszaktól, a gyilkosságtól, a katonaviselt professzor saját példáját idézte erre. „Ez az egyén erkölcsi kódexe, egyúttal az emberiségé is, mely egyének összessége.” (13) Közöttük van azonban a nacionalizmus, a népek között békétlenséget szító kollektív, nemzeti érdek kialakította erkölcsi kódex. „... egyénként kedves, értelmes, méltányos, de egy nemzet polgáraként kegyetlen, ragadozó, esztelen.” (15) Az ember, miután megalkotta egyéni erkölcsét, elfelejtette megalkotni a kollektívát is. Ha évezredekken keresztül egészen mostanáig elviselhető volt ez a helyzet, akkor most miért kell miatta aggódnunk?

A válasz a tudomány fejlődésével van összefüggésben. Radikálisan új helyzet állt elő azáltal, hogy a felfedezések révén technikailag igen könnyűvé vált akár az egész világ elpusztítása. A világ gigantikus gépezetté vált, amelynek részei egymástól függenek, a társadalom pedig nem egymást korlátozó intelligens és erkölcsös individuumok együttműködése a közjó érdekében, hanem ősi, megzabolázatlan ösztönökkel élő tömeg. A mai ember, állítja, nincs erkölcsi felelőssége és értelmi képességei birtokában, hogy a teljes pusztítás szörnyű lehetőségével biztosan ne éljen. E tanulmány több gondolatmenetét tovább író *The Crazy Ape. Written by a Biologist for the Young* (1970) című művében nagyon plasztikusan fogalmazta meg ezt a dilemmát: „Arra kényszerülünk, hogy ősemberi aggyal nézzünk szembe ezzel a helyzettel: olyan aggyal, mely nem sokat változott azóta, amióta kialakult. Idejétmúlt gondolkodással, intézményekkel és módszerekkel fogadjuk a változásokat, olyan politikai vezetőkkel, akik szellemi gyökereikkel egy régi, pretudományos világba kapaszkodnak.”²²

A hatalom jelenlegi gyakorlótól semmi jót nem várhatunk, hiszen az ő céljuk pusztán a hatalom megszerzése vagy megtartása, vagyis a legközelebbi választások megnyerése, s ugyanez a helyzet a hatalmat vagy közízlést pénzért (eladott példányszámért) szükségszerűen kiszolgáló médiumokkal is.

Szent-Györgyi borúlátását tovább fokozta az I. világháborút lezáró igazságtalan béke, amelybe „kódolva volt” az újabb világégés. A franciák nem tudtak megfelelően

²² Szent-Györgyi Albert, *Válogatott tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1983. 263.

bánni a legyőzöttekkel. A békeszerződések nem eredményeztek mást, csupán azt, hogy a fegyveres háborút fegyvertelenné változtatták. Németország és Magyarország nem viselheti a teljes felelősséget, az igazi felelősség az emberi természetben és a jelen erkölcsében keresendő. „Országunk veszített a legtöbbet a háborúban” (77), nem lehet megegyezésre jutni, amíg két és fél millió magyart nemcsak az önrendelkezés jogától fosztottak meg, de még elemibb jogaiktól is Romániában. A határok revízióját kell megvalósítani, hogy tartós béke és nyugalom köszöntsön a Duna-menti országokra. A háborúval szembeni állapot nem az, hogy nem lövünk, hanem csak az egymás iránti bizalom, méltányosság és együttműködés. (37)

Mindazonáltal szerzőnk hisz valamilyen történelmi fejlődésben. Bizonyos meg nem nevezett történészekkel vitatkozva, akik pusztán ismétlődő ciklusokról beszélnek, ő olyan történelmi mozgásirányt feltételezett, amelyik a spirál (hegeli) képzetét kelti fel, s amelyben vannak ugyan ismétlődő elemek, de egészében mégis előre halad (39). Az állandó negatív példa (41, 43), amihez képest a fejlődés kimutatható, Szent-Györgyi szerint a középkor. Kár, hogy az európai civilizáció első évezredéről a szerzőnek csak nagyon felületes, vagy semmilyen ismeretei nincsenek. A *horribile dictum*ként emlegetett, a nők által bizonyos helyzetben állítólag kötelezően viselt erényöv egyszerűen nem létezett, s így ennek nem lehettek higiéniai következményei sem. (A reneszánsz-humanista kor előtről semmilyen dokumentum nincs, amely alátámasztaná használatát, későbbi korok elfogult „történészei” találták ki ezt a mesét visszamenő hatállyal.)

A nagy történelmi folyamatok kialakulását, ezek fő irányát nem a társadalmakon belüli feszültségek okozzák, hanem a tudományos és technikai ismeretek növekedése. A haladás objektív mércéje az ember kapcsolata az őt körülvevő világgal. Ebben az elmúlt időszakban radikális változások következtek be. A 18. századig az ember csak szemlélője volt a természetnek. A kísérleti tudományok (Galilei) fejlődésének következtében az emberben nem csak azt tudatosult, hogy a „világegyetemben fizikai rend létezik” (41), hanem az is, a tudósok nemcsak passzív szemlélői az univerzum erőinek, hanem képesek birtokba venni, befolyásolni ezeket. Az emberi történelem, írta *Az örült majomban*²³, két felvonásra oszlik, közöttük lévő határvonalat a 19–20. század fordulója, a modern tudomány megszületése jelenti. Az első periódusban fajunk olyan világban élt, amelyhez érzékszervei az évezredek alatt jól alkalmazkodtak. A másodikban viszont teljesen idegen világba léptünk át, ahol parancsolni tudunk a világegyetemet formáló, érzékszerveinkkel fel nem fogható kozmikus erőknek is (röntgensugarak, elektron, radioaktivitás, kvantum, relativitáselmélet). S ez a helyzet, az erkölcsi felelősség tudata nélkül, elképesztő veszélyeket rejt magába, az ember „vulkánon” ül, ami felrobban, ha nem tanulja meg az új mechanizmust új módon irányítani (43).

A háború kitörését hosszú folyamat előzi meg, s nem a diplomáciai kapcsolatok megszűnésével kezdődik, mélyebben van benne ösztöneinkben. A biológus a kollektív erkölcs említett defektusát az egyed két legalapvetőbb hivatásáig vezeti vissza. A gerincesek, szemben a rovarokkal, az ön- és fajfenntartás érdekében szükségszerűen önzőek. Az idegrendszer alapeleme reflexív: benyomásokat közvetítő érzékeny és mozgató idegsejtből áll. A feltétlen és feltételes (szerzett) reflexek fölött áll az automatizmusok kialakítására és – az ember esetében – absztrakcióra is képes agy. A fejlett agy még két lehetőséget biztosít az ember számára: összefüggést tud teremteni olyan jelenségek között, amelyek esetében nincs közvetlen kapcsolat, illetve úgy is tud

²³ Szent-Györgyi, *Válogatott...*, 260–261.

cselekedni, hogy ez nem magyarázható külső benyomásokkal. Képes elméleti úton is benyomásokat és reflexeket létrehozni. (47) Vagyis, nem szükséges az ördögöt felidézni, hogy ne öljünk vagy lopjunk, a korábbi benyomások tudatalatti szintre süllyedve raktározódtak, s megszábják gátlásainkat, gondolatainkat, cselekedeteinket. Természetes ösztöneikkel ölni szeretnénk, sőt időnként jól megfontolt és logikus okokból is indokolt lenne, mégsem tesszük, mert „gátlási reflexeink nem engedik e cselekedetet, sőt még azt sem, hogy erre gondoljunk” (51). A logika (amely nem alkalmas eszköz arra, hogy ne öljünk) és a reflex összeütközésekor az utóbbi kerül ki győztesen. Az ilyen módon felfogott gátlási reflexek képezik az egyéni erkölcs biológiai alapját.

Ugyanakkor kijelenthetjük, az emberiség egészének a szintjén nem tapasztalható ilyen kollektív erkölcs, nem látjuk ennek jeleit. Az individuumok csoportokba szerveződtek, s ekként viszonyulnak a többi, másutt kialakult hasonló közösségekhez. A különböző csoportok, társadalmak valódi együttműködése nem nyugodhat sem szerződéseken, sem logikán (ez a másik legyőzését diktálná), csak „valamilyen erkölcsi kódexen, valamilyen gátlási reflexen”. Ez azonban egyszerűen nem létezik. „Ilyen kódex létrehozása, ilyen reflexek kialakítása végül is erkölcsi forradalmat szülne: a legnagyobb és legszélesebb körű forradalmat, melyet az ember valaha is látott.” (57) Az előbbivel ellentétben társadalmi szinten nem remélhető, hogy tapasztalati úton eljussunk a célig, hiszen ezt a háborús propaganda, melyből sokan hasznot húznak, és más tényezők megakadályozzák. Nem várható tehát egy ilyen forradalom, pedig minden pillanat újabb és újabb veszélyeket rejt magában.

E súlyos dilemma megélésekor Szent-Györgyi Kant kétségekkel teli, de mégis bátorító „örök békéjének” végkövetkeztetését látszik, legalábbis lélektanilag, elfogadni. A *Zum ewigen Friedent* a königsbergi professzor pontosan abban az időben írta, amikor a fakultások vitájáról is elmélkedett. A tanulmány kiegészítéseivel együtt rendkívül nagy hatást gyakorolt a két világháború közötti magyar értelmiségre, foglalkozott vele a Nyugat is. Babits 1918-ban lefordította és olyan, finom utalásokban gazdag tanulmányt írt *Kant és az örök béke* címmel, amelyet a kortárs magyar szellemi elit maradéktalanul a magáénak érzett. A biológus tudatalattijában Kant gondolatai mellett az általa ismert Babitséi is megszólaltak: „...bármennyire nem hinnénk is az örök béke megvalósulásában, kényszerülünk annak (legalább halvány vagy távoli) *lehetőségét* megengedni. Addig azonban, amíg ez a lehetőség – bármely kicsinyke is különben – fennáll: alig megbocsájtható bűnt követ el az emberiség ellen, aki ezt a lehetőséget kétélyek kifejezése és hangoztatása által gyengíti.”²⁴

Szent-Györgyi szerint ez a *lehetőség* az ifjúság nevelésének elveitől és minőségétől függ. A gyermek eredendően nem rossz, rosszá a felnőtt társadalom teszi, elsősorban a nevelés elhibázott felfogásával. Mélyen gyökerező készségek csak a gyermekkorban tudnak kialakulni, így minden erőnkkel azon kell lennünk, hogy a legfiatalabb nemzedékek családi és iskolai fogadtatása segítse bennük egy új erkölcsi értékrend megszületését és általánossá válását. Először is tények alapján tudatosítani kell bennük, hogy sokkal alapvetőbb az emberiséghez, mint valamely csoporthoz való tartozás. „Meg kell őket győzni, hogy minden nemzet becsületes, jóakarató, békeszerető emberekből áll... legdrágább vagyonunk az emberi kultúra és civilizáció... ez a közös kincs minden nemzet békés munkájának eredménye.” (61) A háború a kultúra kudarca. A

²⁴ Babits Mihály művei. *Esszék és tanulmányok. Kant és az örök béke* (1918). Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. I. 535–536.

kultúrának legalább annyira részei a művészetek, mint a technika vagy a tudomány. Ha idegen égitestről érkezne valaki, Szent-Györgyi először is a Louvre-ba vinné őt. Az emberről többet mondanak az ott található ragyogó műalkotások, például a milói Vénusz, mint a torpedók, mérges gázok és ágyúk. (93)

A gyerekekben ki kell alakítani a tudományos gondolkodásmódot is, hiszen a majdani felnőttek csak így lehetnek képesek a természettudományok átalakította világ igazi uraivá válni. Csak a problémák előítéletek nélküli, objektív és tudományos megközelítése hordozhatja a siker zálogát. „Minden ellenkező látszat ellenére új világszellemet látok kialakulni, s formálódni az emberi szolidaritás alapján: a *világpolgár* eszméjét.” (91) S ennek egyenrangú összetevői a kultúra, a tudomány és a nemzetek feletti szemlélet.

A könyvben megfogalmazott elveihez Szent-Györgyi korábbi és későbbi élete során következetesen ragaszkodott. A háború után természetesen nyíló változtatás vagy fejlődés lehetőségét három, egymással szorosan összekapcsolt alappillérre akarta helyezni: a természettudományra, a morálra és az általa humánumnak nevezett művészetekre, bölcsesetre. A természettudomány hatásos eszközöket készít, de hogy ezeket azután rombolásra vagy építésre használjuk-e, az a morálunktól függ. A legnagyobb veszély éppen a kettő időben való „szétcsúszása”.

Az első és a harmadik viszonyát pedig a közös tárgy határozza meg: a természettudomány tárgya valójában nem is a természet, hanem maga az ember, hiszen azon akar változtatni. „Egy boldogabb és egyensúlyozottabb világot csak erre a három oszlopra építhetünk: a természettudományra és annak gondolkodásmódjára, mely megtanít a minket körülvevő nagy természetben eligazodni és annak erőit felhasználni; morálra, mely megtanít együtt élni és a természet erőit a jóra használni és végül humánusra, amely megtanít ezt az arasznyi és magában oly jelentéktelen létet kitölteni szépséggel, tartalommal és szellemi méltósággal.”²⁵

III. Kultúr- és tudománypolitikus küzdelmei

Elvei gyakorlatba való átültetésére a magyar szellemi élet II. világháborút követő nagyszabású átalakítása történelmi lehetőség biztosított. Szent-Györgyi maximális erővel és Nobel-díjának köszönhetően óriási tekintéllyel akart részt venni az újjászervezésben. Következetes Hitler-ellenessége, nemzetközi tájékozottsága és elismertsége a koalíciós időkben tovább növelte iránta a politikusok bizalmát. Egyetemi, akadémiai tisztségei mellett 1945-ben elnöke lett az Országos Köznevelési Tanácsnak, ahová alelnöknek maga mellé a szegedi költő-professzort, Sík Sándort kérte fel. Szent-Györgyi meghívást kapott a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság díszelnöki tisztségére is, itt első munkatársa Zilahy Lajos író lett, akivel közösen szerkesztették a társaság folyóiratát, az 1945 decembere és 1946 augusztusa között hat számot megért „Irodalom és Tudomány” című folyóiratot, amely a maga területén példásan megvalósította a két tudatforma szellemi egységét.

III/A A természettudományok emancipálódásáért a Magyar Tudományos Akadémián

²⁵ Szent-Györgyi Albert, *Természettudományos világnézet, morál és humanizmus*, „Tudomány”, 1946. 97–102.

Az 1945 tavaszán az újjászerveződés útján elinduló Magyar Tudományos Akadémia három osztállyal rendelkezett. A Nyelv- és Irodalomtudományi, a Történettudományi mellett a természettudományok egyetlen osztályba, a harmadikba tömörültek. Ez az osztályszerkezet nyilvánvalóan nem biztosított elég teret a rohamosan fejlődő természettudományok számára. Egyik harcát Szent-Györgyi ezért folytatta.

Melich János nyelvész, osztály-korelnök hívta össze 1945. április 26-ra az MTA közgyűlését. Kirúgták az Akadémiáról József főherceget, Hóman Bálint történészt, egykori kultuszminisztert és Orsós Ferenc biológust. A katyáni vérengzés időpontját meghatározó patológus akadémiai nagyjutalma ellen, Orsós politikai tevékenysége miatt, Szent-Györgyi hevesen tiltakozott. Az időközben megüresedett 50 új helyre 20 tiszteleti és rendes, illetve 30 levelező tagot választottak. Az ideiglenes, majd május végén megválasztott elnök a II. osztályról a nácik és a kommunisták által egyaránt (szám)űzött kitűnő piarista filozófus, Kornis Gyula lett.

Szent-Györgyi felszólalásában azt javasolta, hogy a harminc legjobb tag kivételével (osztályonként tíz) mindenki mondjon le, az újakra pedig a „harmincak” tegyenek javaslatot. A javaslatot csak Bay Zoltán támogatta, s így a közgyűlés nem fogadta el, ezért mind Szent-Györgyi, mind Bay benyújtotta lemondását, amit azonban az MTA elnöksége nem fogadott el.

A május 28–30-án tartott nagygyűlésen tisztújításra és akadémikus-választásra került sor: Kornis maradt az elnök, Vendl Aladár geológus (III.) lett az alelnök, Voinovich Géza irodalmár (I.) a főtktár. Az új tagok között volt: Illyés Gyula, Zilahy Lajos, Túróczi-Trostler József, Ortutay Gyula, Kodály Zoltán. Szent-Györgyi és a szintén Nobel-díjas Hevesi György a tiszteleti tagok sorába került. Megállapítható, hogy lényeges szerkezeti átalakulás nem történt, a természettudományok súlya továbbra is gyenge maradt.

1945 júniusában Szent-Györgyi egy akadémiai delegáció tagjaként a Szovjetunióba utazott, ahol megismerte a szovjet tudományos akadémia szervezetét és működését, ami elnyerhette a tetszését.²⁶ Hazajövele után egy új szervezetet akart létrehozni, „egy belső, kisebb akadémiát, 50 tagú tudomány-mentő bizottságot, amelyben 25 szellemtudományi és 25 természettudományi tag volna.”²⁷ Az előbbi elnökévé Szekfű Gyula történészt, az utóbbi élére Bay Zoltánt javasolta. Az egész bizottság vezetőjévé pedig saját magát.

Szent-Györgyi úgy látta, hogy az akadémia nem tud (anyagilag) teljesen független intézmény maradni. Külső erőket is be kell vonni, hogy ezáltal a tudomány nagyobb állami költségvetési támogatásban részesüljön. Ezért javasolta: a matematikai és természettudományi osztály egyesüljön az Országos Természettudományi Tanáccsal. A kormány támogatásával Szent-Györgyi önálló Természettudományi Akadémiát hívott létre, s Teleky Géza kultuszminiszter 1945. szeptember 6-án kérte az MTA elnökét, helyezze el azt az MTA szervezetén belül. E terv szerint gyakorlatilag két egyenlő súlyú

²⁶ Szent-Györgyi Albert, *Nyilatkozat moszkvai útról*, Délmagyarország, 1945. július 7. (a szovjet példát kell a Duna-medencében megvalósítani, az akadémikusok, a legkitűnőbb tudósok, miniszteri rangban vannak); *Szovjetország utazásom benyomásai*, Szabad Nép, 1945. aug. 2.

²⁷ Tilkovszky Lóránt, *A Magyar Tudományos Akadémia a felszabadulás után 1948–1948*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Szerk. Vörös Antal. Akadémiai, Budapest, 1975. 347–361.

Akadémia jött volna létre, a szellemtudományi és a természettudományi. A közös épülethasználat és az évenként változóan hol innét, hol onnét jelölt közös elnök jelentette volna csak az Akadémia egységét.

Az MTA nem fogadta el ezt a tervet, fent kívánta tartani valódi egységét és a régi struktúrát. Annyi engedményt azonban tett, méltányolva a III. osztály kérését, hogy az I. és II. osztály rovására növelte a természettudományi rész létszámát, s ígéretet tett arra, hogy beemeli tagjai sorába a Természettudományi Akadémia még nem tag húsz képviselőjét. Szent-Györgyi ezzel nem elégedett meg. Ismét lemondott, amit ez alkalommal elfogadtak. A kormány segítségét kérte, s a Szabad Népben (*Az Akadémia nagymértékben felelős nemzeti katasztrófánkért*²⁸) olyan élesen támadta az MTA-t, hogy az rágalmozási pert indított ellene.

Az elmérgesedett helyzetben az új miniszter, Keresztury Dezső költő és irodalomtörténész nagyjából mindenkinek (az MTA által korábban felkért reformbizottságnak is) megfelelő kompromisszumot talált, amely inkább Szent-Györgyi győzelmét jelentette, mint ellenfeleit. Ennek fő pontjai:

- a Természettudományi Akadémia valamennyi tagját beválasztják a III. osztályba.
- a III. osztály kettéválik, a matematikai, fizikai, kémiai, műszaki tudományok maradnak; a biológia és az orvostudomány létrehozza a IV. osztályt.
- az I. és II. osztály együttes taglétszáma azonos a III. és IV.-dikének összesével.
- Szent-Györgyit Kodály Zoltán elnök után másodelnökké jelölték.

Az 1946. július 22–28-án tartott ülésen számos egykori szegedi kolléga is az MTA tagja lett. Sík Sándor (I.), Bibó István, Kerényi Károly (II.), Bruckner Győző, Jancsó Miklós, Straub F. Brunó, Rusznyák István, Ivánovics György és mások. A nagyjutalmat 1945-re (visszamenően) Riesz Frigyes, 46-ra Szent-Györgyi Albert kapta.

III/B Milyen legyen a tudományos intézményrendszer?

Szent-Györgyi szellemi előzményei közül e tekintetben ismét Immanuel Kant és Ortega y Gasset neve említhető. Ők és követőik határozták meg leginkább a kor közgondolkodását ezen a területen. A tudományos kutatás jelentőségének növelése érdekében ezek egy-egy elemét, látni fogjuk, Szent-Györgyi természetesen felhasználta. *A fakultások vitájában* (1794–1798) Kant két osztályról írt: a magasabb és nagyobb egységet a kormány által befolyásolt karok alkotják, ezek olyan képzést nyújtanak, amellyel a nép fölött uralkodni lehet. A kormányzat célja a teológiával az örök üdvösség, a joggal a polgári, az orvosi képzéssel a testi jólét ismereteinek közvetítése és ezáltal, „nyilvános előadásokkal” való biztosítása. A második sokkal olcsóbb és független a kormánytól. Szabad, nincs felsőbb parancs: ide tartoznak egyrészt a történeti jellegű (humaniorák, nyelvek, természetrajz), másrészt a tiszta észismeretek (matematika, metafizika, filozófia). (Megjegyezzük, hogy az 1872-ben Kolozsvárott újraindult egyetemi oktatás keretei között, a rendkívüli vallási sokszínűség miatt nem alakult teológiai kar, helyette, szinte egyedülálló módon, természettudományi kar jött létre.)

²⁸ Szabad Nép, 1945. dec.6. Felszólított minden akadémikust, hogy mondjon le, ezért mondott le ő is.

Ortega y Gasset szerint²⁹ az egyetemnek elsősorban is művelt, jól képzett szakembert kell képeznie az átlagemberből. A különböző diszciplínák *világképét* kell oktatni, vagyis a fizikára, szerves életre, emberi nemre, társadalomra és világegyetemre vonatkozó általános ismereteket. Nem szaktudóst kell képezni, de a tudományos kutatással is meg kell ismertetni a hallgatókat. „Katasztrofálisnak bizonyult az a tendencia, melynek eredményeképpen az egyetemen a ’kutatás’ került túlsúlyba.”³⁰ A középpontban ezzel szemben a kultúrának, az adott korban élőket leginkább foglalkoztató általános problémáknak, a „korszellemnek” kell(ene) állnia. „A kultúra azon eszmék rendszere, melyből egy kor él”, a mai korban „a kultúra legnagyobbbrészt a tudományból meríti a tartalmát”, az emberek a tudományokban hisznek. A nagyobb és lényegibb meghatározója egy kornak a tudás egybefogására és leegyszerűsítésére képes kultúra, amely a tudományból is kivonja azt, amire szüksége van. Az egyetemi humuszról kinövő, az átlagosnál jobb képességű hallgatók számára kell csak biztosítani a tudományos kutatás lehetőségét.

A SZTE Klebelsberg Könyvtárának Társadalomelméleti Gyűjteményében 3435-ös jelzet alatt két írógéppel készült kézirat található.³¹ Az időpont megjelölése mindkettőn 1945. december. Az egyik Szent-Györgyi vitairata, amelyet szerzője a reform szellemében készített el; határozott, egyértelmű, éles megfogalmazások jellemzik. A másik a vitairatra adott válasz Bibó Istvántól. A politológus jogászprofesszor árnyaltabban reagált a felvetett kérdésekre, s alapvetően nem osztotta vitapartnere véleményét. A tisztán elvi alapon folyó szellemi „birkózás” nélkülöz minden személyeskedő elemet. Bibó elismeréssel vegyes tisztelettel ugyan, de ellentmond professzortársának.

Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága annak kijelentésével indul, hogy a lét és nemlét válaszútja előtt állunk: a régi épület összeomlott, el kell dönteni, alkalmazni akarjuk-e a régi épület egy-egy követ, vagy kidobjuk. Csak igennel vagy nemmel lehet válaszolni, nincs középút. Az akadémiai reformkoncepciónak először is a válságba került egyetem társadalmi szerepét kell egyértelműen tisztáznia.

Az egyetem eredetileg tudós emberek társasága volt, elvégzése nem szolgált belépőjegyként az életbe. Az egyetemek szigorúan őrizték anyagi s szellemi függetlenségüket. A válságot a 19. század derekán a tudományban és a társadalomban bekövetkezett hirtelen fejlődés okozta. Addig (az orvoskarok mellett) csak egy fő és két melléktudomány létezett, a teológia, illetve a jog és filozófia. Ezek nem voltak eszközigenyes képzések. A kísérleti természettudomány műveléséhez viszont rengeteg – a társadalom által biztosított – pénzre lett szükség, s megnőtt a szaktudás presztízse. A hallgató ettől kezdve nem azért jár egyetemre, hogy a tudásból merítsen, hanem azért, hogy a közéleti boldoguláshoz a szükséges szakismeretet megszerezze. De a tudományt nem lehet tömegszerűen oktatni, ilyen helyzetben elhal („az országút közepén nem nyílnak virágok”) (2). A kutatás összeroppan a tankötelezettség súlya alatt, a professzorok pedig a politikai áramlatokhoz kénytelenek alkalmazkodni, tekintélyüket politikai pártokhoz csapódva igyekeznek fenntartani. „Az egyetem igenis a közélet

²⁹ Ortega y Gasset, *Az egyetem küldetése*, (1930). In: Ész, élet, egzisztencia, Szerk. Cejtei-Dékány-Simon, Szeged, 1990.

³⁰ Ortega y Gasset, i.m. 329.

³¹ Lengyel András, *Bibó és Szent-Györgyi vitája a tudományos intézményrendszer válságáról*. In: Utak és csapdák. Tekintet, Budapest, 1994. 281–292.

tömegtalpaldája”, a hallgatónak arra van szüksége, hogy piacképes tudásra tanítsák, ne „tudományra”.

Ez a helyzet mindenkinek rossz: a hallgatót olyan tudással terhelik, melyre nincs szüksége; a tanárjelölt, aki a virágot szeretné érdekesen megtaníttatni a gyerekekkel, három éven keresztül csak moszattant tanul; a tudós pedig kizorul saját hajlékából, azaz a „kutatók temetőjévé” vált egyetemről. „Ha én a magam kis erejéből leadok vagy 25%-ot arra, hogy mindennap vagy 1-2 órát ordítok a katedráról, 10%-ot kari ülésre, 20-at adminisztrációra, számlamásolásra, ami a végén marad, az semmire sem elég...” (4)

Hasonló válságban van az akadémia is. Régen a tudósok társaságba tömörültek, hogy tapasztalataikat megvitassák. Ezt a feladatot ma a szakfolyóiratok töltik be. „A nyilvános vitának nincs semmi értelme. Magam hosszas tudományos pályám alatt minden valamire való kongresszuson részt vettem, de még egyetlen igazán hasznos vagy érdemes vitának tanúja nem voltam.” (3)

Az MTA-t a magyar nyelvújításért hozták létre, ezt a harcot sikeresen megvívta. A „Ki van tehát hívatva a tudomány vezetésére és szervezésére?” kérdésre Szent-Györgyi a következő választ adta: „egy testület: az igazi tudósok gyülekezete, az igazi tudósoké, akik az élő tudományt képviselik.” (5) Ezt a tudós társaságot össze kell állítani. Az egyetem helye a tanítás, az akadémiaé (a szovjet minta alapján) a kutatás. Az igazi professzor tudós is: tanárként az egyetemhez, kutatóként az akadémiához tartozik.

Bibó, részben Ortegára hivatkozva, elutasította az egész koncepciót. „Szentgyörgyi (sic!) professzor úrnak erre a válságra egyszerű megoldási javaslata van: az egyetem számoljon le a tudományos nagyigényűséggel, vallja meg őszintén, hogy nem tudományt, hanem mesterséget tanít...” (1). Bibó szerint viszont nem szabad leválasztani a tudományos kutatást az egyetemről, inkább az egyetemi kar mellett létre kell hozni a szakképzést nyújtó főiskolait is. Bibó az akadémiának is más szerepet szánt, mint szegedi kollégája. Ennek feladata az *értékek* megjelölése és hatékony képviselete. Mióta az egyház megszűnt, Európában nincs olyan szervezet, amely e fontos célt szolgálná. A fórumként működő akadémia szellemi tekintélyével képviselhetne pluralista, több központú értékrendszereket. Team-szerűen összefoghatná a különböző (szellemi) törekvéseket. Jellemző, hogy Szent-Györgyi, szovjet példa alapján, az akadémikust az államhatalom képviselőjéhez, a miniszterhez hasonlítaná; a társadalomfilozófus viszont akadémikus tudósainknak, népnevelőinknek a bírókéhoz hasonló függetlenséget biztosítana.

Szent-Györgyi Albert verseiről

Az alapos filozófiai ismeretekkel is rendelkező, a humán műveltség több területén rendkívül felkészült és művelt természettudós jól ismerte kora „uralkodó eszméit”, olvasta a kortárs irodalom legfőbb alkotásait, sőt, az ezekre vonatkozó legfontosabb tanulmányokat is. Újabb kutatás tárgya lehet, hogy kimutassuk Babits Mihállyal, a Szegeden habilitált Szerb Antallal és másokkal való szellemi viszonyának részleteit. Erkölcsi alapállása lényegi helyeken szoros kapcsolatot mutat a nyugatosokéval, időnként még a mondatok is összecsengenek. Felvetődik a kérdés, honnét is szerezte Szent-Györgyi 20. századi műveltségét, és egyáltalán miért volt számára annyira fontos a *humaniora studia*, vagyis az a bölcséleti tartalmú irodalom, amely a latin középfok szerint az embert még inkább emberré, emberibbé teszi, még közelebb emeli saját maga ideálképeéhez?

Generációjának egyik legsúlyosabb gondja a nyugati kultúra válsága volt. Ennek egyik aspektusa: az ember mint erkölcsi létező elmaradottsága egy olyan korban, amelyben a tudományok ugrásszerű fejlődésnek indultak, s ugyanakkor nem alakultak ki megfelelő „ellenőrző” mechanizmusok. Az őskori szinten rekedt morál és a racionális ismeretek „szétszűszása” az egész emberiségre nézve komoly fenyegetettséget jelenthet. A humán szellemiségbe vetett hite, a művészetek alapvető fontosságának hangsúlyozása nemcsak a kifejezetten ilyen tartalmú írásaiból tűnik ki, hanem levelezéséből, sőt tudományelméleti fejtegetéseiből is. Ez utóbbiakban sokszor rejt el olyan fontos utalásokat, amelyek nem magáról az élő vagy az élettelen természet ismeretéről szólnak, hanem egyértelműen filozófiai kérdéseket érintenek. Ezek az utalások, megjegyzések Szent-Györgyi élete során eléggé gyakoriak voltak, ámbar nyilvánvalóan a benne lévő intellektuális feszültségeknek másként adott hangot a 30-as években, a II. világháború környéki időben és a 60-as években.

A SZTE Klebelsberg Könyvtára fénymásolatban összegyűjtötte Szent-Györgyi szinte valamennyi, önálló kötetben meg nem jelent tanulmányát, ezeket kronologikus rendben olvasva pontosan kirajzolódik a moralista tudós szellemi fejlődése, érzékeny reagálása a történelmi helyzet változásaira. Az esetleges megjegyzéseken, bevezetőkön, ünnepi kötetekbe írt tanulmányokon kívül *A békéről* és *Az örült majomról* írt kis monográfiáiban szisztematikusan is foglalkozott filozófiai, erkölcsstani kérdésekkel. Az előbbit franciául írta a II. világháború előtt, a vele sok hasonlóságot mutató utóbbit pedig jóval később, konszolidált korban és környezetben (1970-ben jelent meg).

Szent-Györgyi humán műveltségének jellege, a szellemi válságra adott válasza teljes összhangban volt azzal a felfogással, amely a Nyugat folyóirat szellemiségét jellemezte. Ez a kérdéskör nincs feldolgozva a magyar irodalomtudományban. Nyilvánvalóan közvetítő szerep jutott Sík Sándornak, aki térben is nagyon közel volt hozzá, hiszen ugyanabban az épülettömbben élt és dolgozott, mint ő, feltehetően gyakran találkoztak. Rektorként a piarista professzor volt a reá legnagyobb hatást gyakorló kolléga, aki szerkesztői, dramaturgiai ismereteivel önzetlenül segítette „főnökét”.³² A

³²A segítség kifejezésre jutott az egyetemi színjátszó társulat működésének szakszerű támogatásában is, ennek eredményeként születhetett meg a színházörténeti jelentőségűnek tartott „szegedi Hamlet” előadás, ifj. Horváth Istvánnal.

humaniorák iránti elkötelezettségének jele az is, hogy nemcsak elvállalta a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság elnöki tisztét (1945), amelynek társelnöke az íróként már jól ismert Zilahy Lajos lett (életrajzuk egyébként nagyon sok ponton párhuzamosságot mutat), hanem közösen szerkesztettek egy folyóiratot. Ez a különleges vállalkozás ritkaság számba megy mind a magyar irodalom-, mind a magyar tudománytörténetben. A cím önmagában jelezte az intuitív és a racionális megismerés egy platformra hozásának szándékát. *Irodalom és Tudomány*: a két szót egymástól elválasztva és összekapcsolva. A folyóirat első, kétharmad része – közel száz oldalon – az irodalomról szólt, művek, fordítások, tanulmányok, a fennmaradt egyharmada pedig a tudományról. Az irodalom részt Zilahy Lajos szerkesztette.

Szent-Györgyi az erkölcsöt, a tudományt és a kultúrát mindig egymással való összefüggésükben látta, valamilyen mélyebb, közös egység vagy lényeg más-más szempontból feltűnő jelenségének tekintette. Ahogyan ő maga fogalmazott: „*Mindhárom az igazság keresésének egy-egy formája, mindhárom arra tanít, hogy az igazságot, ne csak az igazunkat keressük, és mindhárom az Isteni bölcsesség megnyilatkozása.*” – írta éppen a folyóirat általa főszerkesztett részének programtanulmányában, amelyet 1945 augusztusában az első szám első írásaként közölt.

Csak széles műveltséggel rendelkező, többféle gondolkodásmódot kipróbáló, a cselekedetek erkölcsi vonatkozásait több szempontból elemző és gazdag lelkiséggel rendelkező ember tarthat igényt valamiféle teljességre. A szakbarbár eléggé szomorú jelenség. Aki csak egy tudományterületben járatos az szellemi proletár, olyan – idézi Szent-Györgyi a latin mondást: *homo unius libri (timeo)* –, akinek az egyoldalúságától félni kell, hiszen a három említett terület együttesen alkotja az isteni bölcsességet, az ember csak így juthat biztonságos tudásra. „A természettudomány egyetlen célja a legmélyebb igazságok, a legmélyebb bölcsesség, az Isten megismerése.” Isten pedig maga a Lét. Erre vonatkozik a következő, szerénységre intő Szent-Györgyi idézet: „A természet tehát nem tud felelni arra a kérdésre, hogy mi az élet, még arra sem, hogy van-e élet, amit a természettudomány tenni tud az nem több, mint hogy az élet egyes jelenségeit vizsgálja.”³³ – tehát azokat a törvényeket kutatja, amelyek a természetben működnek, mint például az e vonatkozásban olyan fontosnak tartott oxidációt.

Az ember a láthatatlan (isteni) „teremtő erőt” kutatja, s akkor is így tesz, amikor látszólag kizárólag az anyag vizsgálatába mélyül. Nagyon jellemző, hogy a kísérleti tudományok atyjaként gyakran hivatkozott, többek által még prematerialistának is tartott olasz író, irodalomtörténész és fizikus Galilei sűrűn hangoztatta (Szent-Györgyi által is idézett műveiben), hogy a világot csak mint Isten művét lehet és kell megismerni. (Más kérdés, hogy a magában dantei ambíciókat tápláló olasz tudós szembekerült az egyházzal, mint ahogyan a hitről való tudást elmélyíteni és pontosítani kívánó humanista elődei is.)

A keresztény teológia egyik alapelve szerint az ember Isten analogonja, aki szüntelen küzd fizikai és szellemi létéért, azért, hogy felfedje és megértse a természetben, a történelemben, az emberi lélekben rejlő Istent. Egy rádióinterjúban megkérték Szent-Györgyit, beszéljen saját istenhitéről: „Nem vallásos, hanem *istenfélő* ember vagyok... Egy vallásos ember meg tudja mondani, hogy ki az Istene, hogy hol van Isten, hogy az én Istenem más, mint a te Istened. Egy istenfélő ember csodálattal tekint fel és azt kérdezi,

³³ Ld. Az élet egységétől a tudatformák egyenrangúságáig. Szent-Györgyi aggodalmai háborús időkben c. tanulmányt.

mi az, hogy Isten? És azt is szeretném tudni, hogy valójában, mit jelent a 'teremtés'! Egy istenfélő embert mélyen áthat a természet és a teremtés nagyszerűsége.”³⁴ Az önmagával, a megismerés korlátaival állandóan küzdő tudós nemigen tud nem kapcsolatba kerülni valamilyen módon azzal, aki vagy ami a megismerhetőn túl van. Zsoltárokat énekel neki, mint tette ezt egykor Dávid király.

Különösen élete válságos pillanataiban. A versek 1964 nyarán születtek, második felesége, Márta halála utáni hónapokban, amikor a tudós súlyos lelki krízisen ment keresztül. A *Psalmus Humanus* istenfélő ember által mondott zsoltár. A sorok számában szonettre emlékeztető vers magányos, válasz nélküli párbeszéd a „rejtőzködő” Istennel. Az Úr(am) megszólítása után az első rész a Te nevére kérdez rá. A *Who are You?*³⁵-ra magyarázatot keresve, újabb kérdőjeles főnévek sorakoznak: jóságos anya? szigorú atya? univerzum? a világmindenség törvényei? Nem kaphatunk választ a *miértekre* sem. Pusztulásra születtünk? Mi teremtettük Istent vagy ő minket? Majd a tudós-költő Isten segítségét kéri, hogy mentse meg őt gyötrő kételyeitől. Ezek közül többet konkrétan is említ: az egyik magánéleti jellegű, a magánytól való szabadulás vágyáról szól, a másik társadalmi, a tudós felelősségéről. A magára maradt ember meg nem értettsége miatti dilemmáját bizakodó hangvétellel említi: ha egyszerű beszéde nem is, de legalább az éneke (*song*) eljuthat a megszólítottához.

Ha Goethe *Faustjában* megfogalmazott világ keletkezéstipológiáját vesszük tekintetbe, Szent-Györgyi az evolucionista változatot részesítette előnyben³⁶, nem a „vulkanistát”, amely pillanathoz, robbanáshoz kötötte a teremtés kezdetét. A természet törvényei és azok megismerése által való folyamatos előrejutás szemben áll azzal a felfogással is, amely szerint a világ vagy az ember készen került ki Isten kezei közül (ezen nem változtat az sem, hogy a teremtő többször kényszerült javítani rajta). A fejlődéseszmé a másíknál nagyobb teret biztosít az emberi aktivitásnak és kreativitásnak (ezen a véleményen volt Goethe is), mely az alkotó ember számára nyilvánvalóan kedvező lehetőségeket hordoz magában. Az Isten munkatársa szerep valóban nagyon vonzó, különösen akkor, ha olyan felsőbb lényt tételezünk, aki mentes mindazoktól a hibáktól, amelyek minket jellemeznek, s amelyeket mi botor módon ráruházunk. Az emberi tudás éppen Isten autonómiájának elismerése mellett lehet a leghasznosabb a közösség számára, vagyis ha tevékenységünket az abszolútumhoz igazítjuk.

Első imádság: ISTEN

Uram!

Nagyobb vagy mint az alkotásod!

A te házad a világmindenség!

És én magamhoz hasonlóknak véltelek,

Gonosznak, kapzsinak és hiúnak,

³⁴ Ralph W. Moss, *Szent-Györgyi Albert*. Typotex, Budapest 2012 236–237.

³⁵ Szent Tamás szerint Isten legmegfelelőbb neve: *Qui est*.

³⁶Többek közt ezt mondta el az említett rádióinterjújában: az életet Isten nem szavával a semmiből teremtette, mint ahogyan a Biblia írja, hanem a fizikai világból folyamatosan alakult ki.

Ki dicséretemre és áldozataimra vágyik,
Megbosszulja csekély vétségeim,
Kinek én kell, hogy házat építsek,
Míg embertársaimat hajléktalan hagyom.

Istenem! Hadd dicsőítselek téged avval,
Hogy teremtésednek rám bízott parányi pontját szebbé teszem,
Elárasztom e földi létet fénnel, melegséggel, jóakarattal és boldogsággal.

(Szabó Elek fordítása)

A *Psalmus Humanus* követő hat imádság sorában az első Istenhez szól. Az irodalmi hagyomány a bibliai zsoltárokhoz nyúlik vissza, melyek szelleméhez a biológus hű is maradt. Az Istennel kapcsolatot kereső ember kérdéseit teszi fel Isten, ember és világ kapcsolatáról, az isteni elvárásokról, az ember feladatairól, kínzó kétségeiről.

Az imádságok hármas tagolódásúak: minden vers egy kijelentéssel kezdődik, amely általában pozitív tartalmú. Az olvasó számára ezáltal úgy tűnik, hogy a bevezető részek Isten igazi szándékát, a jó megvalósulásának lehetőségét jelentik abban a kontextusban, amelyben a különböző problémák felvetődnek. Ezek: Szív és Ész (2), Vezetőink (3, vagyis politikusaink és papjaink), Energia és Sebesség (4), Föld (5), Gyermekünk (6). A nyitány megszólítottjaihoz kapcsolt fogalmak sorrendben: a szülői érzés és segítség kérése (*Psalmus humanus*), a világmindenség és otthonosság (1), a szívben lévő szeretet és az elme Tudása (2), a szolgálat (3, Istené és emberé), a tudomány (4), a szépség (5), a gyermek (6).

Ezután azonban rendre törés következik be, az eredeti jó szándék csorbát szenved, mintha a teremtés végbemenetele során megtörne a fény, vagy legalábbis nem megfelelő módon pozicionálna. S így kimarad az abszolútumhoz igazodó, tökéletes világ létrehozásának lehetősége. A második részek rendre negatívumokat sorolnak fel. Úgy tűnik, ez a gonosz sikerének helye és ideje. A katasztrófa mögött általában az emberi kevélység (a középkorban a legsúlyosabb bűn) áll, az ember Istennek hiszi magát: „És én magamhoz hasonlónak véltelek, / Gonosznak, kapzsinak és hiúnak...”. A superbia után a Gyűlölet, a Pusztítás (második ima), a Hatalomvágy (3), a Pusztulás, a Nyomor (4–5), a rossz Tanítás (erkölcsi, szellemi tespedés (6) ördögi erejének megnyilvánulásai következnek. A teremtő állítására a pusztító tagadás a válasz. Ez a második, „köztes rész” az ember(iség) teljes megsemmisülésének közeli lehetőségét veti fel. A versek azonban komolyságot, felelősséget sugároznak, nem kétségbeesést vagy letargiát.

A jó és a rossz, a teremtő és pusztító erők nem egyformán hatalmasok. S a küzdelem kimenetele az embertől függ, az *én* dolga, hogy érvényre juttassa (elsősorban magában, majd a környezetében) a jó sikerét, csakis így válhat teremtőjéhez hasonlóvá. Ha a hegeli terminológiát használjuk, akkor a harmadik rész valamiféle szintézis. A teremtéssel adottak ugyan a jó lehetőségek, de nem az egyetértés és jóság, hanem a diszharmónia vált uralkodóvá. Mit kell most tennünk, mi a kívánatos, s mi az elvetendő? Illetve, mihez kérjük Isten segítségét, úgy, hogy mi is aktívan alakíthassuk világunkat? A harmadik részek könyörgései, ismét sorrendben: megértésért (Isten által), a világ szebbé, jobbá tételéért (1), a szív megtisztításáért (2), békéért (3), az élet felmagasztalásáért (4), Istennel való kooperálásért (5) és a gyerekek megóvásáért (6). Az átalakításban minden

alkalommal az abszolút szempontnak megfelelő cselekvés játssza a meghatározó szerepet.

A második imádság vagy zsoltár³⁷ témája a szív és az ész konfliktusa. Nagyon ősi kérdés ez a gondolkodás történetében, és nagyon ősi a kettőnek az oppozícióba állítása is. A szív és az ész viszonyának meghatározásában itt némileg különleges, hogy míg a múltban gyakran a szív volt az Istentől eredeztethető, a jó, az ész pedig az ellentéte, addig a természettudós tudatában bonyolultabb ez a helyzet. Lucifert fényhozónak nevezték, az ésszel, a hideg racionalizmussal kapcsolták össze, mely szemben állt a naiv hittel, a „szív reliigiójával” (Rousseau, Kazinczy). A három angyal antagonistája a „tagadás ősi szelleme”.

Szent-Györgyiné az ész (természetesen) elveszíti ugyan negatív konnotácumait, de elismeri alkalmazásának és alkalmazhatóságának korlátozott mivoltát (innét a tudományos felfedezések minden korábbinál jóval pusztítóbb ereje miatti aggodalom). Nála azonban ez nem metafizikai vagy ismeretelméleti, sokkal inkább etikai probléma, vagyis az erkölcsnek kell féken tartania a tudomány felfedezéseiből könnyen származó pusztító következményeket.

Nem a lázadó ész, hanem a gyűlölettel teli szív mérgezi az elmét.

Második imádság: SZÍV ÉS-ÉSZ

Uram!

Szívemet megtanítottad a szeretetre, mely után szomjazik,
Elmémet képessé tetted a gondolkodásra és alkotásra.

Én szívemet megtöltöttem gyűlölettel és félelemmel,
És szívem megmérgezi elmémet mely a gyilkolás óriási gépeit szerkeszti
Hogy ezekkel elpusztítsa a te világot, s vele elpusztítson engem is,
És megcsorbítsa a szent anyagot amelyből Te az életet formáltad.

Istenem! Tisztítsd meg szívemet,
Emeld fel elmémet hogy testvérem testvére lehessenek.

(Szabó Elek fordítása)

1964-ben a Szent-Györgyit egész életén keresztül gyötrő probléma kapott végül költői formát. Az általa is harcosan képviselt tudománnyal nem tart lépést a közerkölcsök jobbá válása. Ennek a helyzetnek veszélyes következménye lehet a legelső érték, az élet elpusztítása is („szétroncsolja az élet szent szövetét”). A különféle tudatformák eltérő ritmusú fejlődése az *egész* megsemmisülésével fenyeget. Amennyire jó és hasznos az új

³⁷ A szerző a bevezető vers címében megtartotta a Biblia könyvére utaló *zsoltár* (*psalmus*) kifejezést, míg a hat további vers esetében a szerző más műfaj megjelölést (*prayer*) alkalmaz. Az előbbi Isten és a költői én közvetlen kapcsolatáról szól, az utóbbiak meghatározó eleme a rossz irányba fordult *világ*, amelynek helyrebillentéséért kéri a költő Szent-Györgyi az Úr segítségét. A zsoltáros dávidit a papi attitűd váltotta fel. Figyelemre méltó a *Lord* és a *God* szó alternanciája is.

ismeretekre jutás, ugyanannyira veszélyes is: hiszen az ember társadalmasodása során elvesztette eredeti, „isteni” jóságát, s ugyanakkor az erkölcs semmit sem fejlődött az évezredek alatt. Még az civilizált társadalmak is őskori állapotokat mutatnak e tekintetben: a barbár gyilkolást, az erősebb jogát, vagyis a jogtalanságot.

Ezekre a veszélyekre a költő Szent-Györgyi alapvetően kétféle módon reagált. Az egyik mód a társadalom szerkezetének megváltoztatása, a világpolgár eszméjének megvalósítása, a másik, az egyén oldaláról, a magasabb erkölcsi szintre emelkedés. Egyelőre mindkettő csak *pium desiderium*.

Az előbbiekből logikusan következik a harmadik könyörgés tartalma. Az első egység (tézis) az alaphelyzetet rögzíti: a világ rendje, hogy a köz ügyeit intéző politikusokat és Istent szolgáló lelki vezetőket választunk. De – a második részben – kiderül, a béke megteremtése helyett a hatalomvágy mozgatja még azokat is, akiknek Isten nevében kellene cselekedniük. Az egyház képviselői eredeti feladatuk gyakorlása helyett gyilkosságra buzdítanak. Olyan vezetőket kér Istentől mind testi, mind szellemi vonatkozásban, akik a legfontosabb értékhez, a békéhez vezetik el az emberiséget.

A negyedik és ötödik imádság témája a tudományos kutatást folytató ember tépelődését építi a korábbiakban is alkalmazott hármas struktúrába. A tézis és az antitézis mindkét versben hasonló: gyönyörű, gazdag földet kaptunk, ennek megismerésére és befolyásolására képes értelmet, de (antitézis) embertársainkra fegyvereinkkel pusztulást és nyomort hoztunk (*create formidable instruments of destruction*). A *mi* képtelen Isten nélkül kibékíteni az ellentétet, megoldani a feladatát. Istentől egyrészt azt kéri: ne engedje meg az embereknek a rombolást (*Do not let us destroy the temple of life*, 4. imádság), másrészt segítse azt, hogy az élet építésében Isten társai lehessünk (*Let us to be your companion in creation*, 5. imádság). Az aktivitásban és nem az eleve adott helyzetben maradással válhat az ember Isten *analogonjává*. A *képmás* nyújtotta lehetőséget csak akkor teljesíti be az ember, ha *munkatárssá* válik, ezen előkelő státusz minden veszélyével együtt.

Az utolsó fohász a gyermekekért szól. Néhány korábbiakban is idézett pozitív tulajdonság kap itt új hangsúlyt (öröm, bőség, szépség), illetve ezek fölé helyezve két keresztény alapérték: a *szerelem* és a *béke*. Az új megváltásnak is ezekre az értékekre kell épülnie. Ezek a gondolatok emlékeztetnek leginkább Babits I. világháborús verseire, a *Miatyánkra* és a *Húsvét előttre*. Az evangélium-parafrazist Babits hadiárvákat támogatni hivatott *műlaphoz* készítette. A vers szerint mégsem volt teljesen hiábavaló a szenvedés, a hozzátartozók halála, mert „előbb vagy utóbb övé (Istené) lesz a hatalom és a dicsőség”. Ez a kívánság fogalmazódik meg végül Szent-Györgyi versében is.

„...gyermekeinket
növeld békére: ha bűn, hogy lábunk
ma vérbe csuszik: értük az!” – olvasható Babitsnál,

Szent-Györgyiné pedig így:
„Óvd meg életüket, hogy a fegyverek, melyeket
kovácsolok őket el ne pusztítsák”

Horthy, Babits, Nyugat*

A 20. század legjelentősebb magyar irodalmi folyóirata, a száz esztendeje kávéházban alapított *Nyugat* Horthyhoz való kapcsolatát még nem dolgozta fel irodalomtörténet-írásunk. Bizonyos célok nyilvánvalóan közösek voltak. Mind a kormányzó, mind a folyóirat erős, modern polgári Magyarország létrehozásában látta az előre vivő utat, amely nagyban és egészében a nyugati gazdasági, társadalmi és kulturális mintákat követi, szemben a Kelet despotizmusával, agresszivitásával és barbárságával.³⁸ De, éppilyen erővel hangoztatták, mindenben, *sine qua non*, meg kell őrizni a nemzeti sajátosságokat és jelleget. A két, egymást állandóan korrigáló és kiegészítő tényező, a nemzeti és a nemzetközi együttes kritériuma teheti lehetővé a teremtő fejlődést.

A *Nyugat* szerkesztői következetesen tartózkodtak a társadalmi osztályok vagy rétegek nevében való politikai megnyilvánulásoktól, ők az irodalom köztársasága szabad polgárainak érezték magukat, „írástudók” voltak és maradtak halálukig. Nem ugyanez jellemezte-e a „népei” felett bölcsen uralkodni akaró császárt, Ferenc Józsefet, Horthy egykori közvetlen főnökét és példaképét is? A kormányzó részben ennek köszönhetette vitathatatlan tekintélyét: az anarchikus állapotok gyors megszüntetése után, többek között azért alakulhatott ki a magyar szellemi élet bizonyára hosszú ideig felülmúlhatatlan aranykora, mert a politikai hatalom, amelynek megvoltak ugyan a maga világos preferenciái, de nagyfokú toleranciát mutatott a különféle, gyakran vele ellentétes tendenciák iránt is. Ennek következtében a kommunista, katonáit megtizedelő Lukács Györgytől³⁹, az avantgardista Kassák Lajostól, Balázs Bélától, a népi írókon és a „nyugatosokon” keresztül Herczeg Ferencig és a katolikus irodalomig nagyon színes volt a magyar szellemi élet.

A politika 1920-as, 30-as évekbeli irányítóinak intelligenciája és nagyvonalúsága különösen szembeszökő, ha az 1940-es évek végétől 1990-ig tartó periódussal vetjük össze. A Rákosi-korszak totális szellemi diktatúrát, erőszakos kulturális homogenizációt valósított meg. A Horthy-

*Előadásként egy 2008-ban szervezett konferencián hangzott el: ehhez az évhez viszonyítva Horthy Miklós 140, Babits Mihály 125 évvel korábban született, a *Nyugat* pedig 100 éve indult.

³⁸ Kosztolányi Dezső *Marcus Aurelius* című versében az emberi nagysággal szemben a „kancsal apostol”, „zagyva keletnek elmebetegje” áll.

³⁹ Lukács (Löwinger) György a Tanácsköztársaság alatt oktatási népbiztos volt és a Vörös Hadsereg politikai biztosa. E tisztségben a tiszafüredi vereség után Poroszlón 1919 májusában tizedelést hajtott végre, amelynek során nyolc embert föbe lövetett. Kenyeres Zoltán, *A Nyugat és kora*. „Irodalomtörténet” 1995. 3. sz. 382. Mészáros Gyula, *A tizedelő filozófus*. „Magyar Fórum”. 1999. május 13. 11.

rendszer sohasem kényszerítette egy ideológia Prokrusztész ágyába a szellem embereit. A kommunista konszolidáció ideje alatt a politikai vezetés a kultúra területén az Aczél György-féle három T (támogat, tűr, tilt) elvet alkalmazta. S harmadikat, a tiltást a 20-as, 30-as évek kultúrával megbízott politikusai megközelítőleg sem gyakorolták, ha egyáltalán gyakorolták, olyan következetes módon, mint a kommunista éráéi. Tudtunkkal egyetlen egy író vagy költőt sem ítélték halálra, nem csuktak írói tevékenységéért börtönbe, sőt még némaságra sem kárhoztatták őket, mint az ötvenes években Déry Tibort, Weöres Sándort, a szellemi élet legértékesebb tagjait.

Klebsberg Kunó a pécsi Erzsébet Tudományegyetem alapkövetételekor elhangzott szavaiból, amelyet a Nyugat 1931. június 18-i számában idéz, Klebsberg mindenkori kollégája is tanulhatna: „Normális körülmények között a miniszter mint politikai tényező lehetőleg ne avatkozzék irodalmi kérdésekbe, mert *az irodalom éltető eleme a szabadság*. Most azonban a gazdasági válság következtében a máskor saját lábán álló irodalom is inogni kezd, átmenetileg olyan helyzetbe kerül, amikor szükséges az állami segítség. A végrehajtás azonban most is az autonóm organizmusokra, az irodalmi társaságokra vár.”⁴⁰ A képzőművészet területén az akkori kulturális politika éppilyen nagyvonalú volt. A Nyugat 1933. március 1-jén hosszú cikket közölt Farkas Zoltántól, aki kritikus megjegyzései mellett alapvetően elismeréssel adózik a miniszternek, aki „sok művészt foglalkoztatott”, „sokan jól megéltek bőkezű mecénásságából”. Negatívumként csak azt tudta általánosságban említeni, hogy ezt a rengeteg pénzt jobban is el lehetett volna osztani.⁴¹

A Nyugat 1908. január 1-jén indult, kezdettől fogva politikai csoportosulásoktól, pártoktól függetlenül. A folyóirat, majd a kiadó működésének több mint harminc esztendeje alatt a fennmaradás sokszor nagyon nagy nehézségek árán előteremtett költségeit mecénások és maguk az olvasók adták. A háromezer példány feletti eladás és az összesen négyszáztizenkettő megjelent könyvből befolyt összeg nem fedezte ugyan a kiadásokat, de mindesetre bizonyította: volt olyan, eléggé széles olvasóréteg, amely kellő műveltséggel, érdeklődéssel és anyagi lehetőséggel bírt. Ez a magyar és idegen kultúrák, valamint a modern eszmék iránt érdeklődő polgári értelmiség képes volt ideáljait széles körben elfogadtatni, vonzó példákat felmutatni.⁴² Az induláshoz és a későbbi működéshez feltétlenül

⁴⁰ „Nyugat” 1931. 848.

⁴¹ „Nyugat” 1933. 321–324.

⁴² „Ez volt az a folyóirat, amely vonzotta és kimerítette a pénzügyi támogatás forrásait az írástudó polgárság körében ...megtalálta azt a hangot, mely bár soha nem tette népszerűvé, megfelelt a lakosság anyagilag viszonylag jól álló rétege esztétikai szükségleteinek.” Fenyő Mario, *A Nyugat hőskora és háttéré*. Debrecen, 2001. 79. (Ld. különösen a *Pénzügyi háttér* c. fejezetet.)

szükséges anyagi forrásokat gazdag iparosok és kereskedők biztosították. Ezek többsége zsidó származású volt. A századforduló körüli években az Osztrák-Magyar Monarchia három „fővárosa” közül Budapesten élt legnagyobb arányban a zsidóság, 23%, míg Bécsben és Prágában ugyanez a szám egyaránt 9%. Ez utóbbi két városban erősebb volt az antiszemitizmus, a zsidók helyzete Budapesten volt a legkedvezőbb, ezt ők magyar hazafias magatartással hálálták meg, gyakran magyarosították nevüket (ez miniszteri engedélyhez volt ugyan kötve, de senki sem állt útjába a névmagyarításnak).

A Nyugat Rt. részvényesei, legfőbb támogatói az 1902-ben megalakult Gyáriparosok Országos Szövetsége prominensei közül kerültek ki. Kiemelkedik közülük a katolizált Chorin Ferenc (1879–1964), akinek a dédapja Chorin Áron (1766–1844) aradi főrabbi, az izraelita egyházi alkotmány megújítója volt. Chorin Ferenc, a Nyugat kuratóriumának elnöke, a II. világháború után egy alapítványon keresztül jelentős összegekkel támogatta a Portugáliában élő Horthy Miklóst és családját. Hatvany Lajos báró mellett a másik nagy mecénás, a mélykúti születésű Fenyő (Fleischmann) Miksa (1877–1972) részt vett a folyóirat szerkesztésében is. Fenyő 1927-ben francia és olasz nyelven cikket írt Magyarország túlzott megbüntetése ellen (*Trianon és annak hatása*). Babitsot kérte fel, hogy legyen legkisebb fia, Mario keresztapja. Fenyő gyermekeinek a Jean-Pierre Ady és Gian Carlo Babits keresztnevet adta.

A Nyugat közéleti, politikai irányultságát az I. világháború után elsősorban Babits határozta meg. Szemléletét a Figyelő című állandó rovat közvetítette: az itt megjelent írások kiválasztása, a (fő)szerkesztő⁴³ hozzájuk fűzött megjegyzései nem sok kétséget hagynak afelől, miként sikerült egy értékrendszerben szélsőségektől mentes, ítéleteiben megbízható és egységes szellemi műhelyt kialakítani. A nemzet érdekeinek, a keresztény-européer humanitás szempontjainak együttes és következetes képviselőtének kialakulásához személyes sorsának tanulságai is hozzájárultak. 1918 őszén, Kunfi Zsigmond minisztersége alatt felmerült Babits egyetemi tanári kinevezése. Erről 1919 januárjában döntés született, és április 1-én megtartotta első előadását a pesti bölcsészkar magyar és világirodalom tanszékén, de hivatalosan csak május 17-én jelent meg a kinevezése. Az egyetem miniszteri biztosa ekkor régi barátja, Dienes Pál volt.⁴⁴ Ez az esemény súlyos teherként nehezedett rá. A „vörös katedrára” felültetett

⁴³ Babits neve az 1917. június 16-i számtól szerepel a címlapon szerkesztőként, Fenyő Miksa helyén, előtte a főmunkatársak között volt. 1939 őszétől csak Babits neve szerepel, a lap a főszerkesztő halálával de jure megszűnt (1941. augusztus 1.)

⁴⁴ Lukács György közoktatásügyi népbiztos felkérésére. A rendelet a „Tanácsköztársaság” című hivatalos lapban jelent meg. Sipos Lajos, *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Budapest, 1976. 62–70. Éder Zoltán, *Régi napok illata*. Budapest, 2002. 171.

mester ellen a Tanácsköztársaság bukása után támadások indultak: elvették professzori nyugdíját, kizárták a Petőfi Társaságból és nyilvántartásba vették „mint a fennálló társadalmi rendre veszélyes egyént”. (A listáról Fenyő Miksa közbenjárására 1922 februárjában vették le.)

Támadták balról: költészete „ringyó finomkodás ...miközben tehén módjára kérődzik” (Hevesi Gyula népbiztos felesége, Stern Jolán), „jellemtelen kutya-disznó”, „agyad egy romlott konzerv” (Szamuely Tibor felesége, Szilágyi Jolán) és jobbról: „nem tanult semmit a kommunizmusnak nevezett héber svindli után sem.” („Gondolat”, október 5.)⁴⁵ Babits válasza a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című tanulmány volt, amely a Nyugat 1919. novemberi számában jelent meg. Itt leírja, miként történt, hogy a „vörös gazok” „besárvolt eszmék rongyával nevémet is beszennyezték”. „...eljött hozzám a két Barát: a szélkakas Költő (Balázs Béla – P. J.) minden világnézetek lovagja, s az ezoterikus Filozófus (Lukács György – P. J.), az elvárásolt gondolatgombolyító. Úgy volt ő elvárásolva, hogy csomót látott ott is, ahol nem volt, s csomót kötött, ahol bontani vélt, a Költő pedig, szegény szélkakas, neki forogni kellett minden szélre, mert azt hitte, hogy minden szél istentől jó, ez volt a vallása.”⁴⁶ Lukács szakított korábbi (1918), kanti etikai alapon álló humanizmusával – amely mellett Babits következetesen megmaradt (*Kant és az örök béke*, 1918) –, vállalva Friedrich Hebbel *Judit* című drámájának bűnről szóló híres paradoxonját „És ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”⁴⁷. (Lukács ezzel léphetett a Thomas Mann regényalakjává, Naphtává válás útjára. A *Varázshegy* okos zsidó-jezsuitája persze a Settembrinivel vívott párbaj végén saját magát lőtte fejbe, nem a katonákat.)

Babits a *Jobb és bal* című, szerkesztettségében is zaklatott, politikai allúziókkal megterhelt versében két, összeütköző ideológia politikai gyakorlatának következményei közé állítja önmagát. Az egyetlen lehetséges út a felfelé emelkedés. A dantei gondolatot⁴⁸ átvéve hangsúlyozza: a tűz „ösztone”, hogy másokra is hatva felfelé emelkedjen.

⁴⁵ Sipos Lajos, *Babits Mihály*. Budapest, 2003. 91. skk

⁴⁶ „Nyugat” 1919. 911–929, idézet: 921.

⁴⁷ Kenyeres, i.m. 382.

⁴⁸ Dante, *Isteni színjáték, Paradicsom*, I. 139–141. Az említett tanulmány végén Babits Dantéra utal: „Hányszor éreztem, hogy nekem szól Dante jóslata”. A firenzei költő szavait felhasználva írta le Babits saját helyzetét: hosszan idézve Brunetto Latini egykori tanítványa nagy, de szenvedésekkel teli sorsáról mondott próféciáját (*Pokol*, XV. 61, 64–77: „E barmok .../ ne tiporják azt a szent füvet le, / Mely trágyájukon még fakadni tudhat / A régi, jó magvakból..) Az itt közölt fordítás nem teljesen azonos a végleges változattal.

Láng, láng, meddig cibálnak badar
szelek
jobbra és balra? Hajlik a láng jobbra,
hajlik balra de mit neki
jobb és bal: ki csak fölfelé tör?

.....

Ki állíthat
jobbra vagy balra engem?
Labdázatok, mindenkié vagyok!
Csak majd az Isten
ha Ítélet trombitája szól,
állítand jobbra vagy balra.
A többi: játék...

Fenyő Miksa a Nyugatról szóló feljegyzéseiben jóval később, a Rákosi-rendszer kulturális politikájának ismeretében, arról írt, hogy a magyarságban dolgozó egészséges szellemi erők megakadályozták, hogy a Tanácsköztársaság után a győztesek „a gondolat abszolút ellenőrzésének hatalmát” magukhoz ragadják. A bal- és jobboldali terrornak véget vető Horthy-korszakban egy író ellen indítani tervezett per legelején, már az ügyésszel való első találkozáskor is látni lehetett, nem lesz semmiféle „ügy”. Ezzel a politika megteremtette a minimális feltételét annak, hogy a Nyugat folytatni tudja küzdelmét „egyetlen principiumért: a gondolat szabadságáért, melyben minden bennfoglaltatik: emberi jogok, szociális igazság és humánus.”⁴⁹

Azt, hogy az ország első politikai hatalma az 1920-as, 30-as évek során nem vagy csak közvetve szerepelt a folyóirat hasábjain, feltétlenül elismeréssel kell tudomásul vennünk. A kormányzó nem akart politikai tőkét kovácsolni magának PR-jához, az irodalmat erre eszközként használva, és nem folytatott olyan politikát, amely az írókat megszólalásra, tiltakozásra kényszerítette volna. Horthy neve a Nyugat repertóriumban⁵⁰ egyetlen egyszer tűnik fel, az 1940/4-es számban. Joó Tibor történész egy viszonylag hosszú (15.713 karakter) tanulmányt közölt *Horthy Miklós és kora*⁵¹ címmel. Az ismétlésektől sem mentes írás igen elismerően szól a kormányzóról. A történész kiemeli, hogy egy pártviszályoktól súlyosan terhelt országnak lett a vezetője, aki személyi adottságainak is köszönhetően egy ponton biztosan

⁴⁹ Fenyő Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Akadémiai, Budapest, 1975. idézetek: 148, 143 (*Herkules oszlopain túl*)

⁵⁰ *Nyugat repertórium*. Összeállította Galambos Ferenc. MTA Budapest, 1959. 408.

⁵¹ *Nyugat*, 1940. 155–159.

összeforrasztotta a nemzetet, s ez a kormányzójába vetett hit. „A választott kormányzó valóban urává vált nemzete lelkének, mert megérezte, hogy egy vele.”

Horthy vezetői adottságai, származása, annak a társadalmi rétegnek a küldetése, amelyből származik, predestinálták őt arra, hogy egy egész korszak a nevét, ősök által meghatározott, történelmi személyiségének jegyeit viselje. Íme, a tanulmány néhány kulcsmondata, több fejezetből összeválogatva.

„Ő is annak a birtokos középnemes rétegnek a fia, mely nagyjában maga a nemzet volt csaknem mindmáig. De ez az osztály volt az is, amely Babits Mihály megállapítása szerint is, megteremtője és fenntartója volt a magyar kultúrának és irodalomnak, s ezek szellemét is ők adták. Az egyik a dunántúli katolikus nemesség, mely azt a nehéz szerepet vállalta, hogy az uralkodóházhoz hűségben igyekezzen vele szemben megőrizni a nemzetet. A másik a tiszai, párciumi református nemesség, a Rákócziak népe kevésbé hajlékony, merészebb és merevebb. Amaz vágyóbban tekint nyugat felé, emebben erősebb az önelégség érzése, a magamurasága akarata. De egyik a nemzet szerelmében. Horthy Miklós a Rákócziak népéből származik. De pályája, neveltetése nyugatra vitte, beleoltotta a dunántúli nemesség szellemét is s személyisége egyike az utolsó évszázadban egyre szaporodó szerencsés szintéziseknek. Benne osztályának teljességét szemlélhetjük.”

Joó tanulmányát 1940 mérhetetlen bizonytalanságának leírásával kezdi: nem lehet tudni, milyen új nemzetközi viszonyok, milyen új eszmék, gazdasági és szociális viszonyok feltételek, milyen Európa-térkép emelkedik ki a jelen „dühöngő vulkánjából”. Egyetlen biztos pont, s ebben a hivatkozott főszerkesztő egyetértését is bizonyosan bírta, a kormányzó bölcsessége és ereje.

Babits 1938. február 10-én súlyos gégeműtéten esett át⁵², amelynek következtében hosszú időszakokon keresztül nem beszélhetett. A kórházi ágyból is figyelte a történelmi eseményeket, kifejtette velük kapcsolatos álláspontját. *Beszélgetőfüzeteiben*⁵³ Horthy (vagy: kormányzó) nevét tizenháromszor írja le. Ezek az említések néhány téma köré csoportosíthatók: a magyar nemzeti (nem akarunk németek lenni) érzés erősödésének reménye, Horthy németekkel szembeni ellenállása („bizonyos józan ellenállást szeretne Horthy is”)⁵⁴, Horthy viszonya a nyilasokhoz és

⁵² Ld. „...Kínok és álmok közt...” Szerkesztette Sipos Lajos, Akadémiai, Budapest, 2004. Ebben a kötetben Gyenes György tanulmánya részletes, dokumentumokkal ellátott kórképet ad: *Babits Mihály daganatos betegsége*, 171–183. A tumor a garat alsó vagy a légcső felső részéből indult ki.

⁵³ Babits Mihály, *Beszélgetőfüzetei*, I-II. Szépirodalmi, Budapest, 1980.

⁵⁴ 1938. március 17. I. 488.

Szálasihoz.⁵⁵ Az Anschluss után Babits növekvő aggodalommal fogalmazta meg kétségeit: „Kíváncsi vagyok, Horthy bejelenti-e, hogy átadjuk az országot a nyilasoknak, vagy azt, hogy elbánik velük.”⁵⁶ Horthy április 3-án rádióbeszédben megnyugtatta ugyan a kedélyeket, de nem biztos, hogy a hatalom ekkor még az ő kezében volt. A főszerkesztő Szálasi egyik kitételét idézte, aki azt mondta, a hadsereg inkább az övé, mint Horthyé.⁵⁷

Babits az ismételt orvosi beavatkozás következtében előálló némaság miatt 1940 októberétől november végéig folytatja az írásban való „beszélgetést”. Ezek, témánk szempontjából, a Horthy elleni merénylet hírével, és a kormányzó németellenességével foglalkoznak. 1940 júliusában Wirth Károly nyilas képviselő vezetésével államesélytervezetet dolgoztak ki, hogy hatalomba segítsék Szálasit. Babitsot mélyen felháborította az eset. Az összeesküvésről a rendőrség tudomást szerzett. Babits említ egy Wild József⁵⁸ nevű volt vezérkari tisztet, Gömbös Gyula bizalmi emberét, aki a merénylet végrehajtója lett volna. „Szörnyű hírek vannak. Merénylet Horthy ellen”. „Azt hallom, Horthy ellen merényletet követett el egy Wild nevű képviselő.” Különösen kétségbe ejti az a számára lehetségesnek tűnő feltételezés, hogy a merényletet a németek bujtották fel. „Ha ez igaz, hogy Horthy merényletje Németországban menhelyet talál, az nagy bajt jelenthet.”⁵⁹ Az utolsó fejezetben Hitlert Napóleonhoz hasonlítja, s reméli, hogy egy éven belül elmúlik a hitleri diktatúra. „Horthyt (a németek) nem szeretik. Angolpárti híre van. Teleki nem szereti a németet, de nincs angol kapcsolata. Horthynak úgy látszik, inkább vannak angol barátai.”⁶⁰ (Ezután még két Horthy-utalás következik a zsidókérdéssel és a filmszínészettel kapcsolatban.⁶¹)

Az említett műtét elvégzésére Rudolf Nissen (1896–1981) német specialistát kérték fel. Ő 1933-tól Isztambulban volt professzor. Basch Lóránt kérésére a török közoktatási miniszter lehetővé tette, hogy az Egyesült Államokból való visszatérése előtt Nissen a budapesti Park Szanatóriumban megoperálja Babitsot. A műtétet követő napon Horthy Miklós magához kérte a professzort, hogy tájékozódjon annak lefolyásáról és Babits Mihály egészségi állapotáról. Nissen emlékirataiban beszámol erről a találkozásról. „Az operációt követő napon Horthy admirális,

⁵⁵ Március 31. 651.

⁵⁶ Április 6. 662.

⁵⁷ Április 7. 674. Babits Szálasira utalva hozzászól: „Ezek mindig forradalmárok. Amilyen forradalom éppen kínálkozik.”

⁵⁸ 1940. október 23-25. részből, 55.

⁵⁹ Az idézetek 1940. október 23-25. részből, sorrendben: 60, 63, 64.

⁶⁰ 1940. október 29 – november 12. 120.

⁶¹ 1940. november 13 – 17. 137, 226.

Magyarország kormányzója, hívott meg, hogy jelentést tegyek. Jelen volt gróf Teleki. Később miniszterelnök lett; 1941-ben öngyilkosságot követett el. A beszélgetés főképp páciensem körül forgott, akiről azt mondják, hogy az egész világon megcsodált költő lehetett volna, ha nem olyan nyelven írta, amely a világnak ismeretlen.”⁶²

„Egy történelmi korszak egészét, így elejét is a vége határozza meg.” Kezdte tanulmányát Joó Tibor. S azok, tegyük hozzá, akik először számolhattak be róla az utókornak. A középkor így lett a humanista, majd felvilágosult történetírók áldozata. Azok, akik a szemtanúk hitelességével, elfogulatlanul, a tények legteljesebb körét ismerve, *sine ira et studio* írhattak volna a magyar művelődéstörténet e páratlanul gazdag korszakáról, vagy meg lettek semmisítve, vagy emigrációba kényszerülve, a szükséges dokumentumok ismerete nélkül, csak emlékeikre támaszkodhattak. Akik itthon maradtak, részben a háború pusztításai miatt sem rendelkezhettek kellő ismeretanyaggal. A Napnyugat (ide sorolva most Magyarországot) évezredek alatt sohasem látott önkényesség, történetfilozófia-terror vette kezdetét nálunk. Csak az volt érdemes megőrzésre, ami a marxista üdvtörténetet, a proletárdiktatúra érdekeit szolgálta, minden mást meg kell hamisítani, vagy el kell titkolni (ezekre is bőségesen találunk példákat).

Kizárólag egy kis csoport, a magyar polgárosodás és Horthy ádáz ellenségei kerülhetek olyan helyzetbe, hogy könyvekbe foglalják, iskolákban tanítsák, és ezzel lényegében megalkossák a közelmúltat a kollektív emlékezetben. A magyar szellemi élet új, marxista profiljának kialakításában ismét Lukács György kapott jelentős szerepet. Az értelmiség döntő többségét a szovjetek és magyar kollaboránsaik egyszerűen megsemmisítették, jobb esetben némaságra kényszerítették. Ehhez a „Horthy fasiszta”⁶³ volt” hamis vádjával utólag nemzetközi támogatást is kaptak. A munka olyan „jól sikerült”, hogy az 56-os forradalom előtt és alatt egyszerűen már nem létezett jobboldali értelmiség, a törésvonalak másutt húzódtak. A harc a két- vagy többféle baloldal között folyt.⁶⁴

Nagyon tanulságos egy pillantást vetni arra, hogy mi történt azzal a huszonnégy szerzővel, aki a Nyugat utolsó, 1941. augusztusi számában

⁶² Gyenes György, i.m. 223.

⁶³ A fasiszmus a latin *fasce(m)* kb. (vessző)nyaláb szóból ered, s a Mussolini-féle, kezdetben baloldali mozgalmat jelöli. Mussolininek ekkor már nem volt döntő befolyása Magyarországon. Hitler, aki Horthy és Magyarország sorsát meghatározta, német nemzeti szocialistának, nem az olasz mozgalomhoz tartozónak tekintette magát.

⁶⁴ Pál József, *A hallgatás tornya. (Írók a szabadságharc után.)* „Tiszatáj” 2006/11. 84–93. József Pál, *La torre del silenzio*. In: *Ripensando a Budapest – cinquant’anni dopo*. A cura di Brizzi-Pál-Martelli. Budapest, Akadémiai, 2007.

publikált.⁶⁵ Harmaduk erőszakos halállal vagy önkeze által 1945 vége előtt meghalt (Radnóti Miklós, Reichard Piroska, Nagy Zoltán, Örley István, Kádár Erzsébet, Honti János, Joó Tibor történetfilozófus, Lovass Gyula), mások emigrálni kényszerültek (Wass Albert, Cs. Szabó László) és külföldön folytatták írói, irodalomtörténeti tevékenységüket, itthon indexre kerültek, így hatásuk nálunk akkor alig vagy egyáltalán nem lehetett. Az itthon maradtak nagyobbik és jobbik része 1948 után visszavonulni kényszerült (Illyés Gyula, Szép Ernő, Mátyás Ferenc, a „falu küldötte”, Vas István), Ottlik Gézárt 1952-ben kuláknak nyilvánították, s ki akarták telepíteni. Másokat megtűrték ugyan, de erősen korlátozták tevékenységük esetleges hatását (az evangélikus Schöpflin Aladár, a katolikus Rónay György, Farkas Zoltán művészettörténész, illetve Rába György). Végül egy-két szerző az új korszak, a diktatúra szolgálatába szegődött, mint a tisztségekkel elhalmozott Ortutay Gyula, a „fényes szellők” szerzője, Jankovich Ferenc, vagy Kardos László irodalomtörténész. Hárman huszonnégy közül. (Az 1939 szeptemberéig a folyóirat szerkesztői között szereplő Gellért Oszkár 1948-tól lelkes kommunista lett.)

A szélesebb társadalmi tudatban nem volt elegendő hétszáz év arra, hogy objektíven lássuk a „sötét” középkort. Vajon mennyi idő kell, hogy meghalljuk a Horthy-korszak szellemi élete elfogulatlan főszereplőinek a szavát? Miért nem Babits Mihálynak, Fenyő Miksának, Chorin Ferencnek, a pártatlan tanúknak hiszünk? Miért nem nézzük az egész korszakot a maga teljességében, erényeivel, hibáival együtt? Miért csak az elfogult, egykori ellenségek szava jut el mindenüvé, amely gyakran a tények megváltoztatásával vagy elhallgatásával prekonceptiója szerint alakította ki a történelmi képet? 1945-ben a magyar kiscgazdák egészen másképp látták Horthy közelmúltbeli szerepét, mint a hazai kommunisták, akiket végül Sztálinnak kellett a Horthy-kérdésben mérsékletre intenie. (Ismét egy szomorú párhuzam az 1956-os forradalom utáni megtorlásokkal.)

⁶⁵ A halálos ágyán fekvő Babits két szerkesztőtársa Schöpflin Aladár és Illyés Gyula volt. A témáról: Fráter Zoltán, *Olvasni sorok között. A Nyugat utolsó száma*. „Holmi”, 2008. január

A hallgatás tornya.⁶⁶ Írók a szabadságharc után

Az 1956-os forradalom és szabadságharc irodalomtörténete tudományos igényeknek megfelelő, *sine ira et studio* feldolgozása még éppenhogy elkezdődött Magyarországon. Azoknak a dokumentumoknak a feltárása sem történt meg teljes körűen (ámbar ezen a területen az utóbbi másfél évtizedben jelentős eredmények születtek), amelyek azt mutatják be, ami az írókkal⁶⁷ történt, amit az embertelen hatalom az írókkal tett. A „külső” történelemnél még kevésbé ismerjük a belsőt, azt, ami az 56-os magyar történelem hatására az írókban végbement. A művekben való elrejtés, sejtetés, megmutatás küzdelmének szavakba foglalt jelenetei még alig körvonalazódnak. A győztesek által írt irodalomtörténet szándékosan elhallgatott vagy hazudott, az emigrációban élők viszont nem ismerhették a titkossá minősített dokumentumokat, a „másik oldalt”.

A többkötetes *A magyar irodalom története 1945–1975* az Akadémiai Kiadónál jelent meg az 1980-as évek első felében. A magyar irodalom „hivatalosnak” számító történetét a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében azok szerkesztették (Béládi Miklós), írták (többek között Köpeczi Béla, Szabolcsi Miklós) és lektorálták (Király István, Pándi Pál, Tóth Dezső), akik a Kádár-rendszer kezdetén az írók elleni politikai támadásokat irányították. Ezért 1956 után meghatározó szerepet kaptak a kommunista diktatúra irodalmi és irodalomtudományi életének, értékrendjének kialakításában. A korszakkal foglalkozó „első teljességre törekvő irodalomtörténeti összefoglalás” szerint 1956 semmiképpen sem volt korszakhatár.⁶⁸ A hivatalos politika természetesen szerette volna a kínos

⁶⁶ Weöres Sándor 1956 nyarán megjelent gyűjteményes kötetének címe. Halálszimbólum, általában hegycsúcson álló temetkezési hely. A tisztátalan holttestet, a zoroasztrizmus szerint, Ahura Mazda dögevő keselyűi pusztítják.

⁶⁷ Mivel itt a hangsúly nem elsősorban a műfaji különbségekre, hanem az eszmei, értelmiségi mentalitás közösségének bemutatására esik, így az „írók” szó alatt költőket, kritikusokat, irodalomtörténészeket, fordítókat is értünk, „írástudókat”, akik nyilvános fórumokon közölték politikai nézeteiket.

⁶⁸ *A magyar irodalom története 1945–1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika.* Szerkesztette Béládi Miklós. Akadémiai, Budapest, 1981. 34: a szerkesztő és a szerzők belső korszakhatárként 1948-at (a „fordulat éve”, vagyis a kommunista diktatúra létrejötté Magyarországon) ajánlják, illetve a költészet bemutatásakor megalkotnak egy 53-as nemzedék elnevezésű csoportot. (Sztálin halála). Az 53-as csoportra nézve: *A költészet.* II/2. kötet 818. Míg a hírhedt kommunista kultúrpolitikussal, Révai Józseffel önálló kismonográfia foglalkozik húsz oldal terjedelemben (I. kötet 119–141), addig 1956-os „ellenforradalmat” néhány akkori közhellyel intézi el, elsősorban is az MSZMP KB 1956. decemberi határozatát idézve (I. 165). Béládi közvetlen 56 utáni szerepe főleg a népi írókkal kapcsolatos pártállásfoglalás előkészítésére vonatkozik (Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 378.

„eseményeket” az irodalomtörténeti folyamatban jelentéktelen epizódokká degradálni, s lassan kitörölni a kollektív emlékezetből.

Ha valaki nem fogadott szót, és merészelt a néhány megengedett sztereotip mondat (horthysta ellenforradalom, burzsoá restauráció, revizionizmus) elismérlésén kívül másként is szólni, arra a hatalom kegyetlenül lesújtott. Az „átértékelés” bármely formájának pusztán a gyanúja is ellenséges tetteknek számított.⁶⁹ 1986-ban, a forradalom harmincadik évfordulóján, a júniusi Tiszatáj Nagy Gáspár *A fiú naplójából* című versét közölte, amelyet kissé erőltetetten ugyan, de úgy is lehetett értelmezni, hogy a forradalom idején pártvezető szerepet vállaló Kádár János az áruló Júdás, vagyis 56-ban forradalom volt, amit és amelynek a vezetőjét, Nagy Imrét az új pártvezér elárulta és kivégeztette. A költő és a folyóirat ellen pontosan ugyanaz a garnitúra lépett fel, amelyik az akadémiai irodalomtörténetet írta. Az egyébként baloldali érzelmű szerkesztőket leváltották, helyükbe a szegedi egyetem marxizmus–leninizmus intézetének oktatóit tették, ellenük persze az írók, mint 56 után néhányan, bojkottal tiltakoztak.⁷⁰

E torz, pártpolitikai beállítással szemben az emigrációban élő magyar írók és irodalomtörténészek gyökeresen más, autonóm értékrenden alapuló értelmezést és korszakolást mutattak fel. Ebben a megvilágításban az 1956-os forradalom olyan jelentős nyomot hagyott a kollektív tudatfolyamon, amely csak 1848/49-éhez és 1919-éhez hasonlítható.⁷¹ A világháború a magyar irodalom alakulásában nem hozott olyan szemléleti, belső változást, mint az ötvenes évek közepe. A jelentős alkotók valamennyien (a nyugatosok, a konzervatívok, a polgáriak, a baloldaliak, az avantgardisták stb.) a háború, a népiirtás, az aljasságok ellen szóltak. S az ellenséget végül is legyőzték. A tematika sok esetben és jelentősen átalakult ugyan, de az írók és az irodalom társadalmi szerepének felfogása, az alapvető művészi szándékok, az alkotások morális igénye a 30-as és a 40-es évekhez képest nem vagy alig változott. Az egy évig tartó nyilasterror bármilyen szörnyű is volt, nem tudta széttörni egyik jelentős és életben maradt magyar író személyiségét sem. Esetükben csak elvétve beszélhetünk súlyos belső meghasonlottságról, ez majd csak a kommunista hatalmi apparátus kiépülésével kezdődött 1947/48 táján.

⁶⁹ Juhász Ferenc költő huszonegy évvel később, 1977. augusztus 22-én, Déry Tibor temetésén is *farkasvakságról, pokolpillanatról* beszélt a halott 56-os tevékenységére utalva (igaz, Aczél György jelenlétében). Czigány Lóránt, *Nézz vissza haraggal*, Gondolat, Budapest, 1990. 151.

⁷⁰ Kiss Gy. Csaba, *Húsz év után*, „Tiszatáj” 2006/6. 11–19.

⁷¹ Czigány Lóránt, *Gyökértelen, mint a zászló nyele*. Szabad Tér, Budapest, 1994. 80–87.

A valódi traumát az ötvenes évek és a forradalom utáni kommunista terror okozta. Cs. Szabó László szerint: „...az igazán nagy írók a párton kívül éltek kötéláncos óvatossággal, vagy senyvedtek élőhalottá nyilvánítva, hallgatásra ítélve. ...az egész magyar népnek mégis csak az éveken át elnémított, alig tűrt, bebörtönzött vagy fenyegetések között jutalmazott írók voltak mindvégig az erkölcsi mesterei, hű útmutatói a moszkovita sötétségben.”⁷²

A következő évtized(ek)ben a hatalom rafinált technikákkal gyakran egymással, sőt saját magukkal fordította szembe az írókat, arra kényszerítve őket, hogy hazudjanak vagy hallgassanak. Cenzúra és öncenzúra bénította azt, aki a közönség elé akart lépni, még a napi politikai kérdésekkel nem foglalkozókat is. Kialakult a lét minden szintjére kiterjedő „társasjáték”, a művészi szintre emelt kollektív színlelés-etikett és színlelés-kódex, amelynek egyik legvilágosabb megfogalmazását a napi politikától tartózkodó Weöres Sándor adta ekkor, vagy valamivel korábban írt verseiben. *A költőben* feltárja az okot.

Éltemben nyúlként bújdosom a pusztán,
vadállat-éhség, puskatűz terel.

Majd az aktualitásra utaló, sokat sejtető című *Le journal*ban a zsarnokságra való reagálás lehetséges módozatát, sőt, a költői én előtt álló egyetlen lehetséges magatartást mutatja be:

amit nem tudok arról szóljak
amit tudok hallgassam el
s majd ha nélkülem száll a holnap
kérdesznek s csontvázam felel

mit nem gondolok hangoztassam
és mit gondolok elhallgassam
kuss az igaz harsog a talmi
többbit sírból kell kikaparni

A vers következő részében az „anyagtalan” (s így büntethetetlen) üzenet sorok közötti kódolását – vagy a póre papírt, ahol az angyalok és a próféták szavait lehet elhelyezni – a költő fontosabbnak tartja minden leírt betűnél. A

⁷² Cs. Szabó László, *Írók a forradalomban (1957. július)*. In: *Tanulmányok a magyar forradalomról*. Auróra, München, 1966. 622–633.

központozás hiánya szintén némi szabadságot ad a szerzőnek.⁷³ Az emberek világa két részre bomlik, a *Homo esothericusszal* szemben a *Homo bestialis* áll.

Magyarországon az íróknak mindig meghatározó szerepük volt a nép történelmi sorsfordulóin. „Az író sorsa minden korban és mindenütt nehéz. S különösen nehéz a magyar íróé, mert nálunk örökség, hogy politikai gondokat is hordozzon az író” – írta Tamási Áron.⁷⁴ A 18. század végén éppúgy ők álltak a Habsburgok elleni mozgalom élén, mint Petőfiék 1848-ban. Az 1956-os forradalom előkészítésében így vagy úgy részt vett írók többsége nem a márciusi ifjak életkorában járt. Már egyáltalán nem voltak fiatalok, legtöbbjük írói karrierje az 1920-as, 1930-as években indult, s eddigre már jelentős életmű állt mögöttük: Déry Tibor 62, Tamási Áron és Veres Péter 59, Háy Gyula 56, Németh László 55, Illyés Gyula 54, Zelk Zoltán 50 éves volt. Bármennyire is különböző volt az írók származása, műveltsége, társadalmi élményanyaga és nemzetközi kapcsolatrendszere – Háy éveket a Szovjetunióban élt, mások inkább német-olasz (Déry) vagy francia (Illyés) irányultságúak voltak –, abban egyetértettek, hogy a II. világháború lezáródása kínálta megújulás lehetőségével élni kell, s gyökeresen új társadalmi valóságot és gazdasági rendszert kell teremteni. A magyar értelmiség többi tagjához hasonlóan (néhány, jelentéktelen kivételtől eltekintve) korábban valamennyien ellenzékiek voltak. Emiatt kulturális-irodalmi szempontból a folyamatosság elvének megtartását fontosabbnak tekintették, mint az előlről való kezdést. Mint realista szerzők, azzal persze tisztában voltak, hogy az új valóságot újféléképpen kell ábrázolni, de a korábbiak szerves folytatásaként.

A 40-es évek második felében a következő erőterek érvényesültek. Az évezredes hagyomány alapján Magyarország nyugati kapcsolatainak megtartási szándéka. Kulturális területen ez mind „térben” (nyugati irodalom ismerete, példáinak követése), mind történelmileg (ez volt Magyarországon a haladó hagyomány) minden további nélkül folytatható volt. Ugyanakkor elleneztek a társadalmi-gazdasági fejlődés kapitalista útját (mindig is ez ellen léptek fel akár a baloldaliak, akár a népiek⁷⁵), s az ország jövőjét a széles néptömegek sorsának javításával akarták biztosítani. Az 1945-ös választásokon abszolút többséget szerzett Független Kisgazdapárt mellett

⁷³ A magyar írók és olvasók által jól ismert „A királynőt megölni (.) nem kell (.) félnetek jó lesz...” példa a központozástól függően szólít fel a királynő megölésére vagy éppen az ellenkezőjére..

⁷⁴ *Szellemi tisztesség*, Megjelent az ÉS 1957. december 21-i számában. In: Tamási Áron, *Szellemi örökség. Esmék, cikkek, útirajzok 1936–1965*. Palatinus, Budapest, 2001. 472.

⁷⁵ A „baloldali” (a tárgyalt időszakban szétvált hithű kommunistára és revizionistára) és a „népi” jelző használata mélyen gyökerezik a magyar irodalomtudomány terminológiájában, ez kissé meg is nehezíti az egyes írók árnyaltabb megközelítését.

megnőtt a Nemzeti Parasztpárt jelentősége is, amelyet Veres Péter író vezetett. A másik (és döntő) erő a szovjet katonai jelenlét, illetve a hozzákapcsolódó, erőszakkal terjesztett kommunista ideológia volt, amely már nem egyformán érintette a különféle értelmiségi köröket. Egyesek hittek a választási csalással 1948-ban hatalomra került magyarországi bolsevik csoportosulásban, s beléptek a lassan egyeduralomra kerülő, szovjet irányítás alatt álló, a későbbiekben különböző neveket viselő pártba (MKP: 1944–1948, MDP: 1948–1956, MSZMP: 1956–1989, majd MSZP 1989–). (A 48-as koalíció tagja volt a Nemzeti Parasztpárt, Veres Péter miniszteri kinevezést kapott.)

A baloldali írók, mint a hatalom támogatói, jelentős szerepet és feladatokat kaptak, és bizonyos politikai hatalommal is rendelkeztek. Rövid idő elegendő volt azonban ahhoz, hogy átlássák a helyzetet, s szembeforduljanak Rákosi Mátyás moszkovita politikájával. Hittek abban, hogy akkor Magyarországon az egész életük során vallott baloldali értékek és az elutasított szovjet diktatúra valamiképpen szétválaszthatók. A hatalomban lévők ezt „revizionizmusnak” tekintették, s minden erővel támadták. A baloldaliak tehát egy nem szovjet befolyás alatt álló, magyar szocializmust akartak, s ezt egyre erőteljesebben hangoztatták írásaikban, publicisztikájukban, felszólalásaikban.

A népi írók elvi okokból sem vállalhattak és nem is vállaltak jelentősebb napi politikai szerepet, általában nem voltak tagjai az állampártnak. Ők a nép érdekeit valóban szolgáló, sem nem kapitalista, sem nem bolsevik kommunista, hanem „harmadik utas” Magyarországot („demokratikus, magyar szocializmust”) akartak. A két, Magyarországon a legnagyobb morális hatalommal rendelkező, reprezentatív írócsoport érdekei, céljai 1950-es évek közepére fő vonalakban azonossá váltak, s volt egy olyan politikus, akiben az új és független magyar szocializmus megvalósulásának lehetőségét látták. Ez az ember egyszerre volt baloldali reformer és népi: Nagy Imre. A korabeli dokumentumok arról is szólnak, az írók miként próbálták meggyőzni őt arról (személy szerint Veres Péter és Déry Tibor is), hogy 1956. október 24-én ismét (1953 után) vállalja el a miniszterelnökséget.⁷⁶ A forradalom szellemi irányítása az Írószövetség (főleg) vezetőségi tagjai és az egyetemisták kezébe került. Ez utóbbiak a Munkástanácsokkal és szinte az egész magyar néppel együtt az utcai harcoknak, a szovjet katonai intervenció elleni küzdelemnek is hősei voltak.

⁷⁶ Ld. Ständeisky Éva, i.m. 29–58. és Nagy Imre, *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957.* Gondolat, Budapest, 2006. 194.

A kapitalizmus- és szovjet típusú kommunizmus-ellenesség felértékelte a két nagy tömbön kívüli semleges (vagy annak látszó) politikát folytató országok jelentőségét. A Szovjetuniót leszámítva a forradalom egyetlen komoly külpolitikai tájékozódása India felé irányult.⁷⁷ A semlegesség (ez esetben hamisnak bizonyuló) eszméje motiválta Nagy Imrét abban, hogy Jugoszlávia nagykövetségén keressen menedéket. (Más kérdés persze, mit tett volna az Egyesült Államok, ha a miniszterelnök az ő budapesti nagykövetségén kér menedéket.)

A szovjet megszállás után a hatalmat átvevő Kádár János (aki korábban szintén reformernek tűnt) néhány hónap alatt lépésről lépésre számolta fel ellenfeleit, s kegyetlen terrort vezetett be. Az értelmiség, és azon belül is a „revizionista” baloldali írók tűntek számára a legveszélyesebbeknek. A valós politikai ellenség megsemmisítésének „szükségszerű” agresszivitását a Kádár-rezsim bosszúgépezete az entellektüelek porig alázásával egészítette ki. Ebben lélektani szerepet játszhatott a műveletlen ember kisebbségi komplexusából fakadó értelmiséggyűlölete is. (Egy-két kivételtől eltekintve az új vezetők iskolázatlanok voltak, Kádár még magyarul is hibásan beszélt.)

A Solohov⁷⁸ és Mihail Bulgakov leírásából jól ismert moszkvai írószövetség igyekezett azonnal támadni magyar kollegáikat. Ezen a területen is „moszkvai hátszínig” biztosítva a megtorlásoknak. Az Írószövetség kompromittált tagjai ellen Kádár két kollektív politikai pert rendeztetett. Az írók ellen már életkoruk miatt sem merülhetett fel a fegyveres harcokban való részvétel vádja. A szavakat börtönnel, testi és lelki kínzással torolták meg. A főpróbának számító „kis íróper” után 1957 őszén rendezték meg a „nagyot”, ahol a vádlottak padján Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor ült. A tanácsvezető bíró az a Vida Ferenc volt, aki 1958 júniusában a halálba küldte Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst. A tanácsban jogi végzettséggel nem rendelkező, általában személyükben vagy családtagjaikban a forradalom idején negatív érintett tagok ültek.

Az ügyészség csak nagy nehezen tudta összeállítani a vádiratot. A kirendelt ügyvéd nem védhette igazán a vádlottat, mert hamar ő is a

⁷⁷ Reménykedtek abban, hogy Nehru segít közvetíteni, a neki szóló, nov. 19-i, több értelmiségi szervezet által is aláírt levél szerint: „kinyilvánítjuk, a magyar nép a Szovjetunióval és minden más néppel, tekintet nélkül azok gazdasági és társadalmi berendezkedésére, az egyenlőség és függetlenség India által is vallott és elismert elve alapján baráti viszonyba kíván élni.” India december elején moszkvai nagykövetségét, Menont küldte Budapestre. A Külügyminisztérium által szervezett találkozón négy író (Déry, Képes, Örkény, Tamási Áron) vett részt.

⁷⁸ Déry tiltakozott a „vajmi kevés felelősségérzetre valló ítélet ellen”. Pomogáts Béla, *Irodalmunk szabadságharca*. 1956. Gondolat, Budapest, 1989. 105–106.

vádoltak padjára kerülhetett. A valódi ítéletek a pártközpontban születettek meg, gyakran Kádár saját maga hozta. Az elsőrendű vádlottra, Déry Tiborra először halálos ítélet várt, majd ezt életfogytiglan tartó börtönbüntetésre akarták változtatni, végül kilenc évet kapott.⁷⁹ Sokakat kivégeztek, vagy más módon megöltek (Losonczy Géza publicista). Voltak olyanok is, akikkel – mint Gáli József drámaíróval és Obersovszky Gyula újságíróval –, Dosztojevszkijhez hasonlóan, csak a bitófa alatt közölték, hogy az ítéletet 15 évig, illetve életfogytiglan tartó börtönre változtatták.⁸⁰ Obersovszky ezt a traumát 2001-ben bekövetkezett haláláig hordozta.

A börtönévek alatti lelki terror a legváltozatosabb formát öltötte. Általában naplót írtak velük, amelyben be kellett számolniuk tetteikről, az akkori és *mostani* gondolataikról. A testileg és lelkileg egyaránt megtört Déry, aki vamzert, vagyis besúgó cellatársat is kapott, a *Lelkiismeretvizsgálóban* és a belügyminiszternek írt, szinte könyörgő levelében mély megbánást mutatott korábbi tettei miatt⁸¹, ezek megrendítő erejét és súlyát azonban a vamzer jelentései gyöngítették, aki szerint az író megbánása nem volt őszinte. A költő Zelk Zoltán versben kért bocsánatot: „Bűntudatom. / Keserű bár, de gyógyít, hát iszom ... A párt nyúlt két kemény és gyöngéd karként utánam / és fölemelt a mélyből, hol botladozva jártam.”⁸² A politikai nyomozótisztek és örök a börtönlevél két változatát is kitalálták. Az egyik az ugyanabban a börtönben letartóztatott társnak szóló „magánlevél”, a másik a terjesztésre szánt, „kintieknek” írott nyilvános levél. Zelk és Tardos Tibor is írt nyílt levelet *Íróbarátaimhoz*, amelyben mentegeti magát és a pártot. A meakulpázásra képtelen Gimes Miklóssal viszont inkább „börtönkritikát” írtak. Ezeknek ismét két fajtája volt, a rabként fogva tartott társ művéről, vagy saját korábbi alkotásának „helyes” értelmezéséről kellett szólaniuk.⁸³

Az „életmentő” írások mellett a börtönben remekművek is születtek: ilyen például a *G.A. úr X-ben*. A kerettörténet szerint G. A. Déryre bízta beszámolóját, azzal a kéréssel, hogy elolvasása után semmisítse meg. Az író legjobb, gyerekkori barátja nevének monogramját tartalmazó regénycím főhőse az 1920-as, 30-as évek fordulóján a polgári világot elhagyva egy

⁷⁹ Az ítélet fénymásolatát ld. Standeisky, i.m. 352.

⁸⁰ Ennek oka a nagy nemzetközi tiltakozás volt (P. Picasso, F. Mauriac, J. P. Sartre, B. Russell, J. Huxley stb.)

⁸¹ „Vétkesnek érzem magam a párttal szemben.” „...mélységesen szégyellem, nem tudok túljutni rajta, és életem, és kommunista voltom legszégyenletesebb bukásának tartom. ...sokáig nem ismertem fel, hogy kezdettől fogva ellenforradalom volt” idézi Standeisky, i.m. 308–313.

⁸² *Kései sorok októberéről*, 1957. július 14. Kötetben: Zelk Zoltán, *Tűzből mentett hegedű*, Szépirodalmi, Budapest, 1963. 9–12.

⁸³ Standeisky, i.m. 318.

nagyon távoli helyre igyekeznek eljutni. Mielőtt megérkezne, útja egy roncstelepen keresztül vezet. X város Astoria nevű szállodájában száll meg. X-ben minden fordítva van, itt nem az élet természetes értékeinek a kiteljesítése a cél, hanem a vágytalanság, vagy inkább a halálra való vágyakozás („...kecses vidámságot, s a bájosan mértéktartó mélabút, amely itt az elmúlást át- meg átszövi, mielőtt befejezné”⁸⁴). A halálhoz való jogot a törvény garantálja. A büntett: megakadályozni valakit abban, hogy meghaljon. Az ilyen embert a bíróság (amelynek a működését a szerző igen jól ismerte) vasszigorral bünteti. G. A. úr a város veszélyes vonzásába kerül. „A pusztulás látványa, mely szakadatlanul foglalkoztatta érzékeit, néha már oly titkos meglepéssel töltötte el, hogy szinte beleszédült.”⁸⁵ S két év tartózkodás után menekülni kénytelen. Visszajön Budapestre, majd eltűnik az író szeme elől. Voltak persze, akik az ellenutópiát a kommunizmussal azonosították.⁸⁶ (Az 1948 és 1953 között játszódó *Nikit* Déry még a forradalom előtt írta, de a címszereplő kutyáról, gazdájáról és annak feleségéről szóló megható történet saját és környezete közeljövőjének zseniális előérzete volt. A szabadság problematikájáról szóló kisregényben a vezető beosztású mérnök börtönbe kerül, az idő megállni látszik: mire a gazda szabadul, az állat már belepusztult a rabságba.⁸⁷)

A fizikai vagy írói életben maradáshoz az érintetteknek önkritikát kellett gyakorolniuk, meg kellett alázkodniuk a hatalom előtt, éppúgy mint Danténak kellett volna VIII. Bonifác pápa vagy az új firenzei hatalom előtt. „A párt elvárja – mondta Kállai Gyula művelődésügyi miniszter az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletén –, hogy mindazok az írók, akik súlyosan vétkeztek a népi demokrácia ellen, őszintén belássák hibáikat, a nyilvánosság előtt ítélik el azokat, és nyilvánosan elhatárolják magukat a külső és a belső reakciótól, különösen a Magyar Népköztársaság ellen tevékeny propagandát folytató disszidens íróktól. Akik erre nem képesek, önmagukat zárják ki az irodalmi életből.”

A magyar íróknak 1957 kora őszén tiltakozniuk kellett az ENSZ ötös bizottsági jelentésének közgyűlési tárgyalása ellen, amely ő mellettük is állást foglalt. Az írók addigra már annyira megfélemlítettek lettek, hogy nem mertek a Párt utasításával szembehelyezkedni, és voltak olyanok is, akiknek a nevét egyszerűen odaírták. Az írók féltették börtönben lévő társaikat is, úgy gondolták aláírásukkal talán csökkentik a hatalom vérszomját. Néhány

⁸⁴ Az 1964-es (Szépirodalmi, Budapest) kiadás 403. lapján.

⁸⁵ i.k. 402. lapon.

⁸⁶ A regény elemzését ld. Vasy Géza, *G. A. úr X-ben – és nálunk*, In: „*Hol zsarnokság van?*” *Az ötvenes évek és a magyar irodalom*. Mundus, Budapest, 2005. 247–259.

⁸⁷ Vasy Géza, *Déry Tibor: Niki*, i.m. 151–159.

jelentős író neve ugyanakkor nem szerepel a listán, például Keresztury Dezsőé, Rába Györgyé, Mészöly Miklósé, Nemes Nagy Ágnesé, Szentkuthy Miklósé, Ottlik Gézáé, Tersánszkyé.

A hatalom 1956/57 fordulóján felfüggesztette az Írószövetség működését, a funkcionálisan helyére állított Irodalmi Tanácsba a saját embereit ültette. Mivel nem sikerült tekintélyes írókat megnyerni, a Tanács hamar jelentéktelenné vált. Három új orgánus alakult. Az Élet és Irodalom című hetilap, a Kortárs és a Nagyvilág című folyóirat. Az utóbbi abból a célból is, hogy azoknak az íróknak is megjelenési lehetőséget biztosítson, akik eredeti műveiket nem adhatták ki, vagy a passzív rezisztenciát választva hallgatásba burkolóztak, s megélhetésüket fordítások közlésével biztosították. A másik lehetőség a gyermek- és ifjúsági irodalom művelése volt. Erre a Köpeczi Béla vezette Kiadói Főigazgatóság elkülönített anyagi forrásokat biztosított. 1960-ban például ötvennégy ilyen, korosztályok szerint csoportosított könyv jelent meg a magyar piacon, ez a teljes évi irodalmi kiadási program közel egyharmada volt.⁸⁸

A cenzúra gépezete szinte hibátlanul működött: senki sem kerülhette meg a Kiadói Főigazgatóságot, amely kiadói politikájával közvetlenül irányította az irodalmi életet. Művet megjelentetni csak a hivatal engedélyével lehetett. Az ítélet bizonyos mértékig az íróknak kiszámítható volt, ezért létrejött az „öncenzúra” intézménye is. A szellemi élet legfőbb irányítója, Aczél György a párt szempontjából három fajta művészi programot ismert: a támogatottat (segíti a szocializmus kibontakoztatását), a túrtat (politikai szempontból közömbös alkotás) és a tiltottat (veszélyes az MSZMP hatalmára). A Kiadói Főigazgatóság minden megjelenésre szánt sort szigorú vizsgálat alá vont. Szempontjaik igen primitívek voltak. Weöres Sándor Szűz Mária himnuszát, a *Salve Reginát* 1961-ben nem engedélyezték közölni. A vers lelkeségében, szimbolikájában leginkább a Dante *Commediájában* olvasható Szent Bernát-imához (Par. XXXIII. 1-39) vagy Goethe Faustja végén Doktor Marianus szavaihoz hasonlító. Az indoklás: a költő a pusztuló világot mint poklot írja le, ahol Máriába kell kapaszkodni, Krisztus birodalma „átkelő hely”, a földi hatalmak „hús márványú lába lecsügg a porladásba”. A legszörnyűbb feltételezésre a vers alábbi sora adta az okot: „idegen és saját vértől csorogva, zsoldjáért ácsorogva”⁸⁹. Mindezek, a politikára csak nagyon mesterkéltén értelmezhető metaforák, úgy látszik, a hatalom szemében veszélyesek tűntek, s még a „túrt” kategóriába sem kerülhettek.

⁸⁸ *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970.* Szerkesztette Tóth Gyula. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1992. 36–42.

⁸⁹ *Írók pórázon*, 110–111.

A megszólalás feltétele a nyilvános önkritika. A meghurcoltak melletti lojalitás csak néma lehetett. A revizionizmus mellett a másik fő ellenség a nacionalizmus (és a nemzeti kommunizmus?) volt. A pártvezetés számára a legbosszantóbb Illyés Gyula hallgatása volt. Jól látta a már idézett Kállai Gyula: „Illyés és köre lényegében minden alapvető kérdésben szemben áll velünk... mint politikai csoportot szét kell verni azért, hogy mint írókat megmenthessük őket”. A Párt állásfoglalást akart kiadni a népi írókról, amely a régi kommunista stratégia szerint az erőfölény deklarálása után élesen bírálja, de megbocsátja a múltban elkövetett tetteket, hízeleg, kedvezményeket látszik nyújtani, de fenyeget is egyben. Az állásfoglalás ellentétes hatást váltott ki. Illyés véleménye szerint: „A népi írók... megbocsáthatatlannak tartják az 1958-as nyári dokumentumot, amelyet sztálinista szellem sugallt, és ellenségeik valamennyi régi vádját felmelegítette... Amit az írók a forradalom előtt, alatt és után tettek, abból semmit sem vonnak vissza. Szerepük ismert és világos.”⁹⁰

Az írók többsége Illyésre figyelt, mellette Németh László volt a legnagyobb tekintély. Ők az évekig tartó néma ellenállás magatartásformáját választották. Úgy próbáltak segíteni elítélt társaikon, hogy közben nem tagadták meg közös elveiket. A legszükségesebb kompromisszumokat megkötötték, amelyek elegendőek voltak ahhoz, hogy ne bősítsék tovább a hatalmat az írók ellen. Ugyanakkor Illyés hangot adott „azoknak a kétségbeesett jajoknak, amelyeket a magyarság iszonyatos romlása érzetén évtizedek óta hordozok magamban.” A politikai vezetés által gyűlölve tisztelt és, furcsa módon, némileg félt írófejedelem felelősséget érzett a magyar irodalom jövőjéért. Egy olyan országban, ahol író és népe minden nagy történelmi kataklizmában egybeforrott, az új írók féltése egyben a nemzet jövőjének féltése is volt. A folyamatból nem maradhat ki egyetlen egy láncszem,⁹¹ egyetlen egy generáció sem.

A műveletlen emberek (Kádár, Marosán, Apró stb.) alkotta pártvezetés tagjainak semmilyen érzeke nem volt a művészi érték iránt. Szerintük ezen a területen csak két kritérium érvényesülhet: az alkotásoknak a munkásosztály marxista álláspontját kell képviselniük, az íróknak ismerniük és ábrázolniuk kell a nép életét. Ezeknek a feltételeknek mindenféle felkészültség és tehetség híján is könnyen meg lehetett felelni. Annak veszélye fenyegetett, hogy a magyar irodalom propagandaanyaggá,

⁹⁰ Borbándi Gyula, *Négy nap Illyés Gyulával*. Kortárs, 1992. október, 15.

⁹¹ Illyés nemcsak a zsarnokság („mindenki szem a láncban”) társadalmi megszervezését tekintette megszakítatlan egésznek a forradalom emblemikus jelentőségű versében, a *Hol zsarnokság van* kezdetűben, hanem az újkori magyar irodalom folyamatát is.

pártbrosúrává züllik. A Magyarország veszélybe került jövőjéért való küzdelem egyben az irodalmi értékért folytatott harc is volt.

Miután az új helyzetben is megalkuvás nélkül kitartott elvei mellett, Illyést azzal vádolták, hogy a szellemi életben tapasztalható minden rosszért ő a felelős. A „külső” támadás sikertelensége után önmagával akarták szembefordítani. Illyés a naplójában írta le Hidas Antallal és Hidasnéval (Kun Béla lánya) folytatott beszélgetését 1959 karácsonyán. Egy baráti vacsora során a párt szócsöve házaspár finoman közölte az íróval szemben megfogalmazott álláspontot, amely szerint – Illyés szavaival – „Én okozom az irodalom görcsét. Én vagyok felelős tehát nemcsak az egész szellemi süllyedés miatt, hanem a fiatalok megrekedtsége, az egész ország boldogtalansága miatt.” A váddal szemben Illyés arra a tényre hivatkozott, hogy ő írt⁹² műveket az elmúlt években. „De egy sor sem volt benne, ami mellettünk szól!” – hangzott a válasz.

A hatalom és az írófejedelem között a győzködések ellenére sem jöhetett létre valódi párbeszéd. A távolság túl nagy volt, az intellektuális és erkölcsi felfogás összeegyeztethetetlen. Illyés a múltra és a jövőre apellált: „Jönnék, mennek az államtitkárok, de én Babitsnak és Petőfinek felelek!”⁹³

Úgy látszik, egy ilyen történelmi sorsforduló feldolgozásához nem elegendő ötven esztendő. A magyar nép korábbi forradalma és szabadságharca után 40-50 évvel jelentek meg *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című monumentális kiadvány kötetei párhuzamosan német (24 kötet, 1886–1902) és magyar (21 kötet, 1887–1901) nyelven. A vállalkozás mentora, Rudolf trónörökös a Monarchia egységét akarta megteremteni ezzel az alkotással. A magyar változat főszerkesztője Jókai Mór volt. A „kényes kérdés” az 1848/49-es magyar forradalom volt, hiszen a hatalma csúcsán lévő Ferenc József császár fojtotta egykor vérbe, s irányította a megtorlásokat. Jókai a „passzív ellenállás” politikáját választotta. A történelmi részben lényegében nincs is szó 48-ról, de ugyanakkor az irodalmiban foglalkozik a szabadságharc költészetével. Most sincs *tabula rasa*, az 1956-os forradalmat leverők (vagy leszármazottjaik) ötven év múltán is a magyar politikai élet meghatározói szereplői. Vannak, akik nem engednek az 56-ból. S vannak olyanok is, akik átálltak a győztesek mellé. Petőfi barátja legalább hallgatott.

⁹² 120 új versét tartalmazó kötettervét Révai és Kállai véleményére alapozva a Magvető Kiadó nem jelentette meg. A *Költők egymás közt* című versben írja: „birodalmak estek / nem kapva lélegzetnyi verset. / Rettenetes. De zengne bárhogy / kik nem adják ki igazunkat / rászorgálnak, ha belefúlnak!” Kállai magára vette a célzást.

⁹³ Illyés Gyula, *Naplójegyzetek, 1946–1960*, Szépirodalmi, Budapest, 1987. 505–507.

„Babits tanított ízére a dalnak”

Babits latin-olasz klasszicizmusáról

A *klasszicizmus*, *középkor*, *reneszánsz*, *modernizmus*, *naturalizmus* szavak Babits számára az általános használathoz képest több fontos vonatkozásban eltérő jelentéssel bírtak. S még ha az irányzatokra vonatkozó kronológiai meghatározásokat és jellemzőket nagyjából el is fogadta, esetenként merőben eltérő következtetést vont le ismeretükből, s másként és másban látta jelentőségüket saját kora számára. Kritikatörténeti szemléletének legszembetűnőbb sajátossága középkorfelfogása. Ennek kiemelt helyén Dante állt, aki számára nem pusztán az ismert művelődéstörténeti folyamat egy pontjának szereplője, hanem olyan érték- és erőközpont, amely körkörösén maga köré szervezte kétezer év európai költészetét. A fogalmak tartalma a négy alkotó évtized során természetesen változott, főleg eleinte, Dante jelentősége azonban ebből negyedfél évtizeden keresztül töretlen maradt.

A számos avantgárd elemet is tartalmazó, illetve a régi költőktől átvett inspirációt modernista összefüggésbe hozó törekvése – mint amilyen a Dante-episztola zárórésze (*Nunquam Florentiam introibo*, XII) által inspirált *Nunquam revertar* (*Szimbólumok*, 4.) című nyolcsoros vers – mellett Babits tudatosan szembe is állította egymással az *újszerű* és a *régi* szemléletmódot. E vonatkozásban jelzés értékű Giosuè Carducci-recepciója. Babits először 1904-ben említette a „villámarcú Carduccit”, akit „futurista témák” klasszikus megverselőjének lát. „...én ki eldaloltam in Horatium (s az öreg Carducci módjára klasszikusan) »himnusát a soha-meg-nem-elégedésnek«.”⁹⁴

Majd 1908 augusztusában Juhász Gyulának Olaszországból írt levelében először tett említést a *Commedia* lefordításának tervéről, s lelkesen írt arról, hogy megvette a „hatalmas, férfias, szenvedélyes” Carducci verseskötetét, amit szeretettel olvas, bár nem ért folyékonyan. Tetszett neki az olasz költő magyarbarátsága, osztrák- és pápaellenessége, az *Óda a bűnhöz*-t is ihlető Sátán-himnusza (*A Satana. Inno*, megj.1865). Az olasz Enotrio Romano álnéven publikálta a szívéből egy éjszaka alatt kiszakadó, hat szótagú sorokban írt ötven kvartinát. Az említett kötetben olvasott versek hatására Babits rátér az „olasz” és a „klasszikus” általa annyiszor hangsúlyozott viszonyára: „A gyönyörű idillek csupa olasz

⁹⁴ Kosztolányi Dezsőhöz, 1904. július 21. előtt. *Babits Mihály levelezése 1890–1906*. Sajtó alá rendezte Zsoldos Sándor. Budapest, Historia Litteraria Alapítvány. 1988, 77. (99. sz. levél)

ragyogás és klasszikus derű.”⁹⁵ A Carducci által elméleti és verselési kérdésként is felvetett olyan problémák, mint a modern szóhangsúly és az antik metrum (részleges) összeegyeztethetősége (*Odi barbare*), vagy mint a rím szerepe, jelentősége visszhangra találtak a gondolatban és tetteben már a dantei *terza rimák* fordítására készülő Babitsban. Ugyanitt Szász Károly „döcögős jambusokból” álló *Commedia*-fordítását az eredetihez hasonlítva megállapította: „S a rím – del latin metro regina – mint Carducci nevezi,⁹⁶ Szásznál merész, gyakran csengéstelen magyar asszonánc”.

Az „italomániában szenvedő és egyre Dantét idéző” Babits Velencéből írt levelét nem a reneszánsz iránti lelkesedés hatja át, nem sokat lát ebből Itáliában és nem is ezeket az emlékeket keresi. Sokkal jobban foglalkoztatja őt a középkor és a firenzei költő „naturális egyszerűsége”. Az ott alkotott szonett második strófájában az (antik) ívek, árkádok, oszlopok mellett a jellegzetesen középkori épületek, a „sötét toronylépcsők csigái” vonzották Babits tekintetét. Juhász Gyulának a *Purgatorio* optimizmust sugalló első sorát idézte olaszul: *per correr miglior acque alza le vele*,⁹⁷ talán hamarosan Fogarason kezdődő új álláshelyére is gondolva. A levélhez két verset csatolt. Az egyik a nagy kedvvel írt és folytatni szándékozott *Új Leoninusok* (ez a középkori verseléstípus a *Barbár ódákhöz* hasonló, magyar nyelvű kísérlet a metrum, a hangsúly és a rím együttes alkalmazására), a másik a *Szonett (Itália)*.

Belső szemléletváltására jellemző, hogy hét évvel később, a Nyugatban megjelent tanulmányában Babits már elutasította Carducci „futurista témáit”, sőt magát a himnuszt is eléggé gyenge fiatalkori próbálkozásnak tartotta. Csak az Arany Jánoshoz hasonlított *igazi* Carducci olasz *klasszikus* mintái érdemesek követésre és dicséretre.⁹⁸

Babits 1938-ban adta ki *Ezüstkor* című tanulmánygyűjteményét, amely tartalmazta az előbbi két kötetben (*Gondolat és Írás*, 1922; *Élet és Irodalom*, 1929) megjelent cikkeinek egy részét is. „Együtt az egész kötet

⁹⁵ *Babits Mihály levelezése 1907–1909*. Sajtó alá rendezte Szőke Mária. Budapest, Akadémiai 2005. 446. levél Juhász Gyulának 1908. augusztus 26. előtt. 108. Carducci neve előjön Lengyel Menyhért – Kosztolányi Dezső levelezésben is (1907), amelyből kiderül, hogy Erdős Renée fordítja az olasz költőt.

⁹⁶ *Alla rima* (1877. január 22), 11 hatsoros, AABCCB, rímképletű strófa. Babits a 10-versszakból idézett: Ave, o bella imperatrice, / O felice / Del latin metro reina! / Un ribelle ti saluta / Combattuta / E a te libero s'inchina. („Szép császárnő, üdvözöllek / A latin metrum / Boldog királynője / Egy lázadó köszönt téged / Legyőzöttet / S előtted térdet hajt).

⁹⁷ A folytatás: omai la navicella del mio ingegno (Immáron jobb vizek fölé evezni / emel vitorlát elmém kis hajója.) A *Purgatorio* invocációjának első két sora. A szerzővel kapcsolatba hozott hajómotívum szerepel az *Inferno* (ott összetört) és a *Paradiso* elején (magabiztosan halad) is.

⁹⁸ *Carducci magyarul, Vörösmarty olaszul és más dolgok*. Nyugat, 1911. 982–985. A *Himnuszt a Sátánhoz* ellentéte Carducci későbbi és valóban klasszikus stílusának. Tanulmányát egy francia idézettel kezdte „L'admirable pédagogue-lyrique néo-classique Carducci, qui fut poète à peine et avec peine.” Itt Babits ismét a magyar verstani kérdésekről elmélkedik.

megközelítően teljes gyűjteményét adja mindazoknak a tanulmányoszerű írásaimnak, melyeknek tárgya a magyar irodalom körén kívül esik.”⁹⁹ Az újabban keletkezett művek nyitódarabja az *Új klasszicizmus felé* 1925-ben készült, az ezt megelőző cikk, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* (1919. augusztus–szeptember), a világháború és a Tanácsköztársaság katasztrófális történeti és intellektuális következményeiről, az őt ért megaláztatásoktól szolt. Babits hangsúlyozta, hogy nem úgy akart irodalmat csinálni, „mint azok a forradalmárok, akik ’futuristák’ voltak: megtagadták a hagyományt s újra akarták kezdeni a kultúrát... Új civilizációt ordítottak; s már romboltak mindent, amit a háború meghagyott... Újíts, de ne rombolj!”¹⁰⁰ A költő konzervatív – állította. A vele szembeni igazságtalanságok és kiteszítottsága szempontjából egyetlen emberrel érzett teljes történelmi, szellemi rokonságot: Dantéval. „Hányszor éreztem, hogy nekem szól a Dante jóslata”, amelyet Brunetto Latini mondott a firenzei száműzöttről (Inf. XV. 61–78), Babits idézte továbbá Cacciaguida tanácsát (Par. XVII. 68–69).

A következő, hat évvel későbbi, *Új klasszicizmus felé* tanulmány filozófiai síkon vetette fel az író számára az *idő* és az *örökkévalóság* közötti viszonyt, amelyet az a tény határozott meg, hogy az irodalom nemcsak *alkotás*, hanem *beszéd* is, s mint ilyen, kérdések és válaszok „közé iktatódik”. A jelen Kor, állítja Babits, évenként jelentősen változik: ha a költő korszerű szeretne lenni, fel kell áldoznia az „örök” alkotást a „korszerű” beszédért. Ezáltal feladja magasztos céljait, s újságíróvá válik. A „korszerűséget” a világháború után a szellemi értékekben való hit megingása, a testi értékek jelentőségének megnövekedése jelentette. Mit tegyenek az írók: elismerjék inferioritásukat, szolgálják a Kort, vagy forduljanak el tőle és az alkotásba, az örök értékek keresésébe és felmutatásába merüljenek el, elmenekülve az élettől, amely mégiscsak a Korokban ölt testet? Lemondjanak a beszédéről?

Pontosan ezt a dilemmát fogalmazta meg száz évvel korábban Leopardi is *La ginestra* (1836) c. canzone formában írt háromszáztizenhét soros, szellemi végrendeletnek tekintett költeményében. Aki nem tetszik a korának, nem maradhat fenn.

Non io
con tal vergogna scenderò sotterra;
ma il disprezzo piuttosto che si serra
di te nel petto mio,

⁹⁹ Babits Mihály, *Ezüstkor. Tanulmányok*, Budapest, Atheneum, 1938. belső címlap.

¹⁰⁰ Babits, i.m.150–151.

mostrato avrò quanto si possa aperto:

ben ch'io sappia che obbligo

preme chi troppo all'età propria increbbe.

(ilyen szégyennel nem szállok föld alá; / inkább az irántad érzett megvetés / szorítja keblemet, / amennyire lehet nyíltan megmutatom, / bár tudom, feledés sújtja azt, ki nagyon nem tetszik saját korának. 63–69. sorok)

Babits tanácsa pontosan megfelel Leopardiének. A tragikus helyzettel való szembenézés heroizmusát állította példaként maga és íróársai elé. „A bátorság morálja: szembenézni az igazsággal, bármilyen sivár is; őszinteség: nem szépíteni magunkat semmiben; a szabadságé, mely semmit sem érez tilosnak vagy méltatlannak abból, amit Isten megteremtett.”¹⁰¹

Az *Új klasszicizmus felé* a morális kérdésekkel összhangban irodalmi eszmény és irányzatok szempontjából is elemzi a jelen helyzetet és kijelöli az írók és költők számára a véleménye szerint követendő utat. A naturalizmus, amelyet Babits elsősorban az anyagiassággal és a rossz ábrázolásával jellemez, a világ sötét oldalát mutatta be. Az élet, de még a Kor sem merülhet ki azonban pusztán negatívumokban, ez egyébként is a könnyebbik út lenne. A nehezebben járható és nagyobb bátorságot igénylő másik a hiányzó *lelkiséggel* teljessé tett világ komplex eléréséhez vezet. Ez utóbbi magasabb fokú szabadságot igényel. A naturalizmus eredményeit is felhasználó új klasszikus szerző úgy lesz képes az élet teljességét ábrázolni, hogy figyelmét az elhanyagolt lelkiség felé fordítja. Ebben támaszkodhat irodalmon kívüli előzményekre is: Bergsonra, akinek filozófiájáról 1910-ben, teológiájáról 1933-ban¹⁰² jelentette meg tanulmányát, illetve Freudra.

A korábbi irányzat „kifáradt”, megcsömörlöttünk a mechanikus, „testi” és „téri” analógiáktól a naturalisták *fiziológiai* regényétől. Helyét a *lelki* regény foglalja el, amely a lelkiséget a maga elemezhetetlenségében, oszthatatlan feszültségében és mélységében láttatja. Egyben lehetőség az élet kényszerűségei mélyén lévő szabadság felfedezésére. Ezáltal visszahódítható lesz a szellemi kultúra presztízse is, amely megtagadja a naturalizmus pesszimista romantikáját. A *teljes* kultúra a rosszat ismerés a jót hiszi. Ez a klasszicizmus a korok gondolat- és érzélemvilága fölött áll, s az Életet erősíti. Pontosán azt, amire a Kornak szüksége van. A „korszerűséget” nem kiszolgálja, hanem az élet teljessége szempontjából minden időszakban

¹⁰¹ Babits, *Új klasszicizmus felé (mai író töprengése valami oltárnál)*. 1925. In: Babits, *Ezüstkor*, i.m. 156. Leopardi szinte ugyanazokat a szavakat: *Nobil natura è quella / che a sollevar s'ardisce / gli occhi mortali incontra / al comun fato, e che con franca lingua, / nulla al ver detraendo, / confessa il mal che ci fu dato in sorte, / e il basso stato e frale;*

¹⁰² „A teremtés az anyaggal küzdő, komplikált, ezerféleképpen összeszövődött folyamat, de forrása ...teremtő lendület, mely maga Isten...szeretet.... a mozgás egységes, az anyag széthulló” Babits, *Bergson vallása. Ezüstkor*, 281.

meghatározza annak tartalmát. Ezzel feloldható a beszéd és az alkotás, az időnek alávetett és az időn felül álló ellentéte.

A középkori latin himnuszok, az *Amor sanctus* (1932) általa készített magyar fordításához írt bevezetőjében Babits szokatlan, bár korábbi megjegyzéseiből logikusan következő irodalomtörténeti értékrendet állított fel. Míg a hagyományos felfogás a középkor elejét végnek (antikvitás) tekinti, a végét meg kezdetnek (reneszánsz), addig Babits szerint nem találunk még egy kort, „melynek fontossága a lírai érzés és kifejezőmód történetében nagyobb volna, mint a középkori latin líráé”. Ez a líra közvetlenül inspirálta a moderneket, akik közé sorolva magát, megállapítja: „formában, színben, érzésben, gondolatban egyformán tőlük függünk, s koldusok lennénk önélkülük”. A lírai értékek szempontjából a reneszánsz csak hanyatlást hozott. A korszak Ágostontól Dantéig ívelő ezer esztendő, amelynek végén „A szent szerelem egében Mária trónja mellé leül a földi asszony, Beatrice”.

Babits a tőle megszokott módon az esztétikai megfontolásokat erkölcsiekkel egészítette ki. A himnuszokban nyoma sincs annak a bezárkózó, kicsinyes szellemiránynak, amely bizonyos csoportok földi érdekeinek és mulandó dicsőségének reprezentálását állítja középpontba. Az 1930-as esztendők kisajátító, nacionalista tendenciáival szemben Babits a keresztény himnuszok szent és égi nemzetfölöttiségét állítja példaként az olvasók elé. A nacionalizmusba zárkózott Európa számára „korszerűtlennek” tűnik ugyan a földi vetélyeken túllépő „boldog nemzetköziség”, valójában azonban éppen ez adja aktualitását. „A föld meg van osztva, de az ég egy és közös.”¹⁰³ Ez a költészet verstani hatásában is egyetemes és másokat meghatározó volt. Horváth Jánosra hivatkozott, aki kijelentette, hogy még az ősmagyar versforma, a felező nyolcas is ide, a keresztény himnuszok ritmusára és ütemszerkezetére vezethető vissza.¹⁰⁴

Babits számára az igazi klasszikus és modern, örök és mindig aktuális költő Dante. Mint a kortárs német összefoglaló irodalomtörténetekben (Ernst Robert Curtius, Erich Auerbach), nála is a firenzei száműzött az az „energiaközpont”, kifogyhatatlan és minden lehetségest már eleve tartalmazó forrás, amelyből mindig modern inspiráció nyerhető a változó jelenek ábrázolásához. Babits 1940 februárjában, nem sokkal halála előtt egy rádióinterjúban beszélt a „jövőbe áradó” olasz költőről. „Mert Dantéból már nagy és gazdag múlt árad a jövőbe, az egész középkori, sőt az egész ókori latin kultúrának csodálatos múltja. Az olasz irodalmat mindig az egész latin

¹⁰³ Babits, *Amor sanctus. Tanulmány a középkor latin himnuszairól*. In: Ezüstkör, 245–266. Idézetek sorrendben: 246, 262, 249.

¹⁰⁴ Például: *Édesanyám | rózsafája | Én voltam a | legszebb ága...*

kultúra összefüggésében láttam. Ami igazában a földközi-tengeri kultúrát jelenti, melynek még mi magyarok is növendékei és részesei vagyunk. Milyen öröm volt fölfedezni azután, hogy ez a pompás és otthonos latin kultúra, a Vergilius és Dante kultúrája diadalmasan él tovább mindmáig megszentelt régi hazájában, a tündéri Itáliában.”¹⁰⁵

Az európai irodalom korokon felül álló egységes történetét olyan hatásmechanizmus működése alkotja, amelyben az írók és költők évszázadokat, földrajzi távolságokat és nyelvi határokat átlépve párbeszédet folytatnak egymással. Egy általános érvényű erkölcsi magatartás tökéletes kifejezése segíti a későbbi művészt a sajátja megtalálásában. Homérosz Vergiliusban, Vergilius Dantéban és, tegyük hozzá, Dante Babitsban ébresztette fel az igazi költőt.

Benedetto Croce a fordításról

Az olasz 20. század első fele Magyarországon is jól ismert filozófusának, Benedetto Crocénak a művészetelmélete a műfordítókat nemigen bátorította munkavégzésre. Crocénak erős fenntartásai voltak az *intuizione* és az *espressione* egységének és egyediségének más nyelven történő adekvát, szép és tartalmilag pontos visszaadása tekintetében. Az esztétikai tett (*atto estetico*) semmi más, csak forma, állította. Minden kifejezés egyedi és egyedülálló. A művészi tevékenység a benyomások egyetlen organikus teljességbe való építése.¹⁰⁶ A 19. század az olasz nemzeti irodalomtörténet-írás nagy alakjának, Francesco De Sanctis és Giosuè Carducci emlékének ajánlott *Poesia* c. könyve egyik tanulmányának címe *L'intraducibilità della rievocazione*, azaz a jelek ekvivalenciájára és a kölcsönös értésre számító folyamat a költészet esetében kudarcra van ítélve. Ezen az állásponton volt Croce és Babits *mestere*, az új *általános és természetes* nyelvet alkotó Dante is: „Azonban tudja meg mindenki, hogy versben írt költői mű nem ültethető át a saját nyelvéről más nyelvre anélkül, hogy meg ne törjön minden édessége és harmóniája.”¹⁰⁷

A különféle nyelveken használt, jól körülírható fogalmak, az érzékelhetően egységesülő terminológia a prózában, a filozófiában, illetve a természettudományokban nemzetközi nyelvet alakított és alakít ki folyamatosan. A nem művészi próza tehát minden további nélkül fordítható.

¹⁰⁵ Babits Mihály, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”. Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. (1940. február 28). 420–421.

¹⁰⁶ Benedetto Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*. Bari, Laterza 1928. 19, 23 Eredeti teljes mondatban: „L'atto estetico è, perciò, forma, e niente altro che forma.”, „Ogni espressione è un'unica espressione. L'attività estetica è fusione delle impressioni in un tutto organico.”

¹⁰⁷ *Convivio*, I.7.504–513.

(*La prosa, dunque, si può tradurre.*) De itt is más a helyzet a nyelvüket különleges módon használó filozófusok esetében, mint Platón, Bruno, Montaigne, akik számos olyan nyelvi elemet használtak, amelyek adekvát módon nehezen visszaadhatóak. A költői mű prózai átültetése pedig egyszerűen *csúnya*, ami Crocénál elhibázott kifejezést jelent. (A szép maga a sikerült *espressione* vagy *espressione senz'altro*.)

A költészetnek azonban nincs *lingua francája*, mint a tudományoknak. A költői műalkotás és újraalkotás lényegének a realitása fordításának lehetetlensége. Vannak ugyan szép alkotások ezen a területen, mint Monti Iliász-fordítása, de ezek új, autonóm *kifejezések*, nem valami másnak a reprodukciói. A műfaj külső igényre vált általánossá, a latin nyelvű *respublica litteraria* alkonya után praktikus és hedonisztikus okokból jött létre a költői alkotások más nyelven való művészi tolmácsolásának szándéka; „a jelek változatossága, s az ebből származó igény miatt, mindig szükség lesz fordításokra.”¹⁰⁸ Ami nem jelenti azt, hogy a költészet lényegével is összeegyeztethető lenne.

Mindazonáltal a Crocénál központi jelentőségű, hegeli értelemben vett *fenséges*, illetve konkrét és általános viszony, amely szerint az általános az egyediben valósul meg és fordítva, lehetetlenné teszi egyik műnek a másiktól való teljes elszigetelését is. Éppen a népköltészet és a művészi költészet¹⁰⁹ viszonyát tárgyalva Croce a *poesis* személy feletti jellegét hangsúlyozta: „Minden költészet egyszerre személyes és személytelen: személyes, mert tartalma egy ember szívének a szenvedélye, és személytelen, mert ez a szenvedély miután költészetté válik, átlép önmagán és egyetemesen emberivé válik.” A költészet nem az absztrakcióban és a típusban van, de minden költészet tipikussá válhat annak számára, aki általánosítja a tartalmát, és fordítva. Ugyanakkor nincs költészet *technika* nélkül sem, ha ezen formai előzményeket, felkészültséget, iskolát értünk. Azaz, mégsem lehet kizárni a jó fordítás elvi lehetőségét.¹¹⁰ Az emberi tudat és érzemvilág kollektív jellege egymáshoz közelítheti a különböző nyelvek jeleihez kapcsolt tartalmakat. S ilyenek lehetnek a költészetre jellemző különleges formák és eszközök. Közvetítő lehet egyébként a közös kulturális, vallási hagyomány.

¹⁰⁸ Benedetto Croce, *L'intraducibilità della rievocazione*, In: *La poesia*, Bari, 1937, seconda edizione, 101–107. Ebben a tanulmányában idézte Croce mint olasz képet az asszonyok és a fordítás hasonlóságára vonatkozó „brutte fedeli” és „belle infedeli”, felvéve még egy harmadik, a középszerű fordítást jellemző kategóriát: „brutte infedeli”. „...la varietà dei segni e la conseguente necessità delle traduzioni persisterà sempre.”

¹⁰⁹ Benedetto Croce, *Poesia popolare e poesia d'arte*, Bari, Laterza, 1933. 2–3.

¹¹⁰ Cfr. József Pál, *La presenza di Benedetto Croce in Ungheria*, in *Benedetto Croce 40 anni dopo*. Annuario dell'Accademia d'Ungheria in Roma, Roma, 1993, 257–269.

Babitsnál az „Ariadné-fonál”, fogalmi oldalról, pontosan az a gondolat lehetett, amely európai irodalomtörténetének elméleti alapvetését is meghatározta. Az irodalom nem az, amit leírtak, nem a közönség szórakoztatását szolgálja, hanem csakis a szellemi elit által képviselt legmagasabb és közös *érték*. A „nagyok ...egymásnak felelnek”: „együtt-eggyek, egymás folytatásai, egyetlen lélekáram részei.”¹¹¹ Croce hatását tételezhetjük fel a személyes-személytelen viszony ilyen értelmű esztétikai használatában és a kulcsszavak alkalmazásában (kifejezés-szépség, élmény-intuíció). „Az írói *oeuvre* embert fejez ki, emberi attitűdöt a világgal szemben, vagy a világnak emberen átszűrt képét ...a költő szépet akar alkotni szavakból. A szavak mögött... az asszociációkban élmények, az élményekben élet, ...szépség és kifejezés szinte egyet jelentenek.”

A *magnus parens* Dante. Benedetto Croce lapidáris tömörségű megállapítása („Eterna nella forma della poesia la Commedia è”¹¹²), tökéletesen megfelelt Babits és a Nyugat esztétikai eszményeinek:

... Le cose tutte quante
hanno ordine tra loro, e questo è forma
che l'Universo a Dio fa simigliante.
(*Par. I, 103-5*)

... Szoros rend van és bölcs művészet
a dolgok viszonyában: s ez a forma
teszi Isten képévé az Egészet.

Mivel a *forma*, Isten képe örök, a fordító szabadnak érezheti magát az adott kor nyelvi kötöttségeitől. Babits szabadon alkalmazott modern és dekadens nyelvi-poétikai elemeket, megoldásokat. S joggal ítélte el elődeit, akik dicstelen módon lemondva a *forma* kihívásáról, prózában akarták magyarul visszaadni a *Commediát*. Tevékenységüket a spanyol hódítókéhoz hasonlította, akik a perui indiánok szobrászművészi alkotásaiban csak az anyagi értéket, a „tartalmat” látták, s a formás plasztikákat az aranyért beolvasztották. „Az a harc tehát, az a versengés, mely Dante asszimilálásáért folyt a nemzetek között, voltaképpen egy világ birtoklásáért folyt, hasonlóan ahhoz, mely Peru mesés és régi kincseiért vívódott hajdanán. De voltak, akik Peru arany szobrait csak az aranyukért becsülték; eltördesték, hogy kis hajóikon könnyebben vihessék haza; vagy felolvasztották, hogy új szobrokat

¹¹¹ Babits Mihály, *Az európai irodalom története*, Budapest, Nyugat 1936. 14.

¹¹² Benedetto Croce, *La poesia di Dante*, Bari, Laterza, 1966, 168. (A *Commedia* a költészet formájában örök.)

önthessenek belőle, melyek az ő *modern* ízlésüknek jobban megfelelnek. Ehhez hasonlítom, aki Dantét prózában, vagy nem eredeti mértékben fordítja.¹¹³ A hasonlat lényegét Babits Crocétól vette, aki azonban e vonatkozásban nem említette a perui példát. Babitsnak valószínűleg a hódítás és az asszimilálás motívumának hangsúlyozása miatt volt rá szüksége. „... le espressioni stesse, altre volte concepite, vengono fuse insieme con le nuove in un'unica massa; allo stesso modo che in una fornace di fusione si possono gittare informi pezzi di bronzo e statuette elettissime. Perché si abbia la nuova statua le statuette elettissime debbono fondersi al modo stesso dei pezzi informi.”¹¹⁴

A „kis hajó” kifejezés szintén nem található meg az olasz filozófus hasonlatában. Ha középkori jelentésszintek szerint vesszük a vízi közlekedési eszközt, akkor először történetileg, konkrétan kell értelmezni. A darabokra tört szobor valóban kisebb helyen elfér, mint a megformált. De dantei alapon allegorikus értelemben is megáll a hasonlat. A *Paradicsom* kezdetén Dante saját magát olyan hajósnak mutatja, aki minden szempontból alkalmas feladata teljesítésére, a világ formájának, szoros rendjének leírására (az eredetiben nincs *bölcs művészet*), s akinek a *navicellája* e cél elérése érdekében énekelve, magabiztosan halad a még ismeretlen felé. Vannak, akik követhetik az útmutatását, mert az „angyalok kenyerével” táplálkoztak. Mások viszont, a tapasztalatlanok és felkészületlenek, jobban tennék, ha a tengeri utazás legelején visszafordulnának a szárazföldre. A felkészületlenséget és korlátoltságot a *kis hajó* szimbolizálja:

O voi che siete in picciotta barca¹¹⁵

E második jelentés szerint interpretálva a hasonlatot, Babits azt állítja, hogy a korábbi *Commedia*-fordítók próbálkozásaikkal nem tudták végrehajtani feladatukat, s hamar „vissza kellett, hogy térjenek a partra”, másrésztől „összetörték” az eredeti, szép művészi alakokat. Dante „hajójában” viszont ő maga utazik.

„A műfordítás a nyelv – és ezáltal a gondolat, az egész lelki élet – gazdagodásának egész külön útja, olyan, amelyre a csupán magából dolgozó

¹¹³ Babits Mihály, *Dante fordítása*. In: *Esszék, tanulmányok*, Budapest I-II, 1978, 276.

¹¹⁴ Benedetto Croce, *Estetica: come scienza dell'espressione e linguistica generale: teoria e storia*. 6 ed. Riv. Bari Laterza e Figli 1928. 24. (L'intuizione e l'arte) maguk a más alkalommal fogant kifejezések egy tömeggé olvadnak az újakkal; épp úgy, mint egy öntökemencébe bedobhatnak alaktalan bronzdarabokat és igen kecses szobrokat, de hogy új szobruk legyen, a legkecsesebb szobroknak az alaktalan darabokkal együtt egybe kell olvadniok. B.C. Esztétika, fordította Dr. Kiss Ernő, Budapest, Rényi Károly kiadása, é.n. 22.

¹¹⁵ *Par.* II.1. Óh, ti, kik apró csónakokban ültök.

irodalom sohasem vezetne rá. ... A műfordítás új csatornába kényszeríti egy nép gondolkodását, amely addig csak nyelvének megszokott folyósóin tudott haladni, mást alig sejtethetett ...minél gazdagabb a gondolat és muzsika árnyalatokban, annál nehezebben ültethető át veszteség nélkül. És Danténál nehezebben fordítható auktor nincsen.”¹¹⁶

A *Nyugat* költői gyakorlatukban nem mondtak le a szép és hű fordítás lehetőségéről. Szerintük nemcsak az önmagában álló gondolat tehető át egyik nyelvről a másikra, hanem az eufóniával, a ritmikai szerkezetekkel és más formai elemekkel együtt is. Babits elméletileg sokszor átgondolt *Színjátékát* próbának tekintette: a fordítás úgy is lehet kongeniális az eredetivel, hogy a legfontosabbakban tőle nem független *kifejezés*. S mivel a forma legalább annyira része az ekvivalenciának, mint a tartalom, tükröztetése csak egyedülálló és egyféle módon történhet. Az igazi költői feladat ennek az egyetlenegy lehetséges és tökéletes változatnak a megtalálása.

„...Dante egy-egy terzináját oly találynak érzem, melynek minden nyelven csak egy tökéletes megoldása lehetséges: jaj annak, aki ezt az egyet nem találja! Eltalálása pedig tisztán ihlet dolga, mint az igazi talányfejtés is, egy felvillanó ötleté; és egyáltalán nem gépi munka.” Majd lábjegyzetben hozzáfűzi: „ezért kell a műfordítónak meggondolás nélkül átvennie elődei munkáiból mindazon helyeket, ahol azok ezt az *egyetlen* megoldást már eltalálták.”¹¹⁷

Babits minden alkalommal élt is ezzel a lehetőséggel. A *Commedia* legelső és harmadik sorának fordítása nem az ő műve, hanem Arany Jánosé, aki az 1850-es évek közepén magyarra ültette át az első két tercint, s egy szabadkozó megjegyzéssel beillesztette *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló tanulmányába. Arany nem volt elégedett, mert a hendecasyllabus tizenegy, nem pedig tíz szótagból áll: „Ez elsietett fordítás csupán a formáért van.”

Az emberélet útjának felén
Zordon, sötét erdő közé jutottam
Mivel az igaz utat nem lelém.
Mily kín ez erőül beszélni ottan!
Mily vad, kietlen az, bús bajtele!
Hogy rágondolva is eliszonyodtam.¹¹⁸

Az emberélet útjának felén

¹¹⁶ Babits, op. cit. 275–276. (Dante fordítása)

¹¹⁷ Babits, op. cit. 274.

¹¹⁸ Arany János *Összes művei*. X. kötet. Prózai művek 1. Budapest, Akadémiai 1962. 253.

egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
mivel az igaz útat nem lelém.
Ó, szörnyü elbeszélmi mi van ottan,
s milyen e sűrű, kúsza, vad vadon:
már rágondolva reszketek legottan.

A két *decasyllabus* sor és az első két rímszerkezet tökéletes azonossága mellett további átvételek is könnyen fellelhetők: *sötét(lő) jutottam, ottan, vad* (jelző), *rágondolva*, s a babitsi *legottan*ban is felfedezhető az Arany János-i *eliszonyodtam* visszhangzása.

Az igazi fordítás szorosán követi az eredeti zenei szerkezetét (*ének!*), hangeffektusait, eufonikus utalásait, rímeit, nyelv- és képszimbolizmusát. Mindazt, ami túlmutat a szó-jelentés viszony első, közvetlen szintjén. A költészet bizonyos mértékig függetlenné is válhat a gondolatokat közlő nyelvtől. A fordító munkája során használhatja az egyetemes jellegű poétikai eszközöket. Babits a *Paradicsom X.* éneke tizenhetedik sorának fordításakor furcsa megoldással állt elő.

molta virtù nel ciel sarebbe in vano
sok égi erő lenne szinte holtan

A középkori olasz *virtù* jelentését tekintve az *erő-erény* (a bűn a gyengeség) és az *érték* együttese, és két hosszú szótagból áll. Babits ritmikai megfontolásokból erőt vett anyanyelvén, s meglepő módon alkotott új szót: *érő*. A szótaghosszúság kritériumához való igazodás tette lehetővé, hogy egy olyan sokértelmű szó, mint a *virtù* egyik fontos értelméről se kelljen lemondania. (Dante itt a Napba emelkedés kozmológiai környezetét ábrázolta.)

Szavak és költői szerkezetek továbbélése a *Commedia*-fordítás után

A középkor Babits általi felfogása, a *media aetas* viszonya az antikvitáshoz, a reneszánszhoz és még inkább a 20. század harmadik évtizedéhez: a latin-olasz (Danténál szintén meglévő) azonosság-koncepció, a magyar (dunántúli) és az olasz táj összehasonlítása, az (eszme)történeti, irodalmi jelenségek gyakori egybevetése, továbbá az a tény, hogy újra és újra látható örömmel visszatért az olasz témához, feljogosíthatja a tanulmányírót arra, hogy a *Commedia*-fordítás alatt és után Babits saját neve alatt megjelent

műveiben is keresse a *poema sacro*ra visszavezethető poétikai elemeket, nyelvi kifejezéseket.¹¹⁹

Példaként az előbbire a „világirodalom kétségtelenül legnagyobb költőjének” egyik nagyon gyakran használt költői szerkezete hozható. Dante¹²⁰ külső, fizikai megjelenéséről, tulajdonságairól szinte semmit sem árult el. Tőle magától nem tudjuk milyen volt a külleme, magas volt vagy alacsony, sovány vagy kövér, szakállas vagy borotvált. Ugyanakkor gyakran és szívesen rejtette el magát különféle hasonlatokban és metaforákban, s ezeket mindig szinte ugyanúgy ismétlődő nyelvi szerkezetbe építette. Rendszeresen az *e come quei che/ qual è ... tal/così* (mint aki – úgy) típusú keretben mutatta meg önmagát. Először ziháló lélegzettel partra vetődött, s a veszélyes vízre visszanező *hajótörötként* (*Inf.* I. 22–27) láttatja magát. Ezután nagyon sok más szerepben és mezben tűnik fel, végül az istenlátás pillanatában *mérnök*ként jelenik meg, aki a kör elvét keresi, de nem találja (*Par.* XXXIII. 133–136). Babits több tucat alkalommal szintén ugyanígy építette fel önábrázoló hasonlatait: a (*Verses napló, Kilenc után, 1932*)

mint ki egy szál deszkán úszna
a sötét tenger fölött mely minden percben összecsap!

A *Búcsú a nyárilaktól*-ban (1933?) ismét előveszi a témát, s újabb Dante reminiszcenciákkal (juh, karám, a hazaérés félelemmel teli reménye stb. *Par.* XXV. 1–9) ábrázolta önmagát:

S én futok, mint aki menekül,
...
Mint vihar jöttén a kósza juh
nyáját keres és karámba bú.

Az *infima lacunából* a glóbuszt bejárva égi hazájába¹²¹ (a haza „élő lélek”) emelkedő lelket éppúgy nosztalgikus vágy tölti el a születés helye iránt, mint Dantét a reményről szóló három említett tercinában. Babits a *Sziget és tenger* kötetben 1925-ben megjelent *Hazám!* című versében hasonló utat jár be a pokoltól az édenig, mely azonos a várossal, ahol megszületett. (Az országot)

¹¹⁹ Ennek a munkának az elvégzése valójában előttünk áll.

¹²⁰ Pál József, *Dante önarcképei hasonlatokban*. In: *Dante. Szó, szimbólum, realizmus a középkorban*. Bp. Akadémiai 2009. 176–203.

¹²¹ A megálmodott ideális haza Babitsnál “nem holt rög, hanem élő lélek”. A résszel a *Par.* XIV. 37– mutat hasonlóságot.

viszed, mint a kárhozott a poklot;
De halálig, mint ki bűn között él,
Várja híven az Éden sugáros
Türelme: úgy vár rád a város
És a kis ház, melyben megszülettél.

Az *eleven fa*, a *malom* és számos más, Dantéval közösen értelmezett és alkalmazott motívum közül találomra kiemelünk egyet, a takács hajóját. Az *E komor június havon* című vers a *Recitativ* kötetben jelent meg (1911–1913). Babits itt is a múlt és jövő találkozási pontján áll, mint a takács, összeszöve a kettőt: „a jót a múltból éld a jövőbe”,

hányd-vesd a lelked, mint hajót
hányja takács a szövőbe.

A következő versszak teljes egészében ezt a hasonlatot fejti ki:

Kergesse multba és megint
kergesse jövőbe lelked
emléked motollája, mint
hajót a takácsé kerget:
így lesz oly szőnyeg életed,
melyben a szálak, a színek
összefonódnak élveteg,
úgy mint versedben a rímek.

Az ilyen téma „rendszerint” helye a dantei világkép szerint a földi paradicsomban van, ahol a Léthében való alámerülés, a rossz felejtése révén lehetővé válik az idők összefonódása. A *Purgatórium XXXI.* énekében (94–96) Matilda merítette meg Dantét a Léthe vizében.

Torkig merített a patak vizében,
s könnyen a vízen, mint takács hajója,
járt, vonva testem, s lengedezve szépen.

Tratto m'avea nel fiume infin la gola,
e tirandosì me dietro sen giva
sovresso l'acqua lieve come scola.

Az olaszban nincs „tessitore”, de a mozdulat azzal a könnyedséggel történik, amellyel a takács vetélő orsója (*spola*) fut, s így a fordító egyértelműsítette a hasonlatot. Az időnek alávetett és az örök, az aktuális és az egyetemes, a *beszéd* és az *alkotás* találkozási pontján a *háló*, a *fonás* motívuma nagy

hangsúlyt kap. Különösen, ha Beatrice mosolya ígéri a múltat (*antica*) elhagyó a paradicsomi jövőt (*santo riso*).

s lelkem érzé,
a szent Mosoly régi hálói fonják:
così lo santo riso
a sé tra'èli con l'antica rete!--;

Babits jelentősége nemcsak a nehezen felülmúlható fordításban van, hanem Danténak a 20. századi magyar költészetbe való asszimilálásában is. Esetenként el is tűnik a hatás kibocsájtója, s mint pusztán magyar költői örökség része áll előttünk egy-egy különlegesen sikeres költői megoldás. Példaként Beatrice szentenciáját idézhetjük a földi paradicsomból:

„*sia colpa e duol d'una misura*” (*Pg. XXX,108*)

A sort Babits 1920-ban így adta vissza: „egy mérték legyen: gyalázat és alázat”. A *colpa* (bűn) helyére a gyalázat került, a *duoléra* (fájdalom) az alázat. A fordítás nemcsak pontatlan, de egyben idegen a dantei üzenet szellemiségétől. (Az alázatra ott van az „*umiltà*”, amit Dante nem alkalmazott, hiszen eddigre már túl volt a *superbia* alázat gyakorlása által való eltörlésén.) A rendkívül egyszerű (négy kettő, egy három szótagú) szavak az elfogultságoktól mentes ítélkezés igazságosságára irányítják a figyelmet. Dantéra vonatkozóan, de általános érvénnyel, örök igazságként.

A fordítással nagyjából egy időben Babitsot saját versei írása közben is foglalkoztatta a beatricei bölcs tanács kérdése. A *Zsoltár férfihangra. Consolatio mystica* alapeszméje, „hogy érted történnek mindenek”, a túlvilági utasra is vonatkoztatható. A vers egyik sora a fordításnál sokkal szebben és hűségesebben adja vissza ugyancsak öt hangsúlyos szóban az eredeti értelmét:

(„És kinek adott annyi bús szerelmeket,
szerelmek bűnét és gyászát?)
s hogy bűn és gyász egyensúlyú legyen”.

Két Miatyánk-parafrázis

Babits már több mint fél évtizede foglalkozott a *Commedia* fordításával, amikor kitört az I. világháború. A háború alatt írt versei, a *Recitativ* kötet

második része, *A nyugtalanság völgye* témáiban, lelkiállapotaiban kifejezésre jutott a szerző aggodalma a háború következményei és a haza sorsa iránt. 1914 őszén a bécsi *Kunstanstalt* műintézet arra kérte a magyar költőt, írjon verset díszített elegáns képeslapra, az ún. műlapra (*Kunstblatt*), amelyet árusítani akartak. A befolyt összegből pedig, mint szokásban volt, a sebesülteket, családtagjaikat és a hadiárványokat támogatták.¹²² Elsősorban a szerencsétlenül járt családok vigasztalásának szándéka vezethette a költőt, amikor a gyermekek jövője szempontjából próbált értelmet adni a kényszerűen meghozott áldozatnak. A szerző magyarázata szerint verse egy bécsi műintézet által kiadott műlaphoz készült.

A *Purgatorio* XI. énekének első 24 sora és a műlapra írt *Miatyánk 1914* című vers egyaránt evangéliumi parafrázis. A birtokos személyes névmás (*nostro, mi/enk*) az emberek más-más csoportjához való tartozást fejez ki. Danténál a tisztulás első körében a gőgösök éneklék a *Padre nostrót*. A nyolcadik terzinában az ima utolsó sorait (*Et ne nos inducas in tentationem* és a *Sed libera nos a malo*) nem a *superbia* bűnében szenvedő lelkek mondják önmaguk erősítésére, hanem azokhoz szólnak, akik még élnek és hallják őket, főleg Dantéhoz (*dietro a noi restaro*). Az utolsó kérésnek a Purgatóriumban már nem lenne értelme, a gonosz aktív hatalma egyszerűen nem terjedhet idáig. Babits végig a magyar nemzet nevében beszél. Isten megszólításakor ugyanakkor mindkét költő az *ént* használja a *mi* helyett (többször is: *Uram – Signore caro*).

Az öt evangéliumi sor (Máté 6,9–13) megszólítást és hét kérést tartalmaz. A költők által hozzátett újakkal együtt az olasz szöveg huszonnégy sort foglal magába, a magyar negyvenhatot. Babitsé tehát nagyjából a duplája, aminek következtében több magyarázó elemet tartalmaz, s a költői homília műfajához közeledik. Különösen aránytalan a *Fiat voluntas tua...* kérés tovább írása, amit Dante egy terciában elintéz.

A bevezető struktúrák megegyeznek: a megszólítást is tartalmazó első sor után az ima második sora a költőknél a negyedikben folytatódik. Az Atya határtalan mennyei helyén pusztán az „első hatásoktól” (*primi effetti*) van körülvéve. Az imát a gőgös hajlamokkal rendelkezők éneklék, akik már nincsenek veszélyeztetve, súlyos szenvedések után bizonyosan üdvözülni fognak. Az aktív gonosz már nem realitás számukra, az emberben lévő bűnös hajlamok kiégetésének sikeres módjáról pedig maga a Rend gondoskodik. Az Isten látásáig a távolság nagy, az út gyötrelmes, de nincs leküzdhetetlen akadály. A tisztulásnak kezdettől fogva fő eleme a

¹²² Jelenits István, *Babits Miatyánk 1914*. „Vigilia” 2009/2.

kollektivitás, a lelkek békés együttműködésének a megtanulása (*comune agire*).

A magyar versben viszont valóban a lehető legnagyobb a távolság a megszólító és a megszólított között (a *mennyekben*-re a *szennyekben* rímél). Az ember helyzete maximálisan veszélyeztetett. Az évszám megjelölése egyértelművé teszi, hogy a danteivel ellentétes az itteni helyzet. (A vers először a Nyugat 1915. novemberi számában jelent meg, az 1914-es évszám a címben szerepelt.) Sőt, magának a megszólítónak kétszeresen is bizonytalan a helyzete: egyrészt nem ismerheti teljes mértékben önmagát (még nem íteltetett meg), másrészt az *árva világod* (aminek itt különös jelentősége van) tekint az atyjára. Babitsnál nincs angyali kórus, háborúban és bűnben lévő világ *de profundis* kiált fel.

Az Úr imája latinul a *Pater*rel kezdődik és a *malo*-val, Dante parafrázisa az *avversaró*val (ösellenség) zárul. Babits viszont nem fejezte be az ördögtől való szabadulásért könyörgéssel ott, ahol Máté a *Vulgata* szerint, hanem a katolikus misén szokásos módon¹²³ hozzátette a laudációt: tiéd az ország... a hatalom és a dicsőség! Az *Atya* és a *dicsőség* között természetesen nincs semmiféle ellentét, ami egyrészt a biztató helyzet visszaállításának reményét érzékelteti, másrészt – dantei reminiscenciával – az *árvaság* állapotának visszavonását, megszüntetését. A *Paradicsom* nyitó tercínájában Isten dicsősége behatol a világ legapróbb részébe is, majd onnét visszaverődik. Más szóval: a gyötrelmes állapotban mutatkozó „rövid távú” ellentét az atyai jóság és a világban tapasztalható szenny és mocsok között a vers végére feloldódik. A jelen poklából ki fogunk tudni emelkedni. Mégiscsak Isten szeretete, Gonosz feletti győzelme mozgatja az eseményeket, védelmezi az övéit, s bünteti a *gazt*, aki „ellenünk mozdul”. A mi feladatunk viszont, hogy „megőrizzük ártatlanságunkat”. Vissza fog állni a *Purgatórium* eleji (reményteljes) emberi állapot.

ki neveden buzdul,
bármennyit küzd és vérez,
előbb vagy utóbb övé lesz
a hatalom és a dicsőség!

Danténál Isten van (*stare*) és birtokol (*avere*), Babitsnál a *vant* a hozzá fordulók reménye, a *reád tekint* követi.

Az eredeti imában a megszólítás, majd (a versekben bővített) helymeghatározás után az embernek teremtőjére vonatkozó első szava a *Commediában* a Szent Ferenc által is sokszor elismételt *dicsértesség*, a

¹²³ A protestánsok az ima részének tekintik.

magyar versben *megszenteltesék*. (A *laudato siat* Babits fordítóként szintén a latin evangéliumi helyhez hű *szenteltesék meg* formában adta vissza.) Babitsnál Isten számos neve közül a legszebb a Békesség.¹²⁴

Máténál nem szerepel semmilyen formában a *pax* szó, sem valamelyik szinonimája, Danténál viszont nagy jelentőséget kapott Isten fenomenológiájának leírásakor. Az Isten által alkotott univerzum működését Dante számára feltáró Beatrice mondanivalóját az empyreum említésével kezdi, amelynek állapotára a *divina pace*¹²⁵ kifejezést alkalmazza. Babits még tovább ment, a *béke* nemcsak jellemzője a mennyei birodalomnak, hanem Istennek a lényegéhez tartozó (legszebb) neve. (Az isteni lényeg nem határozható meg semmilyen korlátozó kifejezéssel – végtelen, jó stb. – még a *qui est* vagy *verum esse* sem tökéletes.)

A parafrázis harmadik tercínájának első sorában Dante átalakította a *jöjjön el a Te országod* részt. Nem *in toto* várta az esemény bekövetkeztét, hanem legfontosabb feltételét, *pars pro toto*ként, a béke megvalósulását akarta: *Vegna ver'noi la pace del tuo regno*. Fordításban Babits kihagyja a *felénk* kifejezést, ezzel még erősebben definiálja a béke erejét, eljövételének szükségességét: *Jöjjön el a Te országod, a Béke*.

A másik legfontosabb keresztény ima, az *Üdvözlégy Mária* átírásában is meghatározó szerepet kapott a *pace* szó. Az *Ave Mariát* Dantéért mondó Szent Bernát Istennek a mennyekben megvalósult országát jellemezte az örök békével (*eterna pace*), amellyel két teológiai virtus, a szeretet déli fáklyája (*meridiana face*¹²⁶) és a remény élő forrása (*fontana vivace*) alkot szent rímet (*tűz és víz*). A sorok a pokol kapuja feliratának (*eterno dolore*) opozícióját képezik. A teremtett világ békétlensége, fájdalma, áldozata az ártatlanok számára csak átmenet, próba, megmarad számukra az újjászületés reménye. Hiszen Isten a legkisebbre is gondol.

A *Pater noster* nem részletezi, mit kell érteni Isten égi akaratának megvalósulásán. Dante teológiájának kozmológiai felfogásából következik, hogy ez az égitestek, s az őket mozgó *intelligenze separate*, vagyis az angyalok engedelmességét, „hossannázását” jelenti. Nem másként Babitsnál: „mint angyalok mondják mennyekben”.¹²⁷ Nála a szó szerint idézett mondat után hét sor következik az isteni akarat mennyben és négy a földön való beteljesüléséről. Az *in caelo*-szakaszban a költő a földi történéseket kétségek között ugyan, de gondviselés működésének

¹²⁴ A kérdést érintette Jelenits István is említett tanulmányában.

¹²⁵ *Par.II.112*.

¹²⁶ A budapesti Dante-kódexben *pace* van a *face* helyett is.

¹²⁷ A hivatkozott rész Pg. XI.10–11 *Come del suo voler li angeli tuoi / fan sacrificio a te, cantando osanna*. Babits fordítása: *Mint angyalaid áldozzák Tenéked / akaratukat, dalolván: »Hosanna!«*: saját versében: *Legyen meg a te akaratod! / mint angyalok mondják mennyekben*.

szempontjából akarta látni (*atyai gondod*); az *in terrá*ban a megmaradott kevésért, a jövő reményét jelentő fáért, csupasz gallyért könyörög.

s hulljon a lomb, csak éljen a fa:
de vajjon a legkisebb lombot
nem őrzi-e atyai gondod?

Mindenki előtt ismert volt, hogy II. Vilmos német császár 1914 nyarán azzal az ígérettel küldte harcba a csapatokat, hogy „mire a levelek lehullanak, újra otthon leszünk!”, természetesen győztesként. A társadalmi tudatban a hulló falevelek az uralkodó¹²⁸ teljesítetlen ígéretére, a háborúban meghalt katonákra is emlékeztettek. A fa-gally-lomb szavak által jelzett biológiai folyamat az élet-halál váltakozásának, az emberi állapot átmenetiségének szimbóluma.¹²⁹ A halálé, de az *új levél* megszületéséé is.

Ugyanebben az énekben, néhány sorral a Miatyánk-parafrázis után Dante festőkkel találkozott. A hiábavaló művészi dicsőség kifejezésére használta: a hegyek és fák csúcsán rövid ideig zöldek a levelek, majd rossz korok jönnek. Így váltotta a festészet terén Giotto Cimabuét, a költészetén az egyik Guido a másikat, de a folyamat nem szakadt meg, sőt él már a harmadik is. A későbbi nem feltétlenül jobb is. A korszakváltás Isten nevének meghatározásában is végbe ment. Ádám korában lezárult Isten *I*-vel való megnevezésének az ideje, az új korok már *El*nek hívták a legfőbb jót. Ez egyben a nyelv deklasszálódásának a jele volt. Ebben a halandók szokása ugyanaz, mint lombé a fán, az egyik elmegy, másik jön helyette:

Ché l'uso d'i mortali è come fronda
in ramo, che sen va e altra vene¹³⁰

A *lombot*-ra az isteni gondviselésre utaló, *gondod* rímel. A Dante-fordító pontosan tudta, hogy a nyelvi összecsengés mögött mélyebb, tartalmi összefüggés húzódik meg.

de vajjon a legkisebb lombot
nem őrzi-e atyai gondod?

¹²⁸ A birodalma *atyaként* tekintett rá.

¹²⁹ Come la fronda che flette la cima / nel transito del vento, e poi si leva / per la propria virtù / che la soblima, / fec'io... (Par. XXVI.85–88.)

¹³⁰ Par. XXVI. 137–138.

Vallásos inspirációk Weöres Sándor költészetében

A kérdésről a biográfiai adatok nagyon keveset mondanak. Apja evangélikus volt, anyja katolikus. A Vas megyei Csöngye lakosságának nagy része szintén lutheránus volt, s ilyen szellemben oktattak a helyi elemi iskolában. ”Valóban a katolicizmust – az egyetemesség értelmében – mindig sajátosnak éreztem. Azonkívül, annak ellenére, hogy evangélikus-lutheránus vagyok, édesanyám katolikus volt, és mindig a katolikus vallásban *is* éltem.”¹³¹ Később, a szombathelyi gimnáziumban és a pécsi egyetemen a tanárai és barátai közt egyaránt voltak katolikusok, lutheránusok, kálvinisták, zsidók. E tekintetben nem lebecsülendő hatást gyakorolt rá a lutheránus Hamvas Béla, aki a *Scientia sacrá*ban hermetikus-mágikus teológiát írt, illetve a nem gyakorló katolikus Kerényi Károly, az antik görög vallás kutatója, Carl Gustav Jung későbbi munkatársa. 1947-ben Károlyi Amyval katolikus templomban házasodtak össze. Vallásgyakorlásának konkrét eseményeiről nem sokat tudunk.

Vallással összefüggő szellemi forrásairól, irányultságáról viszont annál többet. Alig van általános problémákat érintő költői vagy prózai műve, nyilatkozata, melyben ne fejtené ki vagy legalábbis ne érintené az ember, az általános ember és az emberen túli viszonyát. Középkori teológusokra emlékeztető egyszerűséggel állította, hogy nem a jelenségből, a megszületettek sokaságának evolúciójában ragadható meg az emberi lét lényege, hanem a mindennek fölött álló Isten – akire alapvetően más létfogalom vonatkoztatható, mint a világra – teremtő szándékának megértésében. Példás alakja az egyszerre Isten és Ember Jézus Krisztus. A Cs. Szabó László által készített BBC interjúban azt nyilatkozta: „Szerintem csak egyetlen Ember létezik, és ez Jézus. A többi ember annyiban van, vagy annyiban nincs, amennyiben Jézussal azonos, vagy nem azonos.”¹³² Weöres interjúformában a Vatikáni Rádió szerkesztőjével, Szabó Ferencsel való beszélgetése során folytatta a témát: „...mindaz, ami bennünk individuális, ami velünk született, amit megtanultunk, nagyon is halandó, múlandó. ...ami megmarad belőlünk, az nem az individuális, nem a szerzett és nem a velünk született, hanem az örök emberi. És Jézust érzem az örök Embernek.”¹³³

¹³¹ Weöres Sándor és Károlyi Amy interjúja a Vatikáni Rádióban. *Vigilia* 1970. XXXV. évf. 1–12. 351–353. A „sajátosnak” helyett „sajátomnak” értendő.

¹³² *Vigilia*, 1970, 352.

¹³³ *Ibidem*. A kérdésről továbbá: Szabó Ferenc, „*Csillag után*”. *Istenkeresés a modern irodalomban*. Távlatok, Budapest 1995. 91–102. A *Vigilia* körkérdésére, *Ki nekem Jézus?* adott válasza: „Számomra csak

Figyelemre méltó az utolsó előtti (fél)mondat hármas tagolása, hiszen az első kettőnél meg szoktak állni: a lényeg viszont éppen a velük szembeállított harmadik, vagyis az örök ember alakjában tudatosítani szándékozott Isten-voltunk. Ez a helyzet semmilyen más mitológiában nem fogalmazódhatott meg ilyen világosan, csak a keresztény ortodoxiában, csak olyan kidolgozott eszmerendszerben, amelynek főszereplője szétválaszthatatlanul kettős lény, Isten és ember.

Ebből a szellemi és lelki alapállásból világosan következik az egyesnek az általánosban való elhelyezésének soha meg nem szűnő szándéka, az én állandó és élő kapcsolata a transzcendenciával, ennek bennünk való keresése, illetve, másik oldalról, az „egy másik világ küldött engem” tudata vagy érzése, ez utóbbi kettő nála lényegében ugyanazt jelenti. A racionális és intuitív tudás nem a megismerés két, egymástól lényegében független lehetősége. Az előbbi pusztán „könnyítés” a földi élete során mégis korlátozott képességekkel rendelkező ember száma a lét nagy titkainak megismerésére és átadására.

Innét Weöres vonzódása minden kor, földrajzi terület és kultúra misztikája iránt. A legtökéletesebb alakban ugyan Jézus Krisztus fejezi ki az embert, de a rendszer mindenütt máshol is működik. A róla szóló történetek leírása, vagy a misztikus élmények bármilyen összefüggésben való közzététele éppen Krisztus Isten mivoltából adódóan tökéletesen azonos értékűek és jellegűek. Bárki átélheti Istennel vagy a transzcendenciával való találkozást. „Ez az átalakulás extázis, vagy metamorfózis. A keleti misztikusok ugyanúgy hatottak rám, mint a keresztény misztikusok. Nem tudok köztük lényegbeli ellentétet. Lao-Cse szellemét éppúgy megtaláljuk az evangéliumokban, mint az Upanisadokban, vagy a Badavatgitában, vagy a szent viktori kolostor filozófusainál, úgy, hogy számomra a keresztény misztika vagy keleti misztika meglehetősen azonos.”¹³⁴

„Sokat olvastam életemben a katolikus misztikusokat.” A felsorolt nevek – Keresztes János, Avilai Teréz, Sienai Katalin, Szentviktori Hugo, Ágoston, Tamás, Jeromos – közül emeljük ki a többször is hivatkozott Augustinust, mint a platonikus inspirációjú kereszténység legnagyobb hatású gondolkodóját. Az egyéni élete eseményeit *Vallomásokban* leíró rétor és püspök jelölte ki az európai tudat számára azokat a határokat, amelyek között a konkrétan végbement események *értelmét* keresni kell. Az élet vagy a gondolat tényei nem önmagukban állnak, vagy pusztán más tényekkel

egy ember létezik – és ő létezik mindazokban, akik benne és általa léteznek. Azért írok, mert jobban, pontosabban ki akarom fejezni az azonosságot Jézussal... Egyetlen célom: egy fokkal közelebb hozni a jóakarátú, érzékeny olvasót ehhez az azonossághoz, a Jézussal való egységhez.” 99–100.

¹³⁴ Ibidem

vannak összefüggésben, hanem sokkal inkább az isteni szándék kifejeződése. *Factum et mysterium*, az emberi és isteni lét, más szóval életrajz és teológia találkozása.

Weöres idős korában is hangsúlyozta, hogy életében nem voltak nagy események, nem történt vele semmi különös, igazából nincs is életrajza. Helyette *belső végtelen* van. A kaland, ezt is sokszor ismétli, nem a külvilág meghódítása, hanem a belül feltárulkozó végtelen horizontok bejárása.

A latin *confessio* szó a *confiteri*vel hozható összefüggésbe. Az ige egyszerre jelenti Isten nagyságának elismerését és az ember gyengeségének beismerését (*cum-fateri*), vagyis benne az isteni lét végtelensége és az élet tényei kerülnek közvetlen szemantikai kapcsolatba. Egyik beszédében mondotta a sokszor idézett, művészi tevékenységre is vonatkoztatott szavakat: „A mi igéink hangja fületeket ugyan megüti, de a Mester maga tibennetek van...A kívülről jövő, mesteri szólások ugyan segítséget jelentenek és valami intelmet is, ámde az égben van annak katedrája, ki a szívben oktat.”¹³⁵ „Az jobban szól, aki belül lakik, mint aki kívül kiabál.”¹³⁶ A megismerés több mint filológiai probléma, egyszerre értelmi és érzelmi asszimilálása mindannak, ami vele és benne történik. A gondolat ágostoni székhelye a szív. A *Vallomások* szerzője saját létének, lelkének és elméjének a legrejtettebb problematikájához igyekszik közeljutni, egyre mélyebben és merészebben olyan mélységig, amelynél beljebb már csak Isten található.

A fenti gondolatok, alig hajlítva el az ágostonit, sokszor visszatérnek a költő életműve során. A *belső végtelen* az „internum aeternum” fordítása lehet, a legmélyünkön jelen lévő Isten „interior intimo meo” érzése pedig így hangozhat: „rokonabb veled önmagadnál”. *Az állandó a változóban* cím Goethére¹³⁷ emlékeztet, a költemény zárósora az iménti három szó, a gondolat változatait többször ismétli:

A kinti úr s a bennünk rejlő
egymásba özönlik: ajándék e perc:

....

¹³⁵ *Iam hic videte magnum sacramentum, fratres: sonus verborum nostrorum aures percutit, magister intus est. Admonere possumus per strepitum vocis nostrae; si non sit intus qui doceat, inanis fit strepitus noster. ...Spiritus sanctus intus non docet, inducti redeunt. Magisteria forinsecus, adiutoria quaedam sunt, et admonitiones. Cathedram in coelo habet qui corda docet.*

In epistolam Ioannis ad Parthos tractatus decem. In: S. Aurelii Augustini Opera omnia – editio latina > PL 35. http://www.augustinus.it/latino/commento_lsg/index2.htm

¹³⁶ Szent Ágoston, Beszédék Szent János evangéliumáról. Ford. Révészné Bartók Gertrud. Jel, Budapest 2008. 51 (III/15)

¹³⁷ *Dauer im Wechsel: „Hogy örök a Vers hatalma, / hála érte, köszönet: / tartalmát a szíved adja / s a formát a szellemed.” Szabó Lőrinc fordítása*

Mélyebben, mint a gond fészke szivedben,
kérgé alatt minden dolognak,
a tünemények medrei,
a világ eresztékei ragyognak,
örvénylik a láng, parttalanul forog
az eleven tűz...

Weöres ugyanakkor, úgy tűnik, érzéketlen maradt a kortárs teológiai irányzatokkal szemben. Paul Claudel, Teilhard de Chardin, Karl Rahner közvetlen hatását nehéz lenne kimutatni nála. A konfesszionális, előírások betartására szorított gyakorlat minden szempontból idegen volt személyiségétől, ilyen utalások nem töltenek be jelentős szerepet sem életében, sem műveiben. A *Profusa* prózatöredék vagy az eléggé enigmatikus egysoros: „Isten rajtad: végtelen könny; Isten benned: végtelen mosoly” nem biztatnak további kutatásra. A természet erejét mágikus erővel mozgósítani képes papok nem különböznek azoktól az emberektől, akik a materiális erőket mozgósítják céljaik elérése érdekében. Mindig a felszínen maradnak, nem érintik a tiszta mélységet, az emberi lényeket, ami maga a költészet.

A vallási közösség eszméje Isten és az egyén viszonyán túlmenően a misztikus kapcsolatok művelődéstörténetében, illetve hasonló hajlamú társakkal való együttműködésben öltött leginkább testet. S alig lépett túl az *én* határain. A vallásból sokak számára eredő szociológiai, pedagógia szempontok, apostoli attitűd, vagy tisztán etikai problémák Weörest nem érdekelték. Semmilyen módon nem akart hitelesítő lenni, nem akarta saját igazságát másokra kényszeríteni, de nagyon fontos feladatának tekintette, hogy *tanácsot* adjon. A tanács lényege (amit persze gyakran önmagának ad), hogy ezáltal a másokban helyreálljon a külső kéreg, *szövevényed* és *tiszta mélyed* közötti harmonikus kapcsolat.

Természetesen visszautasított minden materialisztikus eszmét, korlátozónak és talán primitívnek is tartva azokat. A visszautasítás esetenként kemény következményekkel járt. 1948-ban Déry Tibor és Karinthy Ferenc, akik már felvételüket kérték a kommunista pártba, a Római Magyar Akadémián rá akarták beszélni, lépjen be ő is. Egy napi gondolkodási idő után Weöres a nemet azzal magyarázta, hogy szívesebben lenne inkább buddhista szerzetes. A marxizmus vagy Lenin forradalom-elmélete helyett ő inkább a Mitrász-kultusszal, a Kabbalával, a lélekvandorlással, s az óegyiptomi misztériumokkal foglalkozna. Nem véletlen, hogy később a proletárdiktatúra korifeusai szilenciumra ítélték, ami

alatt fordításokból tartva fenn önmagát elmélyíthette ismereteit a számára kedves dolgok tudásában. Ekkor fordította a *Pokol* első öt énekét is.

Bizonyos mértékig valóban szerzetes lett, vagy inkább poeta sacer. A korszak költői szintézise *A hallgatás tornya* című kötet 1956-ból. A cím egy húsz évvel korábbi élményből ered: Weöres 1937. január 20-án Bombayben meglátogatott egy párszi temetkezőhelyet, ahol a szerencsétlenségek áldozatainak vagy az öngyilkosoknak a holttestét úgy helyezték el, hogy az erre készülő keselyűk szétszedhessék.¹³⁸ Az itt közölt versek azonban közel sem fejeznek ki ennyire tragikus életérzést. Az elszenvedett sérelmek, a mellőzöttség nem érintette vallásossága alapelemeit. Nem következett be nála pietista irányú fordulat. Az elviselni kényszerült sorscsapásokat nem kapcsolta össze a szenvedés keresztény lelkeségével.

Az indulatiság vagy fájdalom helyett inkább a jelenen való felülemelkedettség, az örök áramokkal való bensőséges kapcsolatának tudata képezi költészetének lélektani alapját. Még huszonkét évesen írta a *kínok árnyékából* megszóló *Zsoltárt*, amelynek utolsó strófájában kétszer elismétli a krisztusi ima legaktuálisabbnak érzett kérését: *Legyen meg akaratom.* Elfogadja, ha kárhozása áldás lesz másón, „de ha énram / kincset bíztál, / ments meg immár, Istenem.” Az itteni küldetés és a *másik* világhoz való tartozás érzése konkrét formát öltött például ebben az 1941-ben született versben.

Egy másik világ küldött engem,
Hogy milyen volt, már nem tudom,
De tört sejtése vissza-fénylik
Színek nélküli fátyolon.

A primordiális egység, az ősi és természetes állapot megszűnt, szétesett. Az *igen* elvált a *nemtől*, a teljes ember szétesett férfire és nőre, a gyermekre reá zúdult a „különbség-áradat”. S a költészet is elhagyta a homéroszhoz képest a dolgokkal közvetlenebb kapcsolatot mutató orphikus jellegét, ereje érzékelhetően gyengült. A történelem és a társadalom felől tekintve pedig a világ megkettőződött: a jelenségek sokaságára és lényegre bomlott. Az egyre gyorsuló belső pusztító folyamat létében veszélyezteti az emberiséget. Történelme a halálba, mérhetetlen „leszűkülésbe”, a „tűz elvesztésébe”, primitív állapotba, Isten-nélküliségbe fut.

Az ős-egy rekonstruálása, a bennünk lévő tudás felébresztése foglalkoztatta Weörest *A teljesség felé* című bölcséleti prózájának minden

¹³⁸ *Weörestől Weöresről*. Összeállította Tüskés Tibor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest é.n. 189.

mondatában. A megváltoztatandó rossz az egoizmus és a belső tudatlanság. A jövő jobbra fordulásának lehetősége az ember önismeretében rejlik. Nemcsak néhányaknak, hanem sokaknak fel kell ismerniük saját isteni lényegüket, küldöttségüket. Ennek iskolája a misztika története. Új korszak jön el, ha „A megismert és rendezett bensők túlnőnek egyéni mohóságaikon, egymással összeférnek, külső világukat is harmónikussá alakítják.” Az anyagi világ rejtelmes erőinek felkutatása után a sor most a benső, testtelen hatalmak feltárásán van. Az eddigi események mások meghódítására irányultak, a „jövőbeli meghódítja önmagát, ezért a sors meghódol előtte és a csillagok.” (*Nehéz óra*) Az érzékszervekkel felfoghatatlan, de az eszmében végbemenő, minden eddiginél radikálisabb átalakulásnak, „világ-omlásként, mégis észrevétlen” (*In Aeternum*), a bensőkben kell végbemennie.

Weöres Sándor és a Biblia. Rongyszőnyeg 14.

A *Genezis* első napján Isten elválasztotta a világosságot a sötétségtől, s ezzel létrehozta az egymást kiegészítő ellentétekből álló ciklikus, önmagába visszaforduló, kozmikus időt, a temporális végtelent, amely magában hordozza mindenfajta élet lehetőségét, s az élet alapvető minőségeit (Ter 1,1–5). Isten pusztán a negyedik (földi dolgok száma!) napon teremtette meg a Nap és a csillagok járásával összefüggő, folyamatosan előrehaladó, lineáris, földi időt (Ter 1,17–19).

Az irodalom és a képzőművészet egységének naiv, klasszikus gondolata (*ut pictura poësis, muta poësis-pictura loquens*) után Lessing szembeállította egymással a két művészeti ágat, mivel a festészet (szobrászat) *térben*, a költészet (értsd: irodalom) *időben* ábrázol. (A perspektívaváltást, amikor a költő szavakkal leír, „fest”, vagy amikor a művész időbeli eseményre utal, kárhóztatja Lessing.) A német író egyébként sok vonatkozásban helyes megállapítása azonban érvényét veszti, ha egy műben a szokásostól eltérő időszemlélet rendezi a cselekmények egymásutániságát.

Fentebb azt mondtuk: „olyan mint, úgy látszik”. Valóban, *Az eltűnt idő nyomában* vagy a *Száz év magány* önmagukban elegendőek lennének a tétel bizonyítására, azonban nem szabad megfeledkezni a jóval régebbi, jelentős példákról sem. Dante például a túlvilági helyzet leírásakor teológiai okokból mond le elvszerűen a természetes idő, a történet közvetlen alkalmazásáról. Ezáltal készen kínál anyagot más, tériséghez kapcsolódó művészeti ágak számára. A *Színjátékot* fordító Weöres Sándor egyik nagyon jellemző poétikai „kiszólását” olvashatjuk az *Örök pillanat* c. versében:

*Van néha olyan pillanat,
mely kilóg az időből,*

A költő nagyon fontosnak tekintette ezt a művét, hiszen még *A vers születése* c. értekezésében is visszatér a keletkezés körülményeire, alapvető eszméire, szövegváltozataira. A kozmikus idő perspektívájából írt versben hol nyíltan (lásd a fenti két sort), hol elrejtve érzékelhető az öröklét ilyen felfogása.

*Mint fürdőző combját hal
súrolta s tovalibbent —*

*így néha megérezheted
önnön-magadban Istent:*

A *Biblia* nemcsak kétféle időről, hanem kétféle vízről is beszél. („Isten megalkotta a szilárd boltozatot, és elválasztotta vele a boltozat fölötti és a boltozat alatti vizeket. Isten a boltozatot égnek nevezte.” Ter 1,7–8) A hal emblematikus formájában megérintő transzcendenciaélmény, Isten visszatérő megérzése nem más, mint az *itt és ott* Weöres verseiben sokszor megfogalmazott „mámoros összefordulása”, a boltozat alatti és fölötti világ közötti intuitív kapcsolat.

A *Rongyszőnyeg* c. gyűjtemény 14. költeménye öt négysoros versszakból épül fel. A mű a *rózsa* képével indul, majd kozmikussá tágul, végül ismét visszatér a virághoz. Az első és az ötödik versszak megegyezik, s mint a halhatatlanság ősi emblémája, a saját farkába harapó kígyó, az élmény ciklusain ismétlődik, ismétlődhet.

*Rózsa, rózsá, rengeteg,
lányok, lepkék, fellegek,
lányok, lepkék, fellegek,
illanó könny, permeteg.*

A vers kezdetén az elemek nem rendelkeznek az autonóm mozgás képességével, a külső szemlélő tekintete mozdul az egyről a kettőre, majd a részek sokasítása révén a „rengeteg” felé. Az ember előtti statikus világban nincs immanens kapcsolat az összetevő elemek között, pusztán egymás mellé helyeződnek. Az első sor három szóból áll, a szavak között és a sorvégen vessző. Az Isten szemével látott világ az idő természetes hármassága (múlt-jelen-jövő), s annak meghaladása, a végtelen: „jövője nincs és múltja sincs, / ő maga az öröklét”. A kétszer leírt *rózsa* után a vele keményen alliteráló *rengeteg*, amely mennyiség jelzésére szolgál, de lehet főnév is. A dolgok egyszerű néven nevezése után a harmadik szó már kettős értelmű, tartalmazhat valamiféle meghatározást is.

Az eddig vízszintesen táguló képet a költő vertikális irányba fordítja át. A második sor ismét három részből (szóból) áll, s fokozatosan felfelé emelkedik. A földről (*lányok*) a levegőn (*lepkék*) keresztül a „boltozatig”, a *fellegekig* jutunk. A második sor valamennyi főneve többes számú: az egységből sokaság lett. A föld szerepét egy másik arché, a levegő veszi át. A felfelé íveléskor a gravitáció, a természetes súly három állapoton keresztül fokozatosan elveszti érvényét, a második elem, a lepke szárnyának mozgása (ez az első közvetett mozgás) révén képes ég és föld között lebegni, míg a

felhők statikus állapota ez. A kép hatalmassá tágult, a második *róza* utáni negyedik szó már átfogja az egész földi világot, miután a külső tekintet bejárta a kiindulópontból a horizontális és vertikális irányokat, s megalkotta a vers terét. Az első sor szókezdő hangjának monoton ismétlődésére (r-r-r) a másodikban a sokkal lágyabb *liquida*, az *l* alliterál, s az is csak az első két szó elején.

A második és a harmadik sor (mint ahogyan az első és az ötödik versszak) megegyezik. Ebből két dolog következhet: formailag és tartalmilag egyaránt itt érkeztünk el a kétféle világot elválasztó „boltozathoz”, az égi és a földi tükröződik egymásban; illetve a versszakonként négy sorból így logikusan három önálló értelmű egység lesz, tehát a hármasság vízszintes tagolódást kiegészíti a függőleges, mint ahogy a három aspektusú időhöz kapcsolódik a háromarcú bölcsesség: memória-bölcs cselekvés-előrelátás, múlt-jelen-jövő. Lásd például Tiziano: *A Bölcsesség allegóriája* c. képét.

A második és a harmadik sor a *fellegek* szóval zárul, a negyedikben olvasható az első utalás a részek közötti szerves (nem pusztán a külső szemlélő tekintete által megteremtett) kapcsolatra, éppen a *fellegek* okozataként. Az *illanó könny* szerkezet egy jelzővel immár közvetlenül jellemez egy főnevet, a dolgok kezdenek belső minőséggel rendelkezni, a részek között létrejön valami kapcsolat. Az *illanó* melléknévi igenévben a melléknévi-jelzői mozzanat hangsúlyozódik ugyan, de már közvetve megjelenik az igei is: *illan*. Hasonló kettősséget láttunk már a főnévi környezetben feltűnő *rengeteg* esetében. A felhőkből hulló eső és a szemből kicsorduló könny, az illanás (a folyadék légneművé válása) és a permeteg egyszerre érzékeltet lentről felfelé és fentről lefelé ható mozgásirányt. A szem – olvassuk az *Orbis Pictus* legelején –, eleven tükör, amelyben „úszik a világ”, sőt a keresztény ikonográfiában Isten maga. A *permeteg* szó fizikai értelmén (eső) túl a világ teremtésére is utal(hat). Az eső nélküli kietlen szárazságban „Egyszer pára szállt fel a földről és megáztatta a föld egész felszínét. Akkor az Úristen megalkotta az embert a föld porából és orrába lehelte az élet leheletét.” (Ter 2,6–7). A kapcsolatok, a korrespondanciák öntörvényű világában megjelenik az ember. Az *illanó könny*, *permeteg* kételemű a korábbi hármassággal szemben, s kettős irányt mutat: a lélek útja Istenhez és Isten alászálló lehelete. Meg jelenik az emberi oldal, a minőségi meghatározás és viszonyulás szándékai, vagyis az emóció.

A következő versszak első sorába a költő az emberi érzelem és a hasonló nyelvtani szerkezet szálán vezet át, ismét a fokozás és tágítás elve alapján.

*Lángoló menny, alkonyat,
csupa vér az ajakad,
csupa vér az ajakad,
ha csókollak, védd magad.*

Míg az előbbi versszak zárósora megfékezett indulatot, csendes rezignációt sugallt, addig ez a nyitósor meglehetősen erős érzelmi intenzitást fejez ki, főleg a lángolás erejével és a felidézett vörös színnel. A létrekelt ember érzelmileg viszonyul a dologhoz, s vele együtt megjelenik az idő, pontosabban közvetett utalás valamiféle világidőre: *alkonyat*, amely a hajnalhoz hasonlóan átmenet egyik állapotból a másikba, a világosból a sötétbe, az életből a halálba. Ismét az egymást kiegészítő ellentétek világában vagyunk.

E sor még kételemű: a kozmikus tér és a kozmikus idő színpadán játszódik az emberi érzelmek drámája. A következő sor már fel nem osztott egység: *csupa vér az ajakad*. Az emocionalizmus folytatódik, sőt erősödik: a vörös színből vér lett, az alkonyi égből, amely hangsúlyozottan horizontális, hiszen ég és föld találkozása, száj, ajak. A formai hasonlóság (horizont-szájnyílás) Weöresnél ismét jel értékű, amelynek mögöttes jelentését más műveiben is olvashatjuk. A *Vezeklés*ben például ezt:

*[égbolt]... tiszta pálya,
melyre egy vércse vagy pacsirta szárnya
rajzolja a mosoly kettős ívét?*

A *Fogak tornáca* c. gyűjtemény Dante-idézettel indul, amelyben a firenzei költő írja: (Weöres fordításában) „könnyem égőn kicsordult”... „Idő nélküli éj gomolyagában”. A mottó után 1-es számmal jelölt vers:

*A Fogak Tornáca, hová beléptél,
vörösmárvány-csarnok: a te szád,
fehérmárvány-oszlopai: a te fogaid,
s a bíbor szőnyeg, melyet taposol: a te nyelved.*

Ugyanitt, az 5. darabban megfogalmazza az alaptételt: „Mert minden körbe ér”.

A belső teljességnek nagyon fontos mozzanata az emberben a Te, a Másik. A Biblia második teremtéstörténete hangsúlyozza, hogy az ember eredetileg kettős természetű volt, egyszerre férfi és nő, s Isten csak később osztotta fel az embert azzal, hogy Ádám oldalcsontjából megalkotta (nem

„teremtette”!) az asszonyt. (Az ember eredeti androgíniájáról szól Platón híres meséje is a *Lakomában*.)

A tárgyi, majd érzelmi-tárgyi világ után a második (és harmadik) sorban megjelenik a Te, ismét nyelvtani formulába elrejtve: *ajakad*. A versben ez az első ragozott, egyes szám második személyű birtokos személyranggal ellátott főnév. A „boltozatról”, az égi-földi egységről ismét átfordulunk a megosztottságba, az explicit, sőt erőteljesen hangsúlyozott kettősségbe. A versben az imént említett birtokos személyranggal létrekeltett Te implikálja a mozgást. Ennek ismét (mint az *illanó könnynél*) két iránya van, a két irány egymásnak feszül. A kétpólusúság a világ új, férfi-női dualizmusához vezet: *ha csókollak, védj magad*. Ez az ellentét valójában ismét egymást kiegészítő, mint a fény és az árnyék, az éjjel és a nappal. A főnevek után két ige, méghozzá (látszólag) erőteljesen szembeállítva egymással, mint szurony és pajzs. Az Én (mert a Te révén öntudatra ébredt) immár nem pusztán megfigyel és érez, hanem cselekszik is, a mozdulata a Te-re irányul. A határozott irányú mozgást (két kemény *k*-hanggal) tárgyias igével, a lágyabb és tágabb értelmű védekezést pedig visszaható szerkezettel érzékelteti. Ezzel vége a statikus, főnévi világnak, az Én és Te létrejöttével, találkozásával mindent áthat a mozgás.

*Minden árad, fut, remeg,
rádnéz, aztán ellebeg,
rádnéz, aztán ellebeg,
csak az Isten érti meg.*

Nyolc ige! A mozgás és időbeliség mint belső szervező elv, az igék mint nyelvtani eszközök rendezik az új, dinamikus világot. A külső tekintet vándorlását immár végérvényesen felváltja a belső, immanens mozgás. Az objektív harmadik személyűség a totális (minden) változásra utal, amelynek nagyon különböző irányai és formái vannak. A folyékony halmazállapottal kezdődik, a vízszintes irányú, széles *áradással* (föld-víz kapcsolat), majd a határozott irányú *futással* (föld-levegő kapcsolat) folytatja, végül a függőleges irányú bizonytalan *remegéssel* (levegő) zárja le. A három ige a mozgásnak szinte valamennyi lehetséges irányát, módját jelzi. Az általános tendencia itt is, mint a *rózsa* és a *lányok, lepkék* esetében, a felfelé hatás. Az objektív világ teljes mozgásában (a sor ismét minden szempontból hármasszószerű), a folyton mássá válás és változás állapotában, az objektív valóság és a szubjektum határán feltűnik a Te. Az egyes szám harmadik személyűséget felváltja egy szintén harmadik személyű, de a ráddal konkrét tárgyat, szándékot és irányt kifejező ige: *rádnéz*.

A hármas osztást ismét a kettőség váltja fel, s egyben az *aztán* szóval az időre (ez is kettő: ekkor és akkor), a cselekvés létformájára is utal. A *rádnéz, aztán ellebeg* sok szempontból hasonló a *ha csókollak, védj magad* sorhoz. Mindkettő bipoláris, csak hogy az Én és a Te kettősséggel összefüggő intenzitás csökken, távolodunk a szubjektumtól. Az egyéniség korlátainak föloldódását nagyon szuggesztíven fejezi ki az *ellebeg* ige, az *illanó* és a *remeg* párfogalma. A lebegés a lélek felfelé emelkedő útja, magánya. (A Bibliában „Isten lelke lebegett a vizek felett”, Ter 1,2 és 2,6–7) Ez a sor kettős tükröződés, ugyanaz, mint a kétszer ismételt középső sor Weöresnél. A versszak utolsó sora végső *egység*, nincs tartalmilag vagy formailag, gondolatilag vagy vesszővel részekre bontva: Isten egységének és teljességének birodalmába lépünk. A törvényszerűségek megfigyelése, a világ statikájának és dinamikájának leírása után a végső nyugalom állapotába, a kontempláció attitűdjébe. A legmagasabb rendű mozgás a nyugalom, a *megértés*, amely átfogja, nyugalomba szintetizálja az erőket, a kozmosz valamennyi lehetséges átalakulási formáját, önmagába visszaforduló idejét. A mondat kitüntetett helyen van: a mű 12. sora, ez a földi teljesség száma (12 évszak, 12 apostol stb.), ami az „égi” hármas és a „földi” négyes szorzata. Ha azonban az ismétlődő sorokat egynek vesszük, akkor ez a kilencedik sor. A kilences a vertikális univerzum száma (Dante), a földet körülvevő egeké, amelyek speciális tulajdonságokra, részekre bontják az egy isteni kiáramlást. Mindenféle mozgásforma visszatér a „megértésbe, Isten és ember újra megtalált egységébe”. A sor az egész művet magában foglalja, öt szóból áll, ahány strófából a vers.

A negyedik versszak sorai önálló, osztatlan egészek, csak a sorok végén van elhatároló vessző:

*Messze libben a hajad,
nevetésed ittmarad,
nevetésed ittmarad,
mint kendőd a szék alatt.*

Az eddig egységben tartott tér-idő kettéválk, mint ahogy két részre szakadt az androgin ember is, s ebből a dualizmusból folyt minden cselekvés. A tárgyi mozzanat a *libbenéssel* (*illanó, remeg, ellebeg* után) a bizonytalan teljességben oldódik föl, elveszti konkrétságát a vizuális élményben, a tériségben. Ugyanakkor a másik szálon (*lángoló menny, ajakad, rádnéz* – ez a három kifejezés tökéletesen előkészíti a versszak második sorát az *ajak* (*nevetésed*) és a Te szerepeltetésével, a mikro- és makrokozmosz egységében) a spirituális dolgok jelen idejűvé, jelenlévőkké

válnak: *nevetésed ittmarad*. Kanti–fichte-i elmélettel: a „magánvaló” megváltoztatja természetét és „számunkra való” lesz. A belső sorok itt ismét „boltozat” jellegűek: az elején a messze libbenés távlati idéződik fel, a tőlünk elfelé haladó mozgás, a záró sor viszont lezártaságot, sőt bezártságot sugall. Ez a bezártság azonban – mint alább bizonyítani szándékoztuk – egyben végtelenség is. A „külső”, majd „belső” végtelen után az ember által teremtett, műben vagy emlékezésben megvalósított teljességélmény.

A mint kendőd a szék alatt nyelvtani szerkezetében az előző versszak záró sorát visszahangozza, s szintén ötelemű, tehát valamilyen módon magában hordozza és kifejezi az egészet. A versben itt, tehát az utolsó új sorban olvasható először hasonlat, méghozzá a *mint* szóval eléggé explicit módon. E sor a tipizálásé, a megfigyelő reflexiójáé és az utánzása. Nem maguk a dolgok jelennek meg isteni-emberi térben és időben, hanem úgy, ahogyan a jelenségek sokasága az *alkotó* szubjektum aktivitásával párosul. A művészi absztrakció világában feloldódik a tér és idő imént regisztrált, egymást kiegészítő ellentéte. Hiszen a hasonlat a maga egységében mindkét relációt magába olvasztja.

Ahogyan az előbb az isteni kontemplációban, megértésben feloldódott a tárgyi valóság és a mozgás, úgy most egy lezárt földi szituációban és az emlékezés örök pillanatában nyugszik meg az indulat. E megbékélés, földre való visszatérés készíti elő az elsőt ismétlő versszakot. A folyamat a kozmikus idő törvényei szerint újraindul a dolgok megnevezésével, felfelé emelkedésével, majd az emberi kettősséggel, az autonóm mozgással folytatódik, Isten teremtő gondolata és az ember Isten-vágya örökös körforgásával.

Nem szóltunk még a Teremtés első napja kozmikus időélményét különösen szépen, költői eszközökkel megjelenítő rímeiről. Minden versszak hét szótagú. A hét a hármas és a négyes összege, emberre vonatkozó mikrokozmosz teljesség, hét erény, hét szentség, hét főbűn stb. Általában a sorok első négy magánhangzója változó, az utolsó három versszakonként azonos – a földi négyes változékonysága az égi hármas állandóságával szembeállítva? A rímekkel a költő szabályos kis részciklusokat képez a mű egészében összezáruló nagy körben, ahol érvényét veszítette a Nap és a csillagok mozgásától függő lineáris idő, s helyette a teljességet magába záró, örökké visszatérő, nem-pusztuló lélekidő van jelen.

Kettős és hármas rendszerek Weöres Sándor *Háromrészes énekében* (Az *orphikus költészetéről*)

Weöres Sándor teljes mértékben elfogadta kritikusa, Hamvas Béla megállapítását, aki Mallarmé ismert kijelentését ("La poésie était fourvoyée depuis la grande déviation homérique") idézve jelölte ki a költői tevékenység igazi és modern feladatát. A teológus szerint a kortársaknak a homéroszi költészet felszínességének, „szemfényvesztésének” ismételtetése helyett az ősbibb orphizmus poétikáját kell követniük. Hamvas meg is határozza, mi a kettő közötti leglényegesebb különbség. „A legtöbb, amit az ember elérhet, hogy valóságon túli valóság ostromának enged, és visszatér oda, ahol nincsenek tárgyak, dolgok, nincs külső világ, nincsenek ének, de megvan a lét teljessége, az örök ragyogás... Az orpheuszi költészet ezzel (homéroszi) szemben az igazi költészet, amelytől a tigrisek megszelídülnek, s amelyre a halak kidugják fejüket a vízből – az isteni szavak elementáris kinyilatkoztatása.”¹³⁹ A mai költészet – válaszol Weöres – „csakis orpheuszi lehet, vagyis a realitással nem a felületen, nem jelenségekben találkozik, hanem csak a felső szférában... ne *valamiről*, hanem *valamit* beszéljen. Illetve ne is beszéljen, hanem zengjen, mert az ember *valamiről* beszél és *valamit* énekel.”¹⁴⁰ A Homérosz előtti igazi költészet az énekekkel, a zenével közös gyökerű. A 18. századra visszanyúló elképzelés szerint a két művészeti ágat szorosan egymáshoz kapcsolja a közös eredet (mindkettő az énekelt ősnyelvből származik), a mindkettőben azonos anyag és forma (hang, ritmus, ismétlődés), illetve az a tény, hogy mindkettő kifejezés, noha ez utóbbi a kettőben különböző, ahogyan Goethe is meghatározta: a költészet ábrázolhat külső tárgyat is, a zene pedig nem, a zeneszerző azt ábrázolja, amit a külső tárgyak hatására érez.

Amit Goethe mondott a „spirituális organikusról”, a „második természetről” vagy a „stílusról” maradéktalanul megfelel Weöres gyakran idézett *Ars poeticájának* (1956) is:

Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket:
táplálnak, melengetnek néhány világévet
s a te múltó dalodba csak vendégségbe járnak,
a sorsuk örökélet, mint sorsod örökélet,
társukként megölelnek és megint messze szállnak.

¹³⁹ *Weörestől Weöresről*. Budapest, é.n. 97.

¹⁴⁰ *Ibidem* 98.

A versben a mű megjelölésére kizárólag a *dalod* szó szerepel (egyszer sem „versed”, „szavad”, „költeményed”). A magas rendű költői tevékenység mint ének gondolat igen következetesen jelenik meg másutt is: a *Herakleitos* (1937) című szonettben Istenről szólva:

Ő más! több! Nincs rá szavam, csak dalom.

Számos további példa mellőzésével idézzük csak az ismert egysorost: *A dal madárrá avat.*

Másrésről az orphikus poézis igazi célja ugyanaz, mint ami a szent szövegeké, vagyis Isten tetteinek és szándékának *kihirdetése*: a világ külső leírása helyett a teremtés elzárt lényegének szokatlan módon történő kimondása. Az Ige enunciaciója olyan nyelven és olyan poétikai rendszerben történhet, amelynek elemei s ezek összefüzési módja elszakad a valóság „leírására” alkalmazott szekvenciáktól. A *poeta sacer* éppúgy megváltoztatott hangon *dalol*, mint maga a gyakorló pap, aki a láthatatlan világ titkairól elváltoztatott hangon, kántálva tudósít. A kijelentésben evidenssé váló megnevezés, illetve a kimondással létrejövő nyelvi-poétikai viszonyok mélyebb összefüggésekre utalhatnak, mint a jelenségek felszíni és logikus tapasztata.

Weöres költészete is egyfajta hermeneutika, közvetítés Isten és ember között, a szó eredeti (*hermé*¹⁴¹) alakváltozata szerint. Ez a poézis elsősorban a kimondott szóé, nem a leírt szövegé, s ezért a leírtat, tanácsolja a költő¹⁴², vissza kell alakítani élő szóvá. Weöres „világnézetnél több, de vallásnál kevesebb” poétikája mind tematikájában, mind megformáltságában nagyon közel áll a bibliai és a mitológiai szövegekhez. Amivel ezeknél kevesebb, az az isteni misztériumok bemutatásának hiánya, „amelyekről csak jelképekben lehet beszélni.”¹⁴³ A *Theomachia* (1938) c. oratóriumdráma, a *Gilgames* (1937), az *Istar pokoljárása* (1939), a *Második szimfónia* (1935–1938), a *Mahruh veszése* (1952) című költeményei mindenesetre egy ősi álarcban megjelenő új mítosz fejezeteiként állnak a mai olvasó előtt.

¹⁴¹ Vö. Richard E. Palmer, *Hermeneuein-hermeneia*, In: *A hermeneutika elmélete*. Szerk. Fabiny Tibor. Szeged 1998. 2. kiadás 61.

¹⁴² *A teljesség felé* (1945) c. írás versről szóló részében: “Olvass verseket oly nyelveken is, amelyeket nem értesz...de lehetőleg ismerd az eredeti kiejtémódjukat, hangzásukat. Így megismerheted a nyelvek zenéjét, s az alkotó-lelkek belső zenéjét. S eljuthatsz oda, hogy anyanyelved szövegeit is olvasni tudod a tartalomtól függetlenül is; a vers belső, igazi szépségét, testtelen táncát csak így élheted át.” A Weöres-idézetek az *Egybegyűjtött írások* I-III. Budapest, Magvető 1975. kiadásból valók. Rövidítve Ei., I. 671. (*A versről*)

¹⁴³ *A teljesség felé*. Ei. I. 690. (*Befejezés*)

Orpheusz kísérője, társa Hermész: az istenek világát megéneklő költőé, az isteni akaratot kihirdető „pap”. Az istenek tolvaja, olvassuk az *Orpheus, Eurydiké, Hermés* (1955) című részben, kézen fogja a „menny magasán” fenn ülő énekest, s egyesíti lenti asszony-alakjával. Magát az arany lantost pedig így mutatja be:

Íme a vándor, porlepte énekes, akinek garast hajítsz,
az idegen, a másféle, akit rettegve keresztre vonsz,
önnön benső, igazi arcod, akit nem ismersz,
nélküle tested akollá sötétül, eszméleted ura.¹⁴⁴

A jellemzés tizenegy elemből áll: közülük az első három sorban három-három, az utolsóban kettő található. Az előbbieket szerkezeti felépítése hasonló. A főnevekkel történő jellemzést (*vándor, énekes – idegen, másféle – arcod*) egy-egy igei kíséri (*garast hajítsz – keresztre vonsz – nem ismersz*). Az utóbbi az igeivel nyit (*tested akollá sötétül*) és a főnévvel zár (*eszméleted ura*). A szimmetrikus szerkesztésű kvartina az *Ő* (Orpheus és Krisztusra tett allúzió) és a *Te* (költői alany, általában az ember) viszonyának leglényegesebb aspektusát írja le. A mű a sorbeosztást követve a reláció fejlődését négy stádiumon keresztül mutatja be: a fölényes *Te* és a megvetett *Ő* állapot után a *Te* agresszívan lép fel ismeretlen megváltója ellen. A harmadik sorban az *Ő* titokban, még fel nem fedve magát, birtokba veszi a *Te* lényének egy részét, az igazit, végül teljesen megfordul a viszony, s az *Ő* a *Te* létének feltételévé, urává válik. Az *Ő*re utaló valamennyi mozzanat kivétel nélkül pozitív tartalmú, a *Tere* vonatkozó viszont negatív, kivéve, ha a *Te* az örök lényeggel, az Igazzal¹⁴⁵ kerül kapcsolatba (*igazi arcod*). A főnevek, egymás mellé helyezve, rendre Orpheust nevezik meg, aki időn kívül áll (nincs az ő aktivitására utaló ige, ha lenne is ilyen, az csak a legáltalánosabb, de magyarul jelöletlen *van* lehetne), a reá vonatkozó névmással utaló alárendelt mellékmondatok viszont a *Te* folyamatos (és céltalan) cselekvésének látszatvilágába vezetnek, az agresszivitásába és a tudatlanságába. A utolsó genitivusos szerkezet viszont a felismerést és ennek következtében az „egyenrangúvá válást”, az „összefordulást” fejezi ki.

Az *Orpheust* (1955) a kettős és a hármas struktúrák szervezik. A dualitás (mint az „androgín” görög énekes maga) problematikus módon egészül ki a harmadikkal, akinek fel kell ismernie önmagát. Weöres több

¹⁴⁴ Az *Orpheus* (1955) a *Hallgatás tornya* (1956) kötetben jelent meg, három része: *A játszó Orpheus, A megölt Orpheus, Orpheus, Eurydiké, Hermés*. Ei. II. 275–281.

¹⁴⁵ Az Igaz és a Van „mámoros összefordulása” a *Háromrészes ének* (1943) első részének egyik meghatározó élménye. Ei. I. 349. A mű címváltozata, *Harmadik szimfónia*

művének alapgondolata a jelenségek világa (statikus) kettőiségének vagy (dinamikus) hármasságának visszavezetése a primordiális egységbe.

Az ember útja a teljesség, az egység felé vezet, az élők célja a végtelen és örök áramokhoz való hazatérés (a Károlyi Amy által közzétett gyászjelentésében is ez a szó szerepel). A lélek az időbeli véges személyiség mögül kibontakozó időtlen végtelenség, vagy „Ha múltó egyéniségeden áttörve, önmagad mélyén az örök lélekbe hatolsz: úgy hódítod meg a teljességet, mint hadvezér a várat.” (*A teljesség felé*, I.) Az egységbe való visszatérés leginkább evidens módja az én és nemén kettőiségének meghaladásán keresztül vezet. Ez ugyanakkor az egyszerre férfi és nő ember természetes ösztöne is. A lét létrejöttével eleve adott kettőiség tudatosítása visszavezet a teljesség egységéhez. A *Jelekben* (1947–48) olvassuk:

Férfi, keltsd a rejtett nőt magadban;
nő, ébreszd fel férfi-voltodat:
mert ha átölel a Láthatatlan,
beléd-árad s magába fogad.

Petőfi S. János Weöres *Psychéjéről* (1972) szóló olasz nyelvű tanulmányában igen alaposan elemzi az androginitás vagy a biszexualitás problematikáját.¹⁴⁶ A Petőfi által idézett bizonyító példák mellett utalhatunk még *Az új évezred szellemére* (1947): „Mindent Isten szemével nézni – se férfiasan, se nőiesen – hanem mint a szent herélt, s a kétnemű, a teljes-ember!”) vagy az *Egy sugallathoz* (1946) című versre: „Ismerj rám: magam asszonya én és férje magamnak / s gyermeke is minden perc más-ívű mozdulatában: / hármasan-egy, ahogy Isten az ő képére teremtett!”.

Az ellentétesnek látszó szélsőséges emberi indulatok is ugyanabból a forrásból erednek. A nevetés és a sírás végső soron ugyanaz a dolog, „nem a kettőiségek közül származó, hanem úgy kulcsol mindent magába, mint szigetet a kettészakadó folyó” (*Töredék*, 1942).

A világ teremtése a *Bibliában* is a kettes számmal van összefüggésben: első betűjének, a bethnek a kabbalista számértéke kettő, s Isten mindegyik napon és minden területen párosával teremtett: világosság/sötétség, ég/föld, nedves/száraz, nappal/éjszaka, élő/élettelen, férfi/nő stb. A teremtés biztosította dualitás lehetőség a teremtett világ – részben autonóm módon való – sokasodására. Léte előtt az ember Isten gondolata, úgy áll teremtője elméjében, mint egy szikla. Az élet az ember

¹⁴⁶ János S. Petőfi, *Poetare da donna. Metamorfosi di un poeta ungherese*. In: Interpretazione e personificazione. Personificazioni e modelli del femminile. A cura di Giuseppe Galli. Macerata, 266–277.

számára az önmagáról való tudat („én emlékezem és én feledek”), illetve a folyamatos változás („megint más leszek”). A végső lényeg, a béke azonban nem ez: Isten megtestesült gondolatának élve vagy halva a „szerelem végtelen szöttesébe” kell visszafonódnia. A szerelem van minden élő tiszta mélyén.¹⁴⁷

A három Erósz világa. A *Theomachiában* (1938) Weöres a görög mitológia szerint a hármasság kétféle megszemélyesített aspektusát különíti el: a három mozdulatlanul ülő, tökéletesen közönyös Sors-istennőt, Moirát, akik számára nincs különbség lét és nemlét között, akik ellenére semmi sem történhet, s akik felé törekszik a „gúzsban hánytorgó világ” és Erósz. A Moirákkal szemben a görög szerelemisten a változásban (és változtatásban) változatlan. Ő az

A kéz, mellyel a mozdulatlan Három-Egy,
A Moira e világba nyúl: ez én vagyok.
A sóvár vonzalom s a bontó gyűlölet,
A változás, a létnek kulcsa én vagyok.
Magadból lépj ki, hogyha szembeszállsz velem.¹⁴⁸

Később – levetve a mitológiai öltözetet – még személyesebben és bátrabban szól az én változó létének és élményeinek az örök lényeggel való összefüggéséről. Az öregség, az élettapasztalat vele járó gazdagsága és a halál közelsége, a két világ határán való elhelyezkedés a megfelelő pillanat arra, hogy a halálon még innen a végtelenről, az örökről és a láthatatlanról beszéljen. *Az élet végén* (1969) című kötet utolsó versei a visszatekintés motívumának variációit adják. A költő önmagát „kétneműnek” vagy „ösiheréltnek” nevezi (*Szemfényvesztők és becsapottak*, 1959), az *Ekliptika* (1968) a kettősségen való túllépést Isten és ember viszonyába helyezi: „hol megszűnne, aki néz, s aki nézhető. / kettő nélküli Egy kelne ki könnyedén, / a Kérő s az Imádott / eggyé-forma a lét fölött” (Ei. III. 186). A földi élet dualizmusa után az öröklét primordiális egységébe való visszatérés az érzékelés (néző-nézett) és az érzelem (kérő-imádott) szintjén egyaránt bekövetkezik. A kötetnek címet adó utolsó előtti vers egyfajta életrajz és vallomás: az eltelt ötvenhat esztendő történelmére és személyes sorsára (bármennyi pusztítást és fájdalmat hozott is az) teljes rezignációval tekint vissza. Az átaludt élet után „Talán az álmon túli csöndben ébredek” (*Az élet végén*, Ei. III. 186–187).

¹⁴⁷ Ld. a *Prae-existentia, Existentia, Post-existentia, Bucsuzó* című verseket az *Orbis Pictus* (1952) című gyűjteményből. Ei. II. 224-225.

¹⁴⁸ Idézetek: 1. Okeanos szavai a Moirákról, Ei. I. 264–265; 2. Eros szavai, Ei. I. 291.

A *Toccat* (1969) a szintézis szintézise. A személyiség ősi kezdeteihez való visszatérés a gyermekkori élmények és környezet leírásával indul (időnként a „nem volt”-tal felvillantva a jelent: tévé, rádió, repülő), majd a családi ősökkel, később a történelmi alakokkal (egészen Platónig) való személyes ismeretség és kapcsolat bemutatása következik. Az ember előtti korszakba visszajutva határozza meg Weöres ősi és legmélyebb önmagát: valóban a Szerelem végtelen szöttevényévé vált. S mint ilyen mozgatóerő létrehozta és fenntartja a teremtés folyamatát. A három záró versszak egyetlen mondat. A sokféle alakban megjelenő princípium látszólagos ellentétekre épül: egyszerre senki és minden, örök és örökké meghaló. „Két jó marék port / könnyedén / a teremtésből / hoztam én // kóválygó senki, / a nevem Majtréja, Ámor, / Szerelem, // ősz-kezdet óta / itt vagyok, / de a lepkével / meghalok.”

(Háromrészes ének)

Várkonyi Nándornak írt levelében a költő egyszerre biztatja arra és beszél le arról olvasóját, hogy ezt a verset tartalmi szempontból elemezze. „A forma mellé végre megjelent nálam a tartalom, de minden eddigitől eltérő módon. Ennek a tartalomnak nincs logikai láncolata, a gondolatok, mint a zeneműben a fő- és melléktémák, keringenek – anélkül, hogy konkrétá válnának; az intuíció fokán maradván. Ezeket a páraszerű gondolatokat egy-egy versen belül többféle ritmus hengergeti, hol innen, hol onnan csillantva őket...Eddig csak a forma repült nálam; a tartalom az értelmi összefüggés pórázán a földön kocogott. Most a tartalmat is pilótaképzőbe küldöm.”¹⁴⁹

A mű evidens és általános zeneiségén túlmenően az egyes részek különböző inspirációt mutatnak. Az első kettőben a szenzuális, a harmadikban a szentimentális elem kap erősebb hangsúlyt. A nyitó rész inkább képi, mint zenei: az ellentétes érzelmi állapotok közötti hullámzással együtt a mozdulatlan *nézés* jelenik meg rendkívüli szuggesztív erővel. A középső rész legelején az áttetsző testű madárka helyén a figyelmet a külső szépségére felhívó *páva* található, az első szó egy éles hangeffektus (*rikolt*), ami után nem érzelemleírás, hanem mozgás következik (*tipeg*). A harmadik részben a szem és a fül domináns szerepét a távollét érzése, a vágyakozás, vagyis az érzelem veszi át. Ismét, de immár távolról, a madármotívumra utalva: *keresem szárnyának pille-porát*. Az érzékszervektől az érzelemig vezető folyamat során időben és térben egyaránt eltávolodik az a megfoghatatlan egység *vadász* és *vad* között, ami a korábbi fejezeteket

¹⁴⁹ Idézi Tamás Attila, *Weöres Sándor*. Budapest 1978. 78.

jellemezte. A külső leírás helyét átveszi az érzelmek megjelenítése. Az első két tételben Weöres az *Ő* mellé mindig az egyes szám második személyt tette. Az *Ő* maga is kétpólusú, utal az alig felfogható lényegre, illetve az átlelkesített tájra. Az áttételesen önmegszólító *Te* ugyanígy duális természetű: a műben az *ilyen legyél* (felszólító módok: a felfelé irányuló pozitív *küldd néki töretlen álmodat*, illetve a lentitől elzárkózó negatív, *ne hidd, hogy a rögben alhass, ne kérdd a veremtől jussodat*) mellett az *ilyen vagy áll* (kijelentő módú igealakok). A záró rész hőse viszont kétségtelenül és közvetlenül az *én*. Itt a *Te* alig különíthető el a szellemi-lelki harmadik személytől. A táj pedig ellenségesebb jelleget kap.

A vízió az általános érvényű és örök helyzet vagy állapot leírására törekszik, mindazonáltal a költő eléggé egyértelmű utalásokat tesz a konkrét hely- és időviszonyokra.

A térben a fent és a lent oppozíciója alkalom a kettő közötti mozgás érzékeltetésére, különösen az első tételben (*összefordul mámorosan, átlódul a pályán, föllibben a fellegekbe*). Emellett a lenti valósághoz ragadt, önmagába visszatérő forgás kap többször hangsúlyt (*nem szűnhet kerge futásod, kereplőként űzöd körbe magad*), amely ezen a földön nem biztosítja a leginkább pozitív lelkiállapotnak állított béke elérését (*nem lelhetsz soha békét*). A második rész visszatérő motívuma az (egykor) odafönn villámló kútnál remegő gyöngy közt alvó *Te* lenti világba kerülése. A lenti világ hét színével és hangeffektusaival szemben a fentit az arany és a csend jellemzi. A *Színek közt gyúl a szemed* kezdetű versszakban joggal feltételezhetünk egy olyan *én* létezését, aki a lenti világban van (*itt lenn jobb a helyed*).

Ezzel Weöres kijelölte az utolsó rész terét és az egyes szám első személy pozícióját. Az első és a harmadik versszak elején több helyszínen (*Tűzhabos, bársonyos tereken, Jégszirmos hegyeken át, / csatakos völgyeken át*) keresi, majd újabb két strófa elején, más körülmények között tudatosítja, hogy nem találja meg azt, ami iránt fájdalmas nosztalgiát érez, jóllehet benne van (*Hasztalan üldözöm zajban, csendben, / nem érem el soha: itt van bennem, Rögökön, fellegen, kék vidéken / siető léptemmel el nem érem*).

A belső tér két tartozéka a mécses és a szőnyeg, mindkettő rendkívül gazdag jelentésvilággal rendelkező szimbólum. Az előbbi eléggé általánosan az isteni erő jelenlétére utal, a második az ember sorsát, a létfolyamatot, a szanszárát (buddhizmus), a mozgó univerzum szerkezetét (muszlim) jelenti.¹⁵⁰ A madár zuhanásának látványa, a láng korommá válása után véglegesen rögzül a lenti világba zárt *én* kettős tevékenysége: a pontosan meghatározhatatlan valaminek az örök őrzése és – a fényben – nyomának

¹⁵⁰ *Szimbólumtár*. Szerkesztette Pál József és Újvári Edit. Budapest, 1997. 443.

szeretete. (A záróakkord emlékeztet Vergilius egyik sorára: *Agnosco veteris vestigia flammae, Aeneis*, IV. 23, amelyet később Dante, amikor érzi a még meg nem jelent Beatrice titkos hatalmát, illetve Kazinczy is idéz.)

A vers ideje az örök jelen: a benne előforduló múlt idejű igealakok (*elhagyta, volt, aludtál, földdé vált, verte szét*) egytől egyig a fenti teljességből való kikerülésre utalnak. Az egy-egy alkalommal *expressis verbis* előjövő múlt (*új percek méreg-csöppjeiben / elomolva őrzi részét*) és jövő (*előre arat*) csak a jelen vonatkozásában értékelődnek. A lineáris, profán idő helyét a szent lélekidő veszi át, amelynek jelentése pontosan követi a fentre és lentre osztott térét. Az év- és napszakok állandó változásában (*Kinyílik a táj, / lehunyódik a táj*) a költő kijelöli a lelkiállapottal összefüggő, azokat külső eszközökkel kifejező domináns időszakaszokat. Így kap hangsúlyt az első részben az ősz (*élettelen avar, holt vadlúd*) és a hajnal (*menny hajnal koronáján*); a másodikban a nyár (*rózsa, mező nyers illata, tücskök dobja pereg*) és az éjszaka (*fedelének éj az ácsa, megosztják alvó-helyed*); a harmadikban a tél (*táj télbe hajolt, jeges réteken, jég alatt*) és szintén az éjszaka (mécses-motívum, *minden fekete, holt*).

Weöres az ember és a természet viszonyát maximálisan harmonikusnak tekinti. Először is azért, mert azt a keveset, amit az ember lényé kér, a külső világ teljes mértékben biztosítja: *mit lényed kér: bőven terítve van* (Ei. II. 225). Goethe nagy filozófiai költeményeihez¹⁵¹ hasonlóan állítja Weöres az örök áramok felé nyíló belső végtelen biztosította lelki béke egyedüli fontosságát.

Élet s halál nem érdekel,
csak az a harmónia kell,
mit nem hordozhat az anyag
s nem tudhat róla értelem.¹⁵²

A weöresi természet elemei (és, tegyük hozzá, az emberi történelem pillanatai) a szubjektum részeivé válnak, végtelen felé vezető grádicsok. Ebben a költészetben a valóság egyes részeinek a jelentése általában nem tárható fel a másutt eredményesen alkalmazható fogalmi-logikai módszerekkel. A hagyományban rögzült jelentő-jelentett viszony következetes alkalmazása helyett a költő a látott vagy elgondolt tárgyról

¹⁵¹ Itt elsősorban az *Isten és világ* ciklus költeményeire gondolok. Néhány rövid idézet: “A végtelenben felmerülni / kész az egyén megsemmisülni... Az Örök Láng ég, futva, küzdve; / mert minden csak megsemmisülve / őrizheti meg életét” (*Egy és minden*); “Mindenben örök áram árad...Élőn őrzöd meg így a voltat, / mádban előre él a holnap / s a pillanat megörökül” (*Végrendelet*)

¹⁵² *Internus, Oldódó jelenlét* (1963). Ei. II. 446.

gyakran logikai kötöttségek nélkül asszociál valami másra, így keres valóságos megfelelőt a szavakban megjelentetni akart eszmének. Nemcsak hogy elfordul az utánzástól, de még a hagyományos használat, a szokás által sem akarja „objektivizálni” a műben megjelenő valóságelemeket.

A vers hetedik szakának első mondata azzal, hogy az első rész legfontosabb motívumai variánsait elismétli, lezár egy fejezetet. Az újabb más oldalról, más asszociációkkal akarja elmondani valójában ugyanazt az alap gondolatot. Itt a fenti lényeg „merev csillámú közöny” jellemzést kap, míg a lenti sorsa az örök rengés. Az előbbi az Igaz, az utóbbi a Van. A kettő közötti kapcsolat létrehozására a költő két összeforduló arc képét (ellentétes Janus-bifrons) idézi fel, illetve a fönti és ragyogó napot, amely a lenti rengő tengerrel néz össze szerelmesen. A természeti tárgy jelentése nyilvánvalóan másodlagos a róla való érzékszervi benyomások alapján kialakuló képzethez viszonyítva. A harmóniát valóban nem az anyag hordozza, és nem tud róla az értelem sem.

Mindazonáltal a felhasznált témák, motívumok vagy szimbólumok bizonyos jelentéseit következetesen figyelembe veszi, s ezeket bele is építi asszociatív-impreszív kép- és gondolatsorába. Olyan sikeresen összesimítva a szabad asszociációt a műveltségi anyaggal, hogy észre sem lehet venni a kettő különbözőségét. Az egyik alaptéma, a madár szimbolizmusával kapcsolatban idézhetjük a *Szimbólumtár* címszavának egyik bevezető mondatát, amelynek az értelme több vonatkozásban megfelel a vers által idézett *madárka* jelentésének. „Az égbe emelkedés, a menny és a föld közötti kapcsolattartás, az istenekkel való kommunikálás, a magasabb tudatállapotba való átlépés, a transzcendencia, a lélek és a szellem szimbóluma.”¹⁵³ A weöresi nyitó képen a *hatalmas* benne ül a mintegy belülről megvilágított, s emberi érzelmeket kifejező állatban. Az első terzina elemei már feltűnnek az egyik korábbi, *Szívverés* (1936) című szonettjében. A bordák alatti belső világ, a sírás, a kinyitott kebel, a nézés szorosan összekapcsolják a két mű inspirációját. Itt ugyan még nem írja le a *madár* szót, de az áttételesen megjelenik: Ozirisz egyiptomi isten (öt magát is madárnak ábrázolják), az emberi lelket madár formájában veszi ki a halott testéből.

Bordád ege alatt, aprócska tájon
sok kis kovács él és mind kalapál.
Mi készül ott? Múlt öble, drága tál.
vagy kés, hogy a jövő húsába vágjon?

¹⁵³ *Szimbólumtár*. Szerkesztette Pál József és Újvári Edit. Budapest, 1997. 313.

Tudd meg, isten vagy e benső világon,

....

ahol Osiris, a borulat atyja,
mint gyöngykagylót, a kebled kinyitja
s kedvtelve nézi káprázatos éked.

A *Háromrészes ének* négyszer ismétli ezt a témát, kétszer (első és harmadik) azonos módon, másodsor rövidítve, negyedszer variálva. Idézzük az első és utolsó variánst. Ez adja egyben az első rész keretét:

Madárka sír, madárka örül,
míg piros gerendái közül
néz a hatalmas -

...

- madárka sír, madárka örül -
piros gerendák közül kidagadva
tág szemmel nézel magadra.

Osiris nézi kinyitott kebledben „káprázatos éked”, a hatalmas benne ül a kebledben és néz, a lélek-madár (Osiris) nézi belülről önmagát: a kettősség három lépésben egységgé válik. A részek közötti kapcsolat a látvány révén jön létre (a látvány a szemlélőbe hatol¹⁵⁴), s a szem kiemelkedően fontos „lételméleti” funkciója megmarad az egyesülés után is. Ez, azt mondhatnánk, az emancipált ember *visio Dei*: úgy látni, mint Isten. Weöres a gondolatot megfogalmazza másutt is. *Az új évezred szellemében* (1947) a férfira és nőre való szétszakítottság után az önmagával újra egyesült, teljes ember Istenhez hasonlóan nézi a világot. A nézés, a látvány, itt világossá válik, nem egyszerűen érzékszervi percepció, hanem a másokhoz szeretettel való közeledés módja: “Eszmény nélkül nézni, mindent szeretettel”.

A második részt egy konkrét madár, a páva képe fogja keretbe, itt az első és utolsó sor azonos: *Rikolt a páva veled*. Míg a korábbi rész feloldódik egyfajta pánszubjektivizmusban, addig most az *itt* és az *ott* közötti feszültség, a nem megfelelő helyen levés gondolata ismétlődik. A korábban jobb helyen éltél, a mi lett veled, az elhagyott ég horizontjának hangulati sötétségét konkretizálják és fokozzák az éjszakára és az alvásra tett gyakori

¹⁵⁴ *Profusa* (1958), Ei. II. 467.

utalások. Az ambivalens értékelés jellemzi Héra állatát is. A szoláris madár, az örök élet és a világmindenség szimbóluma itt éppen az éjbe tipeg. Az iménti pontosan meg nem határozott áttetsző testű madárkához kizárólag vizuális élmények társultak (nem volt semmilyen utalás kellemes hangeffektusokra). A látványra gyönyörű, sokszínű páva (*Hét szín mozog itt / és hang-özön:*) viszont háromszor a rikoltásával és egyszer a tipegésével van jellemezve, mozgásával mindig a sötétség, a bezártság felé tart. Oda, ahol elvész a látvány szépségének értéke. Indiában a páva a halhatatlan lelket jelenti: ebben a használatban a *Te* valódi útitársa, egyfajta Hermész-pszükhopomposz.

A görög mitológiában viszont a látás mint őrzés eszméje társul a pávához. Ez a jelentés átvezet a madár drámájának harmadik felvonásába: *keresem szárnyának pille-porát* (végül: *őrizem simuló pille-porát*). A maszkját levett én erős vágyakozást érez valami elveszett iránt, amit a madár hiányában jelöl meg.¹⁵⁵ A vers utolsó nagy víziójában egy hatalmas testű madár zuhan a mélységbe.

Sebzetten bukdos a légen által
És rekedt, színtelen víjjogással
Lezuhan a jég alá!
Lezuhan a jég alá!

A horizont elsötétülését jól jellemzi a *minden* szó változó jelentéstartománya: az első részben a *Te* volt minden: vadász, vad, pálya, az utolsóban a jég alá zuhant drámai személy nem lehet minden, hiszen nem birtokolja kívánsága tárgyát. A *minden* itt kétszer is előfordul, mindkétszer az egykor élt ego halottá válásának teljes és szomorú környezetére utal: *minden csak sírverem, és minden fekete, holt*.

A mű zeneiségének kétségtelen bizonyítéka a sorok és variánsaik gyakori ismétlése. Szimfóniánként előre haladva azonban ezek egyre csökkenő számot mutatnak. Az első egység hatvankilenc sorából tizenhat repetitív. Az első ismételt sor a tizennyolcadik (18/1),¹⁵⁶ a második a tizenkilencedik (19/3), a harmadik a 31/5v, majd a 41/4, a 46/1, a 47/2 és a 48/3. Az utolsó tizenöt sorból kilenc ismétlés, részben variációkkal: 55/10, 56/11, 57/12, 60/15v, 62/17, 65/5v, 67/1, 68/2v, 69/3v (erős

¹⁵⁵ Nagyon természetesen kívánczik ide *A benső végtelen* (1964) első két sora: Égen madárhány eped, / a nincs-világot sokszorozza.

¹⁵⁶ Az első szám részenként újra indítva a verssor sorszámát jelöli, a törtvonal utáni az ismételt sort, a v a variánst.

változtatásokkal). A már leírtak ismétlésével állítását *fortissimo* foglalja össze.

A második fejezet kilencedik sora az első ismétlése, itt is az első sor olvasható újra, majd a nagyon hasonló felépítésű 19–20. és 21. után a 29/1v következik. 45/5, 46/6 után a 47. sor ugyanolyan módon adja az előbbi sor variációját, mint a 19–20. után a 21. Végül az 51/10 és az 52/1 zárja a szakaszt.

A harmadik szimfónia még kevésbé él az egymástól távol lévő sorok repetíciójának művészi eszközével. Ilyen lényegében csak a 6–9. sorok 51–54-ként való másodszeri szerepeltetése. Helyette az egymást követő sorok azonossága szerepel két ízben: 15, 16, és 45, 46, illetve gyakran a ritmikai és képi struktúrák úgy ismétlődnek, hogy ugyanakkor a szavak nem. A nem-múló percekben élő kereső és őrző ember számára elvont alakzatok léteznek, amelyeknek a szavakkal való kitöltésére meg-megújuló kísérletet tesz. Ez egyfajta nyelven felüli költészetet hoz létre, s valójában közelebb áll a zenéhez, mint az e vonatkozásban konkrétabb első rész. Ilyen, variánsnak nem nevezhető, de mélyebb metrikai, ritmikai, eufonikus hangzásuk, asszociációs rendszerük alapján mégis szorosan összetartozó párok például: *Tűzhabos, bársonyos tereken át – Jégszirmos hegyeken át vagy Ormokon, / kő-fokon / kutatom fátyla nyomát – tű-fokon / csókolom / ujjá nyomát.*

„...et anni tui non deficient”. Időről és időn túliról Weöres Sándor költészetében

A *költői idő* téma többféle lehetséges megközelítése közül ebben az írásban a metafizikait választjuk. Ez az irány azonban nem különül el élesen sem a többi lehetséges költői időfelfogástól (ritmus, metrum), sem – a másik oldalról – egy viszonylag egységes gondolati rendszer többi elemétől, a létezés kifejezése kérdéskörének egészétől.

A régi hagyomány az idő megjelenítésének többféle alapformáját mutatja. Az ókori dichotómia két fő vonulata két névhez köthető: a görög Kairoszéhoz (tovasuhanó gyorsaság, bizonytalanság), illetve a hellenisztikus, keleti mitológiákban is nagy jelentőségre emelkedő Aiónéhoz (kifogyhatatlan teremtő erő), amely egyszerre jelenthet „öröklétet” és időszakaszt is. A szóban rejlő különbségtételt a keresztény teológia értelmezte.

Kairosz. Az idő szakadatlan, egyenes vonalú haladás, egymás utáni, korábbiakba soha vissza nem térő pillanatok sorozata (Khronosz). Éppen ezért kell „megragadni”: Kairosz (Alkalom, megfelelő pillanat) szimbolikus alakjának fején lévő hajtincs kézzel való megfogása általános jelentőséggel bírt. A *take* (opportunity), a *saisir* (occasion), a *cogliere* (occasione) nyelvi szerkezetéhez hasonlóan az én és az egyetemes, a múltó és az örök találkozása Weöres *Ars poeticájában* is a kézzel való megfogás és az összeölelkezés képéhez asszociálódik: „Fogd el a lélek árján fénylő forró igékettársukként megölelnek.” Az elfutó pillanat „felismerésének” nehézségeire utal a Kairosz kezében tartott borotvapenge, amelyen a szárnyas fiatal férfi egy mérleget egyensúlyoz. Később, E. Panofsky¹⁵⁷ gondolatmenete szerint, miután khronosz (idő) és Kronosz (Saturnus), a főnév és a tulajdonnév hangzásbeli hasonlósága miatt tartalmában is összeolvadt, az Idő gyermekeit felfaló, az életet elvágó, pusztító kaszássá, negatív istenséggé változott.

Az időnek ezek a tulajdonságai tűnnek fel Weöres atyaként szeretett barátja, Pável Ágoston halála tízéves évfordulójára írt versében. A vers indító alapélménye az elhunytira való emlékezés és az 1946 óta nagyon gyorsan eltelt periódus értelmezése. A tovaftató idő az első versszakban mindkét archéhoz kapcsolódik: az esztendőök vándor felhőkként a levegőben, illetve síkos pikkelyű halként az „idő árjában” gyorsan siklanak. Az

¹⁵⁷ Erwin Panovsky *Idő atya*. In: *Az ikonológia elmélete*. Szerk. Pál József. JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged 1986. 450–483.

emlékező szerző meditációja után a figyelem arra összpontosul, hogy e „megfoghatatlan” sodródásban a nyelvész, néprajztudós miként tudta mégis értelmes munkára használni röpke élete perceit. A vízben alant sikló hal fölött a „percek, órák, napok és évek / rakott hajóként úsznak műveddel”. Pável Ágoston élt a földi pályafutás mint alkalom kínálta lehetőséggel, s művei túlélők alkotójukat, győzik tovább a harcot. Ennek az optimista halál-felfogásnak természetes ellentétéként jelenik meg a bensőséges érzelem, a halott személy hiánya okozta fájdalom: haja ezüstjét, szeme vízkékjét (!), piros arcát nem láthatja többé, s nem fog mozdulni már az alkotó kéz sem. A forgó esztendőket negatívumok jellemzik: az ott nem lévő sötétkék szárnyú fecskék, a fagyos szikla, a dermedt forrás, a „hosszú árny”. A januárban elhunyt szombathelyi tudós szelleméért, a záró strófában megszólaló „epitáfium” közhelyes tanúsága szerint, pontosabban azért, ami Pável Ágostonból megmaradt, kinyújtózik a „növekvő nappalok karja”. A Weöres által is fordított és önálló kötetben kiadott (1952) középkori kínai költő, Po Csü-ji verse parafrázisa szavaival: „Szombathely földje csontodat rejti, / híredet soha el nem takarja.”

Az e világban töltött idő lehetőséget ad az élet (és a halál) igazi szeretetére, az alkalmat azonban az öröklét kritériumai szerint ki kell(ene) használni. Weöres háromféle viszonyulási típust mutat be a *Rongyszőnyeg* 83. darabjában. Mindhárom strófa az *Aki úgy szereti az életet* sorral kezdődik: az első két sorban a vegetatív ember negatív példáját állítja az olvasó elé (disznó-vályú-gyűlöletes halál), a második a négy sorban bemutatott szemlélődő lelki ember, aki a Boëthiustól is ismert *ataraxia* lélekállapotban egykedvűen várja a halált, „mint indulás sípját a hajó”. Ez azonban nem a legmegfelelőbb viszonyulás a lét-nemlét kérdéséhez (ahogy az antik filozófusnál sem). A harmadik, három soros definíció adja ebből a szempontból a tökéletes választ: az élet élvezetes munkaidő, amely után megérdemelt „elcsitulás” következik, s a kettő, a munka és a pihenés szeretete ugyanegy. Az időre vonatkozó és többször elismételt hajó-metaphora a síkszerűség és linearitás képzetét kelti.

Aión, teljes időszakasz. Az idő azonban nemcsak „alkalom”. A másik felfogás szerint az idő körbefut, visszatérhet korábbi állapotába, mint az év ciklusa, amelyet leggyakrabban a zodiákus vagy a saját farkába harapó kígyó fejezett ki. Aión vagy az orphikus hagyományból származó „fényhozó” vagy „elszülött” (protogonosz), aranyszárnyú Phanész, aki talán a kozmikus világtójából kelt ki, s akit kígyó övez. Erósszal és Mitrásszal emlegették együtt, volt ő Kronosz fia is. Az *Egysoros versekből* kimaradt, 1946–47-ben írt néhány sorban háromszor is előfordul a kettéágazó (kétágú) idő jelzős

szerkezet, másodszor az *időszigettel* együtt.¹⁵⁸ A földrajzi kifejezés nemcsak a körbefutást, az önmagába záródás képzetét kelti fel, hanem a föld és a víz, a száraz és a nedves közötti ellentétre is utal.

A Biblia olvasásakor az egyik legelső élmény a teremtés kétféle idő szerinti rendeződése. A kezdet három napja (összhangban a hármas szám szimbolizmusával) a létbe hívás története, ami két állapot közötti oszcilláció, a születő élet pulzálása, az ellentétek egymásba alakulása, feloldódása és újbóli létrejötte. A dualitást általában az *elválasztás*, az *ellentét*, az *alternancia*, a *komplementaritás* (női) princípiumaként jellemzik. A Nap és a Hold teremtésével összefüggő „idő” a negyedik (földi dolgok száma) napon születik, s az égitestek mozgásával mutat összefüggést, legjellemzőbb tulajdonsága az átmenetiség.

A kereszténység „beleszületett” egyrészt a Teremtőre, illetve a teremtettre vonatkozó idő radikális különbözőségébe, másrészt a római időtudományba, amely (a Gergely-naptár korrekciójával) mindmáig elfogadható módon kiszámolta és ezáltal praktikus célokra hasznosítani tudta a mért időt. Jóllehet a korábbi generációk bűneitől való megtisztulást célul kitűző „százados játékok” fontos szerepet töltöttek be a Római Birodalom polgárainak lelki megújulásában, a *ludi saeculares* jelentősége mégsem mérhető az ünnep keresztény fogalmához és jelentőségéhez. A Krisztus-metaforaként értelmezett esztendő – a várakozástól (ádvent), a születéstől kezdve a keresztre feszítésig (húsvét), majd királyként való eljövételéig (Krisztus király) – a kozmikust történelmi, a történelmit kozmikus perspektívába állította, amelynek szükségszerűen részese volt minden üdvözülést kereső keresztény, aki ezáltal, akár még életében is, de főleg halála után, kiléphetett a szűkös lét időkorlátai közül, s sajátját Isten örök létével egyesíthette, „visszaadhatta”.

A teljesség felé (1943–1945) néhány bekezdése az idő rendszerezésével foglalkozik. A költő szerint az időnek kettő, illetve három fő csoportja különíthető el. (Mint *forma*, *forma-anyag* és *anyag* a teológiában). Weöresnél ezeknek a történelmi fejlődéssel is összefüggésben különböző alcsoportjai lehetnek. Az első dichotómia a négy részből álló jelenségidő (órával mért külső, a testetlen tartalmak váltakozásával összefüggő belső, a világfolyam és a történelmi) és a változatlan, isteni működést tartalmazó teljes idő. Az előbbi kezdet és vég nélküli, akár a kör, az utóbbi pont, amelyben benne van a plusz-mínusz végtelen és a közöttük lévő mérhetetlen távolság. (A kettő különbségére lejjebb visszatérünk.) A másik oppozíció az eredeti és a „másolat” között feszül. A teljes idő mása a

¹⁵⁸ Weöres Sándor, *Elhagyott versek*. Helikon, Budapest 2013. 319–320.

jelenségek körében az eszmeidő. Ez utóbbit csak az egyes ember birtokolhatja. A négy stádium során a változatlan alapréteg és a változó személyiség viszonya ellentétére fordul: az alapréteg egyedüliségének aranykora után az ezüstben különválnak ugyan a kettő, de az öröklét átsugárzik a mulandóba mint létezés, feltétlen érvény, igazság, illetve – lenről felfelé törekvő – jóság és szépség. Az érckor a keresés és a konfliktusok uralkodóvá válásának periódusa, a vaskort pedig, közösségi szempontból, a kapcsolat megszűnése jellemzi. Az egyén viszont maga dönti el, melyik korszakhoz tartozónak tekinti önmagát. „Az időbeli véges személyiség mögül kibontakozó időtlen végtelenség: a lélek. A kibontakozásra nem szoruló időtlen végtelenség: az Isten.”¹⁵⁹

A zsidó-keresztény és a weöresi szemlélet néhány ponton biztosan találkozik: mivel a létezők Isten akaratából részesülnek az ő abszolút Létéből, az ember még életében megtapasztalhatja („ízlelheti”) az öröklétet.¹⁶⁰ Erre azonban csak kivételes pillanatokban nyílik lehetőség és nem mindenkinek. A „bepillantás” nem könnyen ismétlődő, bizonytalan érzés, de az erkölcsi és esztétikai értékek *non plus ultráját*, teljességét nyújtja, amely által az egyén „egy másik világ küldöttjévé” válhat.¹⁶¹ Arra, ami ott feltárulkozik, nincs elnevezés vagy ismeret¹⁶², mint ahogy a *Qui est* Istennek nem adekvát, pusztán a leginkább elfogadható neve. A költő antropológiája szerint az ember sziklaként áll Isten gondolatában, s éppúgy semmit sem változtat rajta élet és halál¹⁶³, mint ahogy Isten létéhez sem tesz hozzá vagy nem vesz belőle el semmit a világ teremtése vagy elpusztítása.

E fogalmak körül keringenek a lírikus Weöres művei. Széltornyáról, a város fölé magasuló, vadszóló befutotta ósdi épületről írta:

ő fenn a levegőben
csak túri elnézően
időtlen zsámolya előtt
az önmagába maró időt,¹⁶⁴

¹⁵⁹ Weöres Sándor, *Egybegyűjtött írások*. Magvető, Budapest 1975. I. 642. (Idő, Az Isten c. részek)

¹⁶⁰ *Örök pillanat* (1935) “Van néha olyan pillanat, / mely kilóg az időből...megérezheted / önnön-magadban Istent...az öröklétet ízeled / még innen a halálon.” „Lehet-e perc, mely öröklétté válna..?” kérdezte az *Évának* (1937) szóló versben. Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 249.

¹⁶¹ *Egy másik világ* (1941), *Nem élni könnyebb* (1950) „Megérint egy változatlan világról / pár kóbor sejtelem igézete.”

¹⁶² *A teljesség*, Weöres, i.m. 642.

¹⁶³ *Orbis Pictus* (1952)-ből: *Prae-existentia*

¹⁶⁴ *Széltornya* (1943) 7.

A költő a „városban” lefolyó profán időt, véleményünk szerint, a saját farkába harapó kígyó ősi emblémájához kapcsolta, ami itt így nem az örök visszatérésre, hanem a pusztulásra és a feledésre utal, szembeállítva ezt a torony mozdulatlanságával, állandóságával.

A múltra, jelenre, jövőre osztott, földi eseményekkel mintegy párhuzamosan együtt haladó kezdet és vég nélküli idő (kör)folyamat, illetve az osztatlan teljesség (Isten ágostoni értelemben vett „ideje”) kettőssége Weöres műveiben többször megfogalmazódik. A múlt és jövő agyrémek – állítja – mivel a folyamatos mában, a „jelenlét végtelenében él”, amely a „teremtés óta változatlan”¹⁶⁵. Az ősapától a végső fiúig, a kezdettől a halálig tartó öröklét eszméje például így szólal meg a *Géniusok. A borús* című, Fülep Lajosnak dedikált versben:¹⁶⁶

Élet s halál egy bennem, véget ért,
ősapátokban s végső fiatokban.

A sorokat szinte elismétli a */Tíz évig/-*ben: „A végtelenbe szálltam s visszatértem, / ősapád és végső fiad vagyok...”¹⁶⁷

S ugyanez a gondolat szólal meg a *Toccata* (1969) záró soraiban is. Példaként hozhatjuk továbbá az *Öröklét* „...múlónak látszik és örök”, vagy a *Töredék* (1942) egyik sorát: „S majd ha átléptek az idő túlsó küszöbét...” Az időknek ezt a fajta birtoklását azonban, boëthiusi értelemben (lásd alább), még nem tekinthetjük öröknek: „Az idők folyama kiszáradt köröttem” (*Az idők folyama*, 1935).

Ellentétek megszüntetése, rend, harmónia. Weöres pályája során többször visszatért néhány archetipikus ellentét egyesítésének eszméjéhez. A “másolat”, a külsővel összefüggő belső rend felépítése az ember számára a mennyre való rátalálás¹⁶⁸ lehetőségét rejti magába. A személyiséget hordozó „kettős” anyag akadályozza a szerelem végtelen harmóniájának elérését. Weöres a témát több oldalról is megközelítette: “Végtelenül únom szünetlen / zártságomat egy férfi-testben” – panaszkodik a *Nocturnum* (1963) című versben. A fizikai test és az anyagtalán értékek ellentétét művészi

¹⁶⁵ *Idő*, Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 433. Ld. még *Az elveszett idő*: „a múlt mint a most levő / a jövő mint a jelenvaló / szétmáshoz...” 487.

¹⁶⁶ Weöres, i.m. II. 430.

¹⁶⁷ Ld. még */Vagyok utód, vagyok előd/* című verset, amelyben ismét előkerül a *sziget* motívuma: „...mindenképpen csak átmenet, / így úszom a kettő között, / hab-hordta dőlt fa, nem sziget.” Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 535, 652.

¹⁶⁸ *Én, a határtalan szellem/* 10: Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 282.

(harmónia), és vele egy időben ismeretelméleti¹⁶⁹ oldalról is elénk tárja az *Oldódó jelenlétben* (1963):

Csak az a harmónia kell,
mit nem hordozhat az anyag
s nem tudhat róla értelem.

A gondolat költői, sőt művészeti ágak közötti problémaként tűnik fel az ars poetica-jellegű *A jövődő költészetében* (1966). A szonett az égi zene megszólításával kezdődik és egy szent alakzat képével zárul. A folyton változót elhagyó, égi rend és szerelem harmóniája által mozgatott „szóhabok hajósa” (!) megszabadul a földi impulzusoktól („nincs láz-lökés”). Mint ahogy megszabadul a fül felfogta hangoktól („fülében pöre csend”) és a hasztalan dolgok látásától. A csatazajos korok utáni csend megfelelője a látvány oldalán a szakrális művészet legtökéletesebb, elvont formája a szemben feltűnő: „angyalok szent geometriája”. Hasonlóan a szentek alakját és történeteiket tiszta formákkal, körökkel, háromszögekkel kifejező, az érzékszervek ingereit szándékosan tompító középkori ábrázolásokhoz. A hívő ezáltal a szent bűvkörébe kerülhet. Az érzékszervi tapasztalatok elhalványulásával, a fakuló színnel, némuló zenével egy időben éled a szeretet és „áll a számok teljes üteme” (*Orbis Pictus, A forrás*).

Ellentétek megszüntetése, férfi-nő. Tudjuk, hogy az *egy* Isten száma, az ezt követő kettő a teremtésé. A *kettő* a létrekeléshez tartozó első, a primordiális egységhez legközelebb eső szám, sőt, az oda való visszatérésnek is szükségyszerű útja, kapuja. Animus-anima, férfi-nő, illetve az én megkettőződése, majd egybeolvasztása az „isteni” állapothoz való közeledés fokozata. Az *egy* és a sokaság, a különbség-áradat közé ékelődő duális állapot nemcsak a teremtés folyamatának első szakasza, amelyben, mint láttuk, már működik valamiféle idő (még ha nem is számunkra ismert tapasztalati formában, ez volt a Nap nélküli három nap a *Biblia* elején), hanem a sokszerűből való visszatérésnek is lehetősége.

Az *Átváltozások* ciklus *Animus-Anima* (1959, 1960, „elém jó sorsom menyasszonyi képe”) szonettpárjából, vagy még világosabban *Az új évezred szelleméből* (1947) és a *Jelek* harmadik (1947–1948) darabjából kitűnik, hogy a női és férfi princípium egyesítésével emelkedhetünk magasabb állapot felé. A kétféle természet összeolvadása Istennek a pogány

¹⁶⁹ „Az egyetlen igazi tanulás: a lényünkben szunnyadó tudásnak tevékeny ébresztése.”, „Ha múló egyéniségeden áttörve, önmagad mélyén az örök lélekbe hatolsz: úgy hódítod meg a teljességet, mint hadvezér a várat.” *A teljesség felé* I. Weöres, i.m. I. 637, 645.

mitológiákban is feltűnő androginitásának tükröződése analogon teremtményében. Isten saját képére, férfinek és nőnek alkotta az embert, sőt a második történet szerint az ember egy ideig maga is kétnemű lény volt, egészen addig, amíg Isten ki nem vette Ádamból oldalbordáját, Évát.

„Mindent Isten szemével nézni – se férfiasan, se nőiesen – hanem mint a szent herélt, s a kétnemű, a teljes-ember!”¹⁷⁰ A férfiben lévő nő, a nőben lévő férfi, vagyis a két természet egybefoglalása biztosítja annak lehetőségét, hogy az érzékelés feletti létező, szintén kétirányú folyamattal (belé árad – magába fogad), birtokba vegye azt, ami időben létező korában különállt. Más szóval: a teljes ember kiszabadul mindkét időből, hogy a teremtés előtti, pontosabban azon kívüli, fölötti, teremtőéhez hasonló állapotba kerüljön.

Ellentétek megszüntetése, igazi én, Isten. A teljessé váláshoz a végső lépést is meg kell tenni. A *Grádicsok éneke* (1964) tizedik, utolsó versében Weöres egyrészt az előbbiekhöz hasonló eszméket variált: „A változó világon / átnyúlva szakadatlan, / fürdöm oly végtelen harmóniában / mit a művészi álmom / nem rögzíthet szavakban, / belőle a versben néhány szilánk van...”; másrészt a beleolvadás–szabadulás, a benne lévő tükörkép és a másik én, az örvényben való ingás és a mozdulatlan diadalmenet-vonulás konfliktusos helyzetét fogalmazta meg, amelynek kimenetele az olvasó számára nem lehet kétséges. A két én időnként dialógust folytatott egymással (*A kettős én*, 1962). Ez a párbeszéd azonban nem egyenlő felek között zajlik: az abszolút, a mozdulatlan és a testi tevékenységgel összefüggő sürgés-forgás ellentéte ezen a földön kibékíthetetlen (szolgálok, de nincs hozzá közöm), s csak a halál oldhatja fel.

A teológus szerint egyedül Istenre vonatkoztatva érvényes az *Esse=Essentia* vagy *ipsum esse subsistens* tétel. A teremtett dolgok esetében a létezés mindig kapcsolódik valamihez. Az életét saját erejéből megtartani képtelen teremtményt a totális megsemmisüléstől a lét Istentől folyamatosan megkapott ajándéka menti meg. Csak addig maradhat fenn, amíg az önközlő jó, az isteni szeretet létben tartja. Az „álom-gomoly”-ból a születéssel „földfia” lesz. A „fogoly” akkor eszmél rá végső lényegére, ha megválnak romlásnak alávetett testétől.¹⁷¹ Az *Orbis pictus* (1952) zárósorai (*Bucsuzó, 3*)

¹⁷⁰ A téma variációja: *Dal a csillagokról* (1946), illetve *Én, a határtalan szellem/ 38*: Ha férfi vagy / bennem egyesülsz asszony alakoddal; / ha nő vagy, / bennem egyesülsz ember-alakoddal; / ha egyesülünk: / minden a mi gyermekünk.” Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 29. 300.

¹⁷¹ Ha majd szememre rög borúl,
tán szótlánul
beszél hozzám az Úr,
tán szótlánul beszél hozzám az Úr

tartalmazzák e gondolat lényegét: „Ha szövevényed és kérged lehámlott, / kiáll, mint póre szirt, a szeretet.”

A személyiségtől való halál utáni megszabadulás jelentheti a tér- és időbeli végtelenhez való közeledés és egyesülés lehetőségét: „személyemtől megszabadultam, / hát mért kívánnám vissza holtan? / Lét vagy nemlét: tiszta legyen / az örökkévaló jelen.” (*Fogy a zavaros ital és átlátszik a pohár alja*, 1963). A *Vénülő pasas* (1965, ekkor 52 éves) nem tudja miért került az örvénylő-lüktető világba, s egy eléggé furcsa hasonlaltal fejezi ki reménytelen várakozását: úgy örül annak, hogy csökken „mi elválaszt a végtelentől, / a tagolatlan szerelemtől”, mint a gyermek, amikor este anyja betakarja.

A végtelen Isten részévé válás előtt az utat eltorlaszoló testtől, a „romló burkolattól” való megválás után van még egy másik, váratlan, de teológiai szempontból értelmezhető elszakadás is. Nem akkor hal meg valaki, amikor ez bekövetkezik, hiszen akkor „...csak a halál / hal ki belőlem ...az idő már nem darál”.¹⁷² Ez a második lemondás saját énjére vonatkozik. Elszakíthatnak énemtől, de nem szakíthatnak el létemtől. A létem független az énemtől, mert már nem enyém, hanem Istené. Az éntől való megszabadulás nem jelenti a létből vagy nemlétből való kitzitottságot, éppen ellenkezőleg, csak így állíthatja joggal: „Istenben vagyok és nem-vagyok.”¹⁷³

Aión, öröklét. A *Vallomások* XI. könyvében Ágoston nagyon világosan megfogalmazta, hogy butaság a világ teremtése előtti időről beszélni, hiszen az idő a véges dolgok teremtésével született, ami így nemcsak szóval (Logosz) való létbe hívás, hanem szükségszerűen időbe való behelyezés is. A létezés anyagtalan, tiszta aktusa, minden szempontból független attól, ami alakot öltött, és mindennek fölötté áll.¹⁷⁴ Az idő-teológia itt egy finom különbségtételt tesz, amelyet legvilágosabban Boëthius fogalmazott meg az isteni előrelátással kapcsolatban *A filozófia vigasztalása* ötödik könyvében. Téved, állítja, aki azt hiszi, Isten csak annyiban áll az idő fölött, s csak annyiban „örök”, amennyiben „sohase kezdett volna és sohase szűnne meg lenni”, mert így mégiscsak alá lenne vetve az időbeliségnek, hiszen múltja már nem, jövője még nem az övé. „Teljes joggal tehát csak azt tarthatjuk öröknek, ami határtalan létének tökéletes teljességét egyszerre fogja fel s

a sorson messze túl -

¹⁷² *Ami kimaradt az Orbis Pictusból/* (1952). Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 392.

¹⁷³ *Elszakíthatnak.../* (1965), Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 428.

¹⁷⁴ Augustinus, Aurelius, *Vallomások*. Gondolat, Budapest 1982. „Nem időben előződ meg az időt, mert így nem előznél meg minden időt. Ámde minden múlt előtt ott jársz Te fölséges örökkévalóságod szüntelen jelenével és fölébe magasztosulsz minden jövődönnek, mert azok jövők, és ha megérkeznek, máris múltba hullanak.” 357. (Városi István fordítása)

mondhatja magáénak, aminek megvan hiánytalanul a jövője, s nem veszett el múltjából se semmi.”¹⁷⁵

Az 1932-es *Trilógia* első részében Weöres azt írta, hogy végtelenbe induló, sehol sem hajló pályája önmagába visszatérő egyenes és nem önmagába visszatérő görbe volt. Semmi és minden: örök egység, pont, ahol a valóság az abszolúttal összeér.¹⁷⁶ Az */Én, a határtalan szellem/* (1944?) című ciklus 49 versében Weöres állandóan visszatért ahhoz a gondolathoz, hogy a központ, a személytelen, közös áram (Goethe *Végrendelete* szerint: „Mindenben örök áram árad”!) benne van az emberben magában, s kellő elmélyültséggel vizsgálódva felfedezhetjük önmagunkban őrangyalunkat. Olyat állít magáról, amit csak Istenről szokás:

Az alak elmúlik, mert keletkezett,
én el nem múlok, mert nem keletkezem.¹⁷⁷

A bennünk lévő lét Isten jellemzőit ölti magára, akinek talán második legfontosabb tulajdonsága az idő- és térfölöttisége, végtelensége: „Határa nincs mégis sejted hogy él / és szól hozzád csak figyelmes legyél”, „Fejemben és szívemben elfér az Isten”, „nem-ismerésem határtalan tudás”.¹⁷⁸ Ez az emberből kiemelkedő végtelen lény nem mozgó, nem valami, nem született és nem hal meg, független a „ruhától”, amelyet a világ teremtésével kapott¹⁷⁹, s mint teremtője „maga az önmaga által létező lét”.

Kóda. Weöres Sándor életművében szinte lehetetlen a máskor hatékony irodalomtörténeti kutatómódszerek alkalmazása. Az ő esetében igen nehéz feladat bizonyos gondolatok, eszmék fejlődési útjának kimutatása az életmű kronológiája alapján. (Igyekeztünk ugyan lehetőleg mindenütt feltüntetni a versek keletkezési idejét.) Weöres időfelfogásának egyik különlegessége, hogy alig lehet ilyen módon részekre szabdalni, stádiumokra osztani az életművet. Az egymásutániságnak itt kicsi a jelentősége. A költő ilyen értelemben is eltüntette az időt: bármilyen gondolat jelen lehetett a fiatalkori

¹⁷⁵ Boëthius, Anicius Manlius Severinus, *A filozófia vigasztalása*. Magyar Helikon, Budapest 1970. 146. (Hegyí Gyula fordítása)

¹⁷⁶ Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 217 és 328. Világirodalmi párhuzamként elsőként Goethe *Isten és világ* ciklusa kínálkozik: Egy és minden, örök-egy stb. fogalmaival. A *Hommage à Goethe* (1947) a jelek sokasága (talán a Chorus mysticus záróénekére utalva) és az Igaz mint tiszta papírlap viszonyát idézi. Az ősfenomén Goethe Hegelt nevezte Abszolúttumnak. E kérdésről: Pál József, *1790. Határ és szabadság az irodalomban*. Akadémiai, Budapest 2012. 73.

¹⁷⁷ */Én, a határtalan szellem/* 36. Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 299.

¹⁷⁸ Idézetek az *Elhagyott versekből*, sorrendben: *Töredékek* (1950), 333; */Ami a Rongyszönyeg II-ből kimaradt/* 397; */Multat idézek/* (1971), 455.

¹⁷⁹ */Kisebbik részed/*, Weöres *Elhagyott versek*, i.k. 517.

versekben éppúgy, mint az utolsókbán. S ha közönséges logikával valaki „rendet akar tenni” a sokszínűségben, akkor könnyen önkényessé válhat. Az élet lényegét tekintve a gyermek már mindazt tudta, amit az öreg, s gyakran esetleges, hogy milyen szempontból nyert megfogalmazást ugyanaz az alapeszme ekkor vagy akkor. A már idézett *Nocturnum* című versében pontosan elénk tárja, kettősségek és megosztottság után, az Istennél lévő teljes létbe és tudásba való emelkedés eszméjét:

Míg él s lőt-fut, halott vagyok,
s ha ő nincs, megszabadulok,
vissza, az Isten szerelmébe,
nem vagyok semminek se része,
önmagammal nem osztozom
testi vagy lelki koncokon,
vagyok a gát-nélküli bőség,
az észrevétlen lehetőség
aki mindent magába-fogva
teljes kincsét szüntelen osztja.

A feladat – írta az */Ahelyett, hogy.../* kezdetű versében –: meghallgatva Krisztus, Buddha, az Upanishadok, Tao Te King, a bölcsek és a szentek tanítását, az ember célja ne „az örök időkhöz élve lubickolás” legyen, „hanem az Istenben elolvadás”¹⁸⁰, „és éveid nem érnek véget” (Zsolt 101,28).

¹⁸⁰ Weöres, *Elhagyott versek*, i.k. 591.

Weöres-versek művész kézben¹⁸¹

Az irodalomtörténeti hagyomány kezdetektől fogva megkülönböztet zenei (hallás, *ut musica poësis*) és művészeti (látás, *ut pictura poësis*) inspirációjú költészetet. Vannak korok, áramlatok, amelyek az egyiket vagy a másikat helyezik előtérbe. A 18. századi deskriptív, enumeratív és klasszikus költészet a vizualitás elvéből (*ante oculos ponere*, Cicero), a romantika és a szimbolizmus viszont a zeneiségből (*musique avant toute chose*, Paul Verlaine) igyekezett kiindulni. Az előbbi típusú vers törekedhet külső tárgy megjelenítésére (Csokonai pl. leírta az *estét*), az utóbbi inkább a kedélyállapot változásait, a poéta érzéseit követi. *Képek* és (*eu*)fonikus, ritmikus összetevők nélkül lehetetlen vagy nehéz költészetet létrehozni. Az elemzés során inkább a kétféle inspiráció egymás közötti, akár soronként is változó arányára érdemes figyelni. Másrészt a költői kép akkor sem *kép*, ha van a külső valóságban pontos megfelelője, s a vers zenéje sem igazi zene. *Olyan, mint (ut)*, de nem *azonos*.

Kérdés, hogy valamelyik művészeti ág eszközeinek alkalmazására törekvő költő tud-e „segíteni” abban, hogy az olvasók felismerjék a szándékát, s művét ilyen értelemben jobban megismerjék? Továbbá, egy festő vagy zenész pontosan miben és mennyire tudja kihasználni az eredeti műben megvalósult poétikai törekvést? Ismert, hogy a még szinte gyermek Weöres Sándort – aki mindvégig antimuzikálisnak, rossz hallásúnak tartotta magát – pályáján nagy mértékben segítette az *Öregeket* (1929/1933) megzenésítő Kodály Zoltán. Kodályt leginkább a fiatalemberben az öregek iránt megnyilvánuló *érzés* őszintesége és hitelessége nyűgözte le.¹⁸² Weöres egyike azon költőinknek, akiknek a verseit mind a mai napig rendszeresen megzenésítik mind a komoly-, mind a könnyűzene képviselői. Legkézenfekvőbb magyarázat, ha a szövegekben lévő zenei eszközökre, fonikus hatásokra és a ritmikai alakzatok gazdagsására hivatkozunk. Sok ilyen versét ismerjük, a megzenésítések színvonala azonban, kevés kivételtől eltekintve, nem éri el a versek művészi kvalitását.

Érzés vagy inkább a *technika* hathat jobban a később született és más művészeti ághoz tartozó műre? Van-e valamiféle sikeres recept? Segíthet-e az, ha a költő a maga eszközeivel bizonyos mértékig készen (zenei elvű, illetve platóni értelemben vett ekphrasis-szerű kompozíció) kínálja a

¹⁸¹ A szegedi Reök-palotában Weöres-versek illusztrációiból rendezett kiállítás megnyitója (2013)

¹⁸² „A vers mindjárt megkapott, mert ritkán hallani ilyen őszinte érzést, és főleg fiatal embertől, az öregek iránti szánalmat.”

nyersanyagot? A középkori költő például teológiai előírások betartása miatt fordul a másik kifejezési mód felé. Dante túlvilágfelfogásával szoros kapcsolatba hozható az a tény, hogy a lezárult, térré vált időt, az eredményt mutató *Pokol* a művészek által legtöbbször ábrázolt rész, míg az átmenet helyén, a *Purgatóriumban* folyamatosan énekelnek az angyalok és velük együtt gyakran a tisztuló lelkek is.

A fenti kérdésekre adható első válasz nagyon egyértelmű: az új mű, ha tényleg értékes művészi alkotás, vagyis önálló intuíció kifejezése (*espressione di un'intuizione*, Benedetto Croce), másként: szabad képzeletben fogant egész¹⁸³ (René Wellek), akkor elsősorban nem a kibocsájtó utó-, hanem a befogadó, az új előtörténete szempontjából kell tekintetbe venni. Méghozzá úgy, hogy a másodjára létrejött mű egyediségét és tökéletes integritását a hatás mozzanatának elismerésével ne sértsük. Ha viszont az új nem crocei, welleki értelemben vett *művészi* alkotás, akkor az inspiráció kérdését csak szociológiai, esetleg értelmezési téren lehet felvetni.

Különleges eset lehet az illusztráció vagy a régi kódexek esetében használt eljárás, az *illuminatio* (ez a szó égi, misztikus megvilágosodást is jelent). Az indoeurópai eredetű *luc*-gyök jelentése a *ragyogáshoz*, a *fényhez* kapcsolódik, s lényegében azt jelenti, hogy a szövegben ismeretlen, nehezen érthető (például mert nem tudtak olvasni) vagy elképzelhető mozzanatot a képi bemutatás világossá, kifejezetté teszi. Ekkor a későbbi, tartalmilag legalábbis, a korábbi alá helyezkedik, ebben az esetben a vizuális ábrázolásnak nyilvánvalóan szolgálnia kell vagy kellene a leírtakat.

A középkor kezdete (Nagy Szent Gergely) óta a szöveg gyakran maga a Biblia volt (pl. *Biblia pauperum*). Isten szava természetesen eleve fölötte állt minden ember által létrehozottnak. Nem kis mértékben a Biblia társadalmi igény diktálta, széles értelemben vett *illusztrálása* tette lehetővé, hogy a szent történetek emberi alakokkal történő ábrázolása egyáltalán fennmaradjon. Végső soron illusztráció minden Angyali üdvözlet, Háromkirályok imádása vagy Keresztre feszítés. A kereszténység a másik két monoteista vallással szemben ikonikus lett és maradt, bár a 8–9. századi Bizáncban (ikonoklasmus) és a 16. századi Nyugaton (reformáció) súlyos küzdelmek és komoly viták árán. A teológia a művész számára viszonylag kényelmes és előkelő helyet biztosított: nincs más feladata, mint az Isten szavához való maximális hűség. Ha ez nem volt explicit, akkor segített az évszázadok által szentesített ikonográfiai hagyomány, pl. Krisztust kissé nyújtott, sovány arcát szakállal kellett mutatni.

¹⁸³ “wholes, conceived in the *free imagination*, whose integrity and meaning are violated if we break them”. René Wellek *The Crisis of Comparative Literature* (1955). In: *Concepts of Criticism*. Yale University Press, 1963. 285.

Korunk emancipált művészetfelfogásában ilyen megkötések természetesen nem lehetségesek. Az *illusztráció* inkább beismert vagy büszkén vállalt *hatás*, művészeti ágakon átívelő bensőséges kapcsolat vagy magányos párbeszéd két alkotó között. Az utóbbi a hatást el is titkolhatja, hacsak valamilyen, *intuición* kívüli külső igény vagy kényszer nem követeli meg az ellenkezőjét.

Weöres Sándor mindkét művészeti ágból bőségesen merített, s ezzel együtt, *akarva-akaratlanul*, fogódzókat helyezett el műveiben azok számára, akik zenei vagy vizuális ihletet akartak meríteni verseiből. Példaként a zeneiekre a Szimfóniákat, a *Polyrhythmia* kötetet, a *Bartók suite*-ciklust, s az *ad notam* verseket említhetjük, a művészetiekre az *Orbis Pictus*, a *Csontváry-vásznak*at és a *Triptichont*. Számos cím már önmagában szakszó: impromptu, valse (triste), cantata, canzone, chanson, song, zsoltár, fuga, fughetta, toccata, himnusz, lant-futamok, finale, lied, song, rumba, rock and roll, ütem az egyik irányba, rajzvázlat, contrapposto, nature morte, plein air, emlékmű, collage, márvány, az áramlás szobra, áldozati táblák a másikba. A *hallgatás tornya* kötethez a költő verszáró rajzokat is készített. A *jövendő költészete* c. szonett (*Átváltozások*, 1958–1961) valóságos *gesamtkunstwerk*: a szférák zenéjétől, a tiszta harmóniától a pőre csendig, illetve a szó-habok hajós, a felragyogó glória szuggesztív képétől a szent geometriáig.

Másutt Weöres arra vállalkozott, hogy egy találó hasonlatban meghatározza a festészet és a szobrászat különbözőségét. Az általuk ábrázoltak úgy viszonyulnak egymáshoz mint a teljes fényben, illetve holdvilágnál látható tárgyak. *Nap és Hold* című, korai epigrammájában a szín áll szemben a súllyal és tömeggel:

Nyugszik a piktor, a Nap. Most szobrász Hold kel a tájra,
formákat mutat és súlyt, teret és tömeget.

Érdekes, hogy a *táj* és a *tér*, nem a nappali, teljes látáshoz társul, ami nem terjed túl a festészet *síkján* és mozdulatlan, „nyugszik”. A tér élményét sokkal inkább a hold visszavert fénye, a szürke félhomály kínálja. A látás ugyan kisebb területre korlátozódik, de mégis a szobrász által kínált test az élő forma, a maga három dimenziójával, ami mozgásra képes alakot hoz létre és több nézőpontúságával mozgásra késztet: „kel”, „mutat”. Balogh Sándor szobrászi ideálok szerint komponált, szinte teljesen színtelen *Alvó leányai* a két művészeti ág konfliktusos viszonyát érzékeltetik, s vizuális eszközökkel értelmezik Weöres tipológiáját.

A Reök-palota 2013. októberi kiállításán hat művész mutatta be sajátos versolvasatait képeken és plasztikákban. Általánosan jellemző a

fogalmi elemek, mint például a cselekményre való utalás, a külső jellemzés kiiktatása, a verbalitáson túli tiszta líra vagy líraiság megjelenítésének szándéka. A lélek mélyéről fakadó, bizonytalan és testi formában való megjelenítést alig igénylő, finom indulatok kapcsolják össze a verssorokba szedett a látottal. A fájdalom-derültség, az idő lefolyása és az emlékezés témája vissza-visszatérő elemei ennek a Weöres-versek körül keringő karusszelnek.

Műszaki szellemben fogantak Sejben Lajos *Teljesség felé (Tíz lépcső, Útravaló)* című, a költői anyaghoz szellemesen kapcsolódó plasztikái. A festő-grafikus Ale Ildikó pályája kezdetétől fogva nagy érzékenységet mutat a költészet iránt; Simai Mihály, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Závada Péter és mások versei inspirálták. A *Két csönd* és a *Rongyszőnyeg 84.* mellett a kiállítás szellemes színfoltja a maga konkrét utalásaival a *Holdkóros biciklista*. Henn László András mitologizmusa (*Mahruh veszése*), érdekes, téri kör-elemekkel összeszőtt szín-kompozíciója (*Haláltánc*); Darázs József ég felé kapaszkodó virág-dinamikája (*Esők jöttek*) és kubista elemeket is felvonultató geometrizmusa (*Vízió*) nemcsak a szakmai felkészültség bizonyítékai, hanem a költészet mély átérzéséé és alkotó átértelmezéséé is.

Egyik alkotást sem nevezhetjük szűkebb értelemben vett „illusztrációnak” (sem a szó mai, sem pedig középkori értelemben), még akkor sem, ha esetenként a versek felkerültek a kép síkjára. Inkább dialógusok, közös lélekmozgások: egy felvetett állapotra való rezonancia, túljutva a hordozó anyagok és idők különbözőségén.

Pataki Ferenc fekete tusrajzán az *Ének a határtalanról-ból* (rajz: 1987) vett idézet olvasható. A szép kézírással lejegyzett háromszor négysoros idézet, mint egy márványtömbön megjelenő epigráfia, a statikusság képzetét kelti. A leírt betűk függőleges és vízszintes szabályosságával szemben a szavak értelme a határtalanról szól. Az idézet fölött, egy író kézre vagy toll(pihé)re emlékeztető, elnyújtott forma lebeg (ráhull? felemelkedik róla?), hasonlóan ahhoz, ahogyan Isten lelke vibrált a vizek felett. Az örök az örökké változó, a haza a határtalan úr. A kapcsolatot a képen leírt vers utolsó sora és az átlósnak mutatott alakzat közötti cerna-vékony vonal jelzi: ez a nézőt fogalmi magyarázatra készíti, ami az írás-toll-kéz asszociatív összefüggésén alapulhat.

Amikor még senkise voltam,
fény, tiszta fény,
a kígyózó patakokban
gyakran aludtam én.

Hogy majdnem valaki lettem,
kő, durva kő,
hegylejtőn jég-erezetten
hömpölygetett nagy erő.

És végül élni derültem,
láng, póre láng,
a szerte határtalan úrben
mutatom valódi hazánk.

Nem vagyunk könnyebb helyzetben akkor sem, amikor fogalmi eszközökkel akarjuk megragadni a másik két Pataki-rajz érzésvilágát. A *Hármas (Posta messziről, rajz: 2004/2013)* című, itt szintén kézzel leírt három sor témája ismét a múlt-jelen-jövő. Az önmaguk felé induló vonalak talán a jelenkorra, a meztelenségre, a vízszintes, szaggatott egyenesek a múltra, a merészen felfelé haladó magányos ív pedig a jövőre utal. A *Bolero (Mind elmegyünk, rajz: 1984)* számomra a végső úton való kollektív haladásról szól. A verset a fájdalmas visszanezés meghatározó lelkiállapota hatja át. A rajz ehhez képest inkább a csillag-(kör)pályán való haladás jövőképét mutatja, köreivel, egyeneseivel és spiráljával. Az áthaladást innét oda, s a mérhetetlen közös magányt.

Mind elmegyünk, a ringatózó fák alól mind elmegyünk,
a párás ég alatt mind indulunk a pusztaságon át
a száraz ég alá, ahányan így együtt vagyunk,
olyik még visszanez, a holdsugár a lábnyomunkba lép,
végül mind elmegyünk, a napsütés is elmarad
és lépdelünk a csillagok mögött a menny abroncsain,
tornyok fölé, olyik még visszanez és látni vágy,
hullott almát a kertben, vagy egy bölcsőt talán
ajtó mellett, piros ernyő alatt, de késő már, gyerünk,
ahogyan a harangok konganak, mind ballagunk
mindig másként a csillagok mögött, a puszta körfalán,
ahányan végre így együtt vagyunk, mind elmegyünk.

Komparatista műhely

Vajda György Mihály szellemi hagyatékából

Vajda György Mihály¹⁸⁴ születése fél évvel előzte meg az Osztrák-Magyar Monarchia széteséséhez vezető világháború kitörését. Szimbolikus jelentőségűnek tekinthetjük, hogy a hosszú és sikeres tudósi pályát hol művekben kimondva, hol közvetve végigköveti a Monarchia hagyományához való ragaszkodás. Bártfán, Ferenc József „alattvalójaként” látta meg a napvilágot, s első szellemi élményei idején honfitársa (concitoyen) volt F. Kafkának, R. M. Rilkének, I. Svevónak, S. Freudnak, J. Hašeknek. Meghatározó kisgyermekkorai élményeit egy békés és toleráns világban szerezte. A jelenségben és a jelenséggel együtt azonban kénytelen volt felfedezni és később tudósként le is írni azt a káoszt, titkos és lefojtott ösztönvilágot, amelyek – mint Musil regényének vörös padlásszobájában – a valóságban is felszínre törtek az államalakulat bukásában és bukása után. Vajda György Mihály élete vége felé egyre erőteljesebben érezte, hogy mégiscsak a Monarchia világának örököse. Utolsó megjelent könyve témájában visszatér a kezdethez. Az akkori szellemi virágzás és viselkedéskultúra például szolgálhat az új évezred Európájának, okulásul még elkövetett hibáiban is. Az eddig a maga egészében csak magyarul megjelent mű (*Egy irodalmi Közép-Európáért*) egyes fejezetei angolul, illetve franciául is olvashatók a *Neohelicon* korábbi számaiban.

Bártfáról hamar Budapestre került, ahol az iskoláit járta. Graduális tanulmányainak betetőzésekként a párizsi École normale supérieure mintájára létrehozott magyar elitképző felsőoktatási intézmény, az Eötvös Collegium tagja lett, ahol generációjának legtehetségesebb tagjaival a legjobb magyar professzorok irányítása alatt végezte tanulmányait, disszertációját magyar filozófiatörténeti témából írta, s 1937-ben szerzett magyar, német és angol szakos diplomát. Pályáját középiskolai tanárként kezdte Jászberényben, majd Pestlőrincen és Budapesten folytatta 1944-ig. A II. világháború után a közoktatás állami irányításában vállalt szerepet, tanított a budapesti Pedagógiai Főiskolán, ahonnan politikai okokból hamar eltávolították. 1950 és 1956 között irodalomtanárként dolgozott a budapesti művészeti gimnáziumban: egy egész magyar művészgeneráció számára adott mélyreható impulzusokat; megmutatta fiatal festő- és szobrász növendékeinek a művészetek közös gyökerét, s azt, hogy mennyire fontos az olvasás, az irodalmi műveltség szakmájuk színvonalas gyakorlásában.

Negyvenkét évesen, 1956-ban a MTA Irodalomtudományi Intézetének Világirodalmi Osztályára került. Az életpálya második fele immár teljes egészében az irodalomtudományi kutatásé és az egyetemi oktatásé. Tudományos működését germanistaként kezdte: önálló kötetet jelentetett meg német klasszikus szerzőkről, *Schillerről* (1953), *Lessigről* (1955), sőt egy kis füzetet még az orosz romantikusról, *Puskinról* is írt.

Sokféle elméleti irányzattal, pl. fenomenológiával, foglalkozott, de igazi nagysága mindenképpen a komparatiztikában mutatkozott meg. Ez illeté egyébként leginkább az egyéniségéhez, amely mindig a békétlenség megszüntetését, az ellentétek ész és humanitás irányította feloldását akarta. Sokoldalú műveltsége, a legutolsó pillanatig tartó példaszerű intellektuális nyitottsága az idegen irodalmak és kultúrák iránt, s ugyanakkor átlátó és szintetizáló képessége predesztinálta őt az összehasonlító irodalomtudomány termékeny művelésére. Az 1960-as évektől kezdődően megjelenő művei – egészen a

¹⁸⁴ 1914. február 4. – 2001. február 3.

legutolsóig – már mind komparatiztikai dolgozatok. Hamar és aktívan bekapcsolódott az Association Internationale de Littérature Comparée (AILC) tevékenységébe is. Jelentős szerepe volt abban, hogy ismertté váljanak a magyar komparatiztika történetének nemzetközi szempontból is rendkívül fontos eredményei, mint például Meltzl Hugó Kolozsvárott alapított komparatiztika tanszéke; az összehasonlító irodalom történetének első folyóirata, a Meltzl és Brassai Sámuel által ugyancsak Kolozsvárott szerkesztett *Acta Comparationis Litterarum Universarum* (1877–1888); illetve a Népszövetség égisze alatt Budapesten rendezett *Le premier Congrès International d'Histoire Littéraire* (1931), Dilthey, Walzel, Croce és mások részvételével. Az 1960-as években azért is szükséges volt az elődökre való hivatkozás, mert a magyar kulturális életet valójában akkor irányító Lukács György erőteljesen támogatta az összehasonlító szemléletet és módszert.

Tudományos tevékenységének nyilvánvaló sikere, az általa alkalmazott szintetikus szemlélet eredményessége, szakmai megbízhatósága, vitathatatlan tekintélye és sok nyelvre kiterjedő nyelvtudása egyre jelentősebb nemzetközi sikereket biztosított számára. Ezek jelentős része az AILC-hez kapcsolódott. Pontosan tudta, hogy mi a komparatiztika végső célja, s a nemzetközi összefogással megvalósítható tudományos program egyik kidolgozója lett. A belgrádi AILC-kongresszuson, 1967-ben önálló dolgozatban mutatta be egy európai irodalom története sorozat (*projet d'une histoire de la littérature européenne*) alapelveit (ennek a tervnek a megvalósításán egyébként élete végéig dolgozik). Kilenc esztendővel később ő szervezte a Társaság budapesti, nyolcadik kongresszusát.

Tizenöt éven keresztül az AILC *Histoire Comparée des Littératures de Langues Européennes* kiadványát gondozó Comité de Coordination titkára volt. Részben az ő tevékenységének köszönhetően a sorozat első nyolc kötetét a budapesti Akadémiai Kiadó jelentette meg. Közülük az egyik Vajda György Mihály szerkesztésében látott napvilágot: *Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820. Les genres en vers des Lumières au Romantisme* (1982). A magisztrális kiadói vállalkozás előkészítésére, segítésére Szabolcsi Miklóssal közösen megalapították (1973) a *Neohelicon. Acta Comparationis Litterarum Universarum* folyóiratot, amely az ő irányítása alatt hamarosan a diszciplína egyik legtekintélyesebb orgánuma lett. Címében az említett Népszövetség keretei között létrejött *Commission Internationale d'Histoire littéraire moderne* Magyarországon megjelenő folyóiratát, a Hankiss János által szerkesztett *Helicont* (1938–1943) idézi, alcímében pedig Brassai és Meltzl lapját (1877–1888). A *Neohelicon* hamarosan önálló útra tért, de a szerkesztés elvei, az egyes számok tematizálása mindmáig megőrzik azt a szándékot, hogy az itt közölt tanulmányok egy későbbi szintézis számára közvetlenül felhasználhatók legyenek.

A legnagyobb tudományos-társadalmi elismerés 1982-ben érte, amikor az AILC New York-i kongresszusán három évre a nemzetközi társaság elnökévé választották.

A tudományos társaságon kívül az állandó és élénk nemzetközi kapcsolatainak másik fontos területe az egyetemi oktatás volt. Több féléven keresztül tanított francia (Paris-Sorbonne), amerikai (New York University), kanadai (Alberta), osztrák (Bécs), német (Bayreuth, Essen) egyetemeken. Bayreuthban 1985-ben ő alapított összehasonlító irodalomtudományi tanszéket, s ezért *doctor honoris causa* címet kapott (1987). A világ különböző részein írt, számos doktori értekezés vezetője vagy konzulense volt.

Vajda György Mihály nem volt már fiatal ember és jelentős nemzetközi tudósi és tanári sikereket mondhatott magáénak, amikor hazájában is elindulhatott oktatói pályája.

1974-ben Szegeden megalapította a II. világháború utáni első magyar komparatiztika tanszéket. Ez az egyetem a kolozsvári jogutódja, ahol száz évvel korábban, mint utaltunk rá, létezett már ilyen tanszék. A hetvenes évek elejének szegedi bölcsészkarán a hallgatók számára ő képviselte a kommunista diktatúrán túli múlttal való kapcsolatot. Felkészültsége, eleganciája átmenetet teremtett a Monarchia, a képzettségét még a két világháború közötti kulturális-tudományos felvirágzás idején megszerző „nagy” generáció és az akkori fiatal értelmiségiek között, akikben működött az európai értékekhez és a szakmai minőséghez való visszatérés természetes ösztöne. Sohasem akarta pontosan visszahallani azt, amit ő mondott vagy írt. Akkor volt elégedett, ha a tanári irányítás csak a probléma igényes felvetésében volt érzékelhető, de a megoldásnak, a válasznak már egyéninek kellett lennie: mindig nagyon örült, ha szokatlan elképzeléseket, koncepciókat hallott, még akkor is, amikor azok „éretlenek” voltak. A tanítvány szellemi aktivitásából következő új megjelenését követelte, s a filológiai pontosságon túl a megítélés szempontja is ennek megléte vagy hiánya volt.

Az 1970-es évek végétől kezdődően megjelent kötetekben közölt tanulmányok néhány jól körülhatárolható témakörbe tartoznak. Ezek elméleti, tudománytörténeti kérdéseket tárgyalnak vagy irodalmi áramlatokat, témákat, motívumokat és (ritkábban) bizonyos szerzőket mutatnak be monografikus igényrel.

A magyar komparatiztika története után elkészült a goethei világirodalom-fogalom „átültetése” a modern komparatiztika gyakorlatába. Vajda a tudományág történetét annak jövője szempontjából tanulmányozta: a múlt helyes értelmezése a jelen megújításán keresztül vezethet el a szakmai célok és feladatok helyesebb kijelöléséhez, s a jövőben eredményesebben alkalmazható módszerek megtalálásához. E vonatkozásban kiemelkedő jelentőségű az a könyv, amelyet Riesz Jánossal közösen adott ki Bayreuthban, *The Future of Literary Scholarship* (1985), illetve az utolsó, még az ő szellemi irányításával szerkesztett *Neohelicon* szám (XXVI.2) a *Veteris disciplinae renovatio*.

Az irodalmi áramlatok közül elmélyülten foglalkozott a felvilágosodás korában jelentkezőkkel, elsősorban az olasz kritika által tanulmányozott neoklasszicizmussal. Igen érzékenyen és szépen mutatja be, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben létezik egy több európai irodalomban megjelenő irányzat, amely reakció mind a doktriner klasszicizmusra, mind a valamivel korábban jelentkező emocionális törekvésekre. Döntő mozzanataikban hasonló esztétikai elvek alapján alkottak Winckelmann, Goethe, Foscolo, Canova, David, Mozart, Kazinczy és mások, s joggal beszélhetünk a francia forradalom körüli idők művészi törekvéseinek egységes stílusáról. Hasonló árnyaltsággal írta le a naturalizmus és a szimbolizmus mint európai jelenség természetrajzát, mindkét irányzathoz sokat merített Brecht, akit Vajda e hatások alapján mutat be.

Béccsel és Magyarországgal való közvetlen kapcsolata miatt az életműben erős hangsúlyt kap a biedermeier és a szecesszió. A szecesszió mint önálló és a neoklasszicizmus utáni első új stílus gondolata melletti legfontosabb érv maga a szecessziós *építészet*, amely máig meghatározza a Monarchia akkortájt kiépült városainak arculatát, Budapesten és Szegeden keresztül egészen Marosvásárhelyig. „Ha pedig voltak olyan jelenségek, amelyek ennek a biologisztikus és mese-fantázia motívumokkal díszített erősen akarati jellegű és önkényes építészetnek az irodalomban vagy a zenében megfelelték, mint a naturalizmustól örökölt biologizmus és vitalizmus, a szimbolizmustól átvett misztikus látomás és álom, a stilizált és akart ábrázolásmód... akkor ... a szecessziót

mintegy összefoglaló áramlatnak kell tekinteni.” (*Modernség, dráma, Brecht*, Budapest 1981. 256.)

Vajda György Mihály két egymást kiegészítő Monarchia-könyve élete utolsó évtizede alkotómunkájának eredménye. A *Keletre nyílik Bécs kapuja* (Budapest 1994), mint alcíme mondja, az 1740 és 1918 közötti időszak Közép-Európájának kulturális képekönyve. Valóban panoráma, a legjobb értelemben vett népszerűsítő kézikönyv a Habsburg Birodalomról, annak hétköznapjairól és „csillagóráiról”, néhol a személyes jelenlét vagy a baráti beszámolók intimitásával is bemutatva ezt a különös világot. Mondataiban és képeiben őszinte nagybecsüléssel szól az európai régi iskolából származó utolsó monarchájáról, Ferenc Józsefről. Érezhető, hogy a könyv Vajda tanári munkájából született. Először 1969-ben a Sorbonne-on beszélt az Osztrák-Magyar Monarchia irodalmáról. A 2000-ben közzétett másik mű a Monarchia-jelenség virágzásának és bukásának okaira ad filozófiai magyarázatot. Edmund Husserl 1936-os bécsi előadásán meghatározott Európa fogalmából (mint a végtelenben megvalósuló „határtalan racionális célok történeti teleológiája”) és Hermann Brochnak a „mitikus korszakról” szóló 1947-es esszéjéből kiindulva fogalmazza meg Vajda György Mihály végleg letisztult véleményét: „Ha Husserl a végtelenbe helyezte Európa eszméjének teloszát, akkor a Monarchia, utolsó éveiben, közel jutott a maga szellemi teloszához, mielőtt megsemmisült volna. De miután megsemmisült, mítoszként élt tovább. A mítosz léte pedig független a múlt időtől, tartamtól, realitástól. Örökre érvényes lesz. Virtuálisan fog létezni.” (*Egy irodalmi Közép-Európáért*, Budapest 2000. 28).

Két világirodalmi kronológiát is szerkesztett (1988, 1991). Kiindulásul figyelembe vette ugyan Paul Van Tieghem *Répertoire chronologique des littératures* (1935) című gyűjteményét, de lényeges pontokon el is tért tőle mind az időbeli dimenziót, mind a válogatás szempontjait illetően. A francia könyv az 1445–1900 között megjelent műveket sorolja fel. Vajda (az 1988-as kiadásban) az írás felfedezésétől (Kr. e. 3500) az 1980-as évekig tárja az olvasó elé évszámokban a világirodalom történetét, bőségesen kiegészítve az irodalmi tényeket történetiekkel és művelődéstörténetiekkel. A későbbi kiadás az 1900 és 1980 közötti időszak adatait mutatja be, mintegy a P. Van Tieghem folytatásaként, de sokkal erőteljesebben hangsúlyozva az ún. „kis” és nem európai nyelvű irodalmak jelentőségét. Ez idáig mindkét kiadás csak magyarul jelent meg.

Tématörténeti köteteinek száma is kettő: de míg a Monarchia- és repertórium-köteteit a komplementaritás jellemzi, addig a tematológiákat, első látásra, az antagonizmusé. Előbb a *Don Juan vándorútja* (1993), a hódítás fázisain áthaladó igazi férfi alakváltozatait követi végig 14. századi sevillai születésétől a 20. századig, majd, immár bizonyosan utoljára, az orléans-i szűz irodalmi és zenei alakját írta le. Az Isten képe, férfinek és nőnek teremtett ember így tette teljessé saját szellemi örökségét.

Tehetséges és sikeres ember volt: szerencsés egyénisége segítette abban, hogy élete legnehezebb pillanataiban is derűs, bölcs és dolgos tudjon maradni, s mindig – most már biztosan állíthatjuk – megtalálta a kivezető utat. Rengeteg barátja és tanítványa volt, akik születése kerek évfordulóján háromszor (1984, 1994, 1999) is ünnepi kötetekkel fejezték ki barátjuk és mesterük iránt érzett szeretetüket és hálájukat.

Halála pontosan olyan volt, mint az élete. Tökéletesen ura maradt ekkor is önmagának. Befejezte az orléans-i szűzről szóló könyvének utolsó, hátramaradt fejezetét, s az immár kész kéziratot gondosan elrendezte, szemüvegét és golyóstollát a kézirat

mellé helyezte az íróasztalra. Sohasem fogjuk már megtudni, gondolt-e ekkor is arra, hogyan haltak meg szellemi világának eszményi hősei. Kant az utolsó pillanatig emberfeletti erővel megőrizte jó modorát (*Das Gefühl für Humanität*), jóllehet rettenetesen szenvedett. Goethe, akinek hőjét legvégül Mater Gloriosa, s az „Örök Asszonyi” emeli magához, a *Faust* befejezése után néhány nappal kínok között távozott. Művének elkészültével halt meg Dante is, miután a *Színjáték* századik énekének utolsó tercijében leírta azt, hogy a Szeretet mozgat Napot és minden csillagot.

Az élő Monarchia

Vajda György Mihály utolsó előtti könyve az irodalmi Közép-Európa múltjáról és jövőjéről szól.¹⁸⁵ Az egész életmű egyik jelentős szintézise. A *Keletre nyílik Bécs kapuja. Közép-Európa kulturális képeskönyve 1740–1918* című, 1994-ben megjelent műve több ponton érintkezik ennek a kötetnek az anyagával, ámbar a két könyv szempontjai és – helyenként – szemléletmódja is különbözőek, mintegy egymást egészítik ki. Az *Egy irodalmi Közép-Európáért* egyes fejezeteiben a szerző erősen épít angolul, németül, illetve olaszul és franciául külföldön közzétett, magyarul csak itt olvasható tanulmányaira, az egyik írása pedig (*Zsidó írók a Monarchiában*) most lát először napvilágot. Mind a kilenc tanulmány az utóbbi tíz évben született. Vajda György Mihály tudósi érdeklődésének középpontjába nem pusztán azért került a Monarchia-téma, mert a teljességet kereső szellemi ember élete vége felé különös figyelemmel kutatja a kezdetek „csillagállását”, az indíttatás belső mozgatórugóit és külső körülményeit, hanem elsősorban a jövő számára adni szándékozott program történeti és tudományos alátámasztása érdekében alkotta meg ama fél évszázad Közép-Európájának természetrajzát és sírba tételét közvetlenül követő *fortune*-jét, utóéletét.

Vajda számára a szubjektív mozzanatoknál mindig fontosabb volt az általános érvényű humanitás eszméje: a harmadik évezred küszöbén a balkáni háborúk dacára olyan történelmi helyzet állhat elő, amely ismét lehetővé teheti az itt élő népek békés együttélését, s talán a száz évvel ezelőttihez minőségileg hasonlítható kulturális virágzást is. Az értelmiség feladata, hogy *Mittleuropa* közös alapjának feltárásával, a „gyűlölködők és szélsőségesek” háttérbe szorításával siettesse ennek az új korszaknak az eljövételét.

A szerző a szó „keresztapjának”, Friedrich Naumann-nak 1915-ben megjelent könyvétől kezdődően mutatja be a *Mittleuropa*-fogalom tartalmát nemzetközi és hazai használatban. Ez utóbbi vonatkozásban különösen a Szűcs Jenő által *köztes* régióról mondottakat, illetve Hamvas Béla európai géniuszainak Kárpát-medencei együttes jelenlétéről szóló gondolatait tekinti bizonyító erejűeknek, de gyakran hivatkozik Szekfű Gyulára és Bartók Bélára, 20. századi nagy íróinkra, sőt a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) kiadványsorozatára, a részben Budapesten szerkesztett és kiadott *Európai nyelvű irodalmak* sorozatra, valamint a mátrafüredi Felvilágosodás-konferenciákra. Példákkal gazdagon illusztrálva Vajda azt bizonyítja: virtuálisan mindig is létezett az önmagát (Nyugat)-Európához természetesen tartozónak érző, de attól világosan el is különülő, önálló vonásokkal rendelkező Közép-Európa(iság), amelynek a Monarchiában egy viszonylag egységes állami kerete, politikai szervezettsége is volt. S ez a helyzet jelentősen emelte az itt élő népek nemzetközi súlyát és tekintélyét (tegyük hozzá: például a maival összehasonlítva).

Míg a kötet sorrendben első tanulmánya a *Magyarság és európaiság 1896 és 1996 közötti szemléletét* vázolja fel, addig a második a Monarchia világának fenomenológiai megközelítését adja. Ez a tanulmány két angol nyelvű írás összevonása, ezek közül az

¹⁸⁵ Vajda György Mihály: *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Fekete Sas Kiadó Budapest, 2000. 236 lap

egyik a Husserl Analektában jelent meg, a másik a *Neohelicon*-ban. Vajda a *Monarchia-jelenség lényegét* Husserl európai emberség (europäischen Menschentum) fogalmából vezette le. A filozófus 1935-ben tartott bécsi előadásában¹⁸⁶ arról beszélt, hogy Európa eszméje a filozófia és a tudomány szelleméből született, és hogy ezt a szellemi és mentalitásbeli közösséget először az ókori görög teoretikusok alkották meg. A népek és nemzetek sokasága lakta kontinens *főltt* létező Európa-eszmének nincsenek zoológiai, faji alapjai, hanem ezt az ideát a racionális és filozófiai célok történeti teleológiájaként kell felfognunk. Ugyanakkor a „nemzetek főltti Európa sohasem ért el valamely kiérlelt alakot mint a szabályozott ismétlés alakját.” A szellemi emberiség nem jutott el arra a fokra, hogy meg tudná ismételni önmagát. „Az európai emberség szellemi célja (telosz), amely magába foglalja az egyedi nemzetek és az emberi egyének partikuláris céljait (teloi) a végtelenben nyugszik; végtelen idea, amely felé titokban, mondhatni, a teljes szellemi formáció tendál.” (15) A racionális európai kultúra világháború előtti „politikai” krízise készíthette Husserlt arra, hogy a *célt*, mint Kant az *örök békét*, a végtelenbe helyezze.

(A *Monarchia teloszaról*)

Husserl Európára vonatkozó analízise, hangsúlyozza Vajda, segít megérteni a közép-európai monarchia természetét és bukásának okait is. (16) Az akkori Európa második legnagyobb országa egyfajta kicsinyített Európa volt, amelynek célja, hogy baráti népek homogén állama legyen, sohasem ér(hetet)t el megszilárdult alakot, telosza tehát a végtelenben nyugodott. A centripetális erőknél sokkal hatalmasabbak voltak a centrifugálisak: a népek között az állandó gyűlölködés és az ellenségeskedés volt a kényszerűnek érzett együttélés meghatározóbb mozgatóereje. Mindazonáltal, az emberek ellentétes érzelmeik dacára itt is megőriztek valami testvéri érzést szívük mélyén, valamit a közös otthon melegéből. A másik „kohéziós erő” egy ember volt, a hatvannyolc éven keresztül uralkodó császár. Vajda a kortársak feljegyzései alapján (végső soron közülük való volt ő maga is) különösen szépen mutatja be Ferenc József személyét, tulajdonságait, szokásait s tiszteletet parancsoló alakját az irodalmi és művészeti ábrázolásokban.

Shokássá vált a hazát a női princípiummal, az anyával kapcsolatba hozni, hiszen általában anyaföldről, anyaországról beszélünk. Az anya-metaforával a fogalom inkább elvonttá válik, szemérmesen eltüntetve az állam működése valóságos hatalmi, atyai jellegét. A Monarchia viszont a császár személyén keresztül alkotott *pátriát*, a szó eredeti, *atyák földje* (/terram/ patria/m/, Vaterland) értelmében. Ő, amint egy lengyel-zsidó író mondotta róla, „minden oldalról átölelve” tartotta birodalmát (17), s a birodalom minden szempontból az ő személyéhez volt kötve. Talán a közép-európai közös lélek

¹⁸⁶ Edmund Husserl tanulmányának magyar fordítása: Husserl, *Válogatott tanulmányai*. Válogatta Vajda Mihály. Budapest 1972. 323–367. A Husserl tanulmánya végén található összefoglalásból két mondatot idézünk. „Hogy a jelenlegi ’krízis’ szörnyét megérthessük, ki kell dolgoznunk az *Európa-fogalmat, mint a végtelen ész-célok teleológiáját*: ki kell mutatni, miként született meg az európai ’világ’ az ész-ideákból, azaz a filozófia szelleméből.” „Az európai lét krízisének csak két kivezető útja van: Európa vagy elpusztul, mert elidegenedik életének racionális értelmétől és szellem ellenességbe, barbárságba hanyatluk, vagy újjászületik a filozófia szelleméből az ész a naturalizmust (értsd: a racionalizmus *külsővé válását*) végképp leküzdő heroizmusa által” 366. Valami hasonló *heroizmusra* lenne szükség a közös Közép-Európa szellemi alapjainak megteremtéséhez.

mélyéből született a szimbolikus jelentőségűvé növe apa-császár alakja, aki ugyan a valóságban nem volt nagy és hódító uralkodó, de személyisége külső jellemvonásait, mint a felségességet, az eleganciát, a nagyságot, képes volt kisugározni a birodalom (látszat)világa egészére is. A pompa keresése, a megszólítások, a viselkedés végsőkéig cizellált szabályozottsága, vagyis a társas létnek a szükséges mértéket messze meghaladó formalizáltsága kedvezett, (éppen azért, mert lefojtotta) egy addig nem ismert ösztönvilág felszínre kerülésének (Musil *Törlesse* csak egy a példák sorából). Vajda a valóság igazi arcával szembenézni nem is akaró öreg császár, „európai régi iskolából származó utolsó monarchája” alakjában is kimutatja a személyiség eme furcsa, egyszerre barokk és dekadens dualizmusát. A birodalom és uralkodója úgy viszonyult egymáshoz, mint a monarchiabeli próza kiváló alkotásaiban a valóság a fikcióhoz. Az egyetlen fiát, feleségét, barátait régen elvesztő Ferenc József nem is akarta megtudni országa kritikus problémáit, inkább érzéketlenül, szigorú magányban élt. Kafka műveiben a realitás helyét a vízió foglalja el, Hofmannsthal, Rilke, Trakl esztéticizmusba merülnek, Svevo hőse *tudatát* vizsgálja, s kialakul az a nyelvészeti iskola, amely a nyelvet valóságos létezőnek tekinti, de a „kimondhatatlan” wittgensteini tétele alapján egyben bizalmatlanná is válik iránta.

A tömegek az operettelőadásokon, pompás színházak nézőterén gyönyörködtek a látszat-álmom-valóság karusszeljében. Ez a Monarchia egyedi és reprezentatív műfaja volt, ahogyan a 17. század hajnalán, a barokk korban az opera volt *a mű*. Vajda szerint az operettet tekinthetjük a „közös nyelvnek”, *koinénak*, amelyen az állam népei „megértették egymást” (23). A kicsinyítő képző azonban nem pusztán és talán nem is elsősorban a tragikus látásmód hiányára, illetve a zenei megoldások könnyedségére, a dallamosságra, könnyen megtanulhatóságra és ismételhetőségre utal, hanem a két korszakot meghatározó politikai és művészi szándék különbözőségére is. A barokk, ha szabad ilyen differenciálatlanul fogalmaznunk, végül is szembenézett a realitásokkal, s úrrá is tudott lenni a krízisen, míg az operett világa jobbra csak elfedte azt, illúziókba, álmodozásokba, öncsalásba menekült és abban is maradt.

A valóságos veszély tudomásul nem vétele túlzott és indokolatlan biztonságérzetet eredményezett, amiért végső soron súlyos árat kellett fizetni. Közép-Európának azóta sem sikerült visszanyernie szilárd kontúrjait, kiszámítható és kiegyensúlyozott alakját, új rendjének létrehozása: feladat. „Talán éppen az irodalma útján kerülhet közelebb céljához, az itt élő emberek, az itteni emberség teloszához: a békéhez, az egymás megbecsüléséhez, az összetartozáshoz.” (29)

A Monarchia halála szinte példátlan volt a történelemben. Talán egyetlen olyan államot sem töröltek el teljességgel Európa térképéről, amelyik néhány évvel korábban még politikai és katonai nagyhatalom volt. (121) S mindez akkor következett be, amikor az ideológiák, a történelmi és gazdasági fejlődés természetes és fő vonulata a nagyobb egységek kialakulása és megszilárdulása irányába haladt. A kettős Monarchia létrejöttével időben nagyjából párhuzamosan a gazdaságilag, nyelvileg és kulturálisan igen különböző városállamocskákból megalakult egységes olasz állam és a hozzá való tartozás tudata a 20. századra végérvényessé vált. Alessandro Manzoni, Giuseppe Verdi vagy náluknál korábban Giacomo Leopardi ugyanannyit tett az olasz egység létrejöttéért, mint a hadvezérek vagy a politikusok, azáltal, hogy tudatosították az olaszokban a közös (szellemi) haza létét és jelenkori aktualitását. Giuseppe Mazzini szerint a haza mindenk

előtt a haza *tudata* (coscienza della Patria). S nagyjából ugyanez mondható el német vonatkozásban is.

Az egység vagy a hozzá való visszatérés a természetes állapot. Az 1990-es évek a német újraegyesítést hozták, s egyre jelentéktelenebbé válik Itáliában az az olasz értelmiségi elit által mindig is hevesen támadott politikai irányzat, amely szerette volna valamilyen formában kettéosztani az országot szegény déli és gazdag északi részre. A közép-európai népek azonban ismét nem tudtak békében meglenni egymással. A Monarchia romjain létrehozott nagyobb politikai, közigazgatási formációk az 1990-es évekre ismét porrá zúzódtak, a legvéresebben újra a Balkánon. Miközben ott városok és városrészek folytatnak véres harcot egymás ellen, Európa Ausztriától az óceánig határok nélkülivé vált.

Sokan és nagyon sokféleképpen magyarázzák a Monarchia megsemmisülésének okait. Számos magyarázatot találunk rá Vajda könyvében is, ezek közül egyet – talán nálánál jobban is hangsúlyozva – szeretnénk kiemelni. Ez a napi érdekeken és elfogultságokon túllátó, a térség mint morális egység eszme mellett kiálló értelmiség „gyengesége”, csekély száma és „hangtalansága”. Nem sikerült egyfajta, ha nem is haza, de legalább *közös ház* tudatot kialakítani. Furcsa paradoxon, hogy miközben a Monarchia Közép-Európában ezt megelőzően soha nem látott, minden szempontból világszínvonalú kultúrát teremtett, mégis pontosan szellemi területen nem tudta megvalósítani történelmi küldetését, mivel képtelen volt megszilárdítani saját alapjait. Képtelen volt általánosan elfogadott módon meghatározni mi is valójában *Mitteleuropa*, melyek történelmi, kulturális, vallási (közös) sajátosságai, elhatárolva a térséget Nyugattól és Kelettől egyaránt. A minimálisan szükséges szellemi „kohéziós erőt” az értelmiség tehát nem tudta biztosítani, Husserl szavaival élve, hiányzott a *heroizmus*. Így megmaradt a hiány. Az itt élő népeknél a különbözőség tudata erősödött meg. S ez a folyamat, sajnos, ma is tart. Különös fintora a sorsnak, hogy ugyanakkor az Európa „utolsó monarchája” által fenntartott állam, amelyet Hermann Broch az „öregkor” stílusával jellemezett¹⁸⁷, a maga területén végül is igen haladónak és korszerűnek bizonyult. S joggal állítható ma is példaként.

A bukás után az elmékben mítoszként élt tovább, a *Mitteleuropa*-eszme a realitástól független, virtuális szellemi létre kelt. Teloszát, „mint a szabályozott ismétlés alakját”, nem tudta megvalósítani. „A közép-európai monarchia eltűnt, de egykori lakói megőriztek valamit örökségéből. Mert a Monarchia nemcsak államot jelentett, hanem mentalitást, életmódot, politikai és kulturális közösséget, szellemi rokonságot, amit nem lehet többé helyreállítani, nem lehet megismételni, de teljesen szétrombolni vagy megsemmisíteni sem lehet.” (14) (A könyv utolsó fejezete éppen ezért értelmiségi, *irodalmi* programot ad, s ezt tekinthetjük az idős tudós végrendeletének is.)

(*Monarchia litterata*)

A kötet néhány tanulmánya tudománytörténeti kérdéseket tárgyal. Ezek a fejezetek szervesen kapcsolódnak a mű egészének mondanivalójához. A szerző annak az irodalomtudományi szemléletnek és módszernek a történetét mutatja be, amelyik nem kis mértékben a dunai monarchiában jött létre, s amelyik ma is olyan jelentős eredményekkel alkalmazható a közös európai irodalmi hagyomány bemutatásakor. A különböző nyelvé

¹⁸⁷ Hermann Broch 1947-ben megjelent esszéjét a *Mítikus korszakról* Vajda könyve 27–28. lapján idézi.

irodalmak *összehasonlító* vizsgálata azzal az eredménnyel kecsegtet, hogy a kutató megtalálja a közép-európai irodalmak fejlődésének összefüggéseit.

Ezen írások közül az első a korabeli *status quo* leírása egy enciklopédikus mű ismertetésén keresztül. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* Rudolf trónörökös által kezdeményezett és részben irányított hatalmas kiadói vállalkozásnak, a „nagy állam történelmi léte”(31) egyik maradandó dokumentumának bemutatása. A tanulmány – ha nem is teljesen azonos szöveggel, de mindig komparatív irodalmi hangsúllyal – Vajda mindkét kötetében megtalálható.

A kötetsorozat „nem tükrözhetett többet, mint a nagy ország irodalmi *tudatát* (kiemelés V.Gy.M.) és a benne lakó népek irodalmának múltjáról és közelmúltjáról, kulturális-irodalmi törekvéseiről való tudomást, azok tudomásul vételét.” (31) A századforduló legnagyobb kiadói vállalkozása (német nyelven 1886–1902 között 24 kötetben, magyar nyelven 1887–1901 között 21 kötetben) nem születhetett volna meg a dualista államforma létrejötte nélkül. A nagy fejezetek a meglévő politikai struktúra szerint csoportosították az egyes részek, régiók földrajzát, történelmét, művelődéstörténetét. Példaszerű az „összmonarchia” kategóriái szerint megalkotott szintézis: azóta sem volt sem az osztrák, sem a magyar tudománynak ereje és mersze, hogy hasonló volumenű és hasonlóan sokoldalú művel álljon elő. (47) Ezen a hatalmas, szinte mindenre kiterjedő tablón természetesen helyet kaptak, ha nem is a központban, az irodalmi törekvések is. A számbavétel során nyilvánvalóan sokkal nagyobb figyelemben részesültek az egység szempontjából pozitív vagy közömbös álláspontot kifejező művek, mint a szeparatista törekvések szócsövei. Olyannyira, hogy a magyar főszerkesztő, Jókai Mór lényegében elhallgatta az igazán „kényes részt”, a negyven évvel korábbi magyar forradalmat és szabadságharcot. A tanulmány, közvetlenül célja kijelölése után, megelőzve a „sikertörténet” részleteinek bemutatását, František Palacký cseh történetíró 1866-ból való ellenséges és sötét jóslatát idézi (31–32), amely végül is helyesnek bizonyult.

Vajda hű marad az enciklopédia szelleméhez, amikor a máig aktuálisat, a Monarchia létrehozta szellemi értékeket állítja recenziója, illetve „visszaemlékezése” (47) középpontjába. Célja egyrészt az, hogy felhívja a figyelmet a századfordulón – az akkori gazdasági prosperitás, harmónia, béke és biztonság idején – kidolgozott optimista Közép-Európa-kép összehasonlító irodalomtörténeti szempontú tanulmányozásának a szükségességére, tanulságaira, másrészt pedig, hogy a – reményei szerint – most kibontakozó új „irodalmi kavalkád” elé példaként állítsa ezt a szellemiséget.

A tanulmány több változatban is megjelent.¹⁸⁸ Az írások két ellentétes végkicsengést tartalmaznak: az 1994-es változat lezárása pesszimista: „A béke és biztonság (látszat)világában elsőnek az irodalom jelezte a vég közelségét. Az jelezte, hogy a látszólagos virágzást, a nyugalmat és a rendet az elmúlás fuvallata lebegte körül.” (134) A zárómondat mintegy a cseh hazafi által előre megjósolt végső sikertelenség gondolatára rimel. A 2000-es kiadásban (visszatérve az 1991-eshez) Vajda a vég helyett a jövőről, a „szemünk előtt kibontakozó” irodalmi megújulásról beszél, amely viszont az egész hatalmas kiadói vállalkozás történelmi jelentőségét erősíti, vagyis a „kohéziós erőket” növeli.

¹⁸⁸ *A Monarchia a századfordulón*. Szerk. Fried István. Szeged 1991. 11-22: *Keletre nyílik Bécs kapuja*. Budapest 1994. 110-134; *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Budapest 2000. 31-47.

Az itt közölt leghosszabb tanulmány egy tudományág múltjával foglalkozik, címe: *Az összehasonlító irodalomtudomány kezdetei a dunai monarchiában*. A téma legjobb szakértője az 1960-as évek kezdete óta foglalkozik a kérdéssel. Az első, bár önálló kötetben csak később megjelenő tanulmányát, *Az összehasonlító irodalomkutatás története Magyarországon* címűt 1962/64-ben írta.¹⁸⁹ A kettős Monarchia szempontjából megírt komparatizmatörténet azzal a helyes megállapítással kezdődik, hogy az irodalmak összehasonlító szemlélete Európa olyan területén jöhetett létre, ahol több nép, több nemzet élt egyazon állam keretei között. Ilyen szempontból térségünk ideális terep lehetett volna. Az összehasonlító szemlélet és módszer mégsem itt, hanem a többnemzetiségű Svájcban (Genf: Mme de Staël, Villemain) és Kelet-Poroszországban (Königsberg: Kant, Hamann, Herder) született meg. Ennek oka Vajda szerint a lakosság általános műveltségi színvonalának, a nemzeti-nyelvi határokon felülemelkedő felvilágosodott eszmerendszer „hatékonyságának” alacsonyabb fokával, illetve a hagyományok hiányával lehetett összefüggésben. (Hiszen előbb a nemzeti irodalmaknak kellett létrejönniük, s csak azután lehetett azok fölötti összehasonlító szempontokat érvényesíteni.) A diszciplína megszületésének szellemileg kedvező „csillagállása” a felvilágosodás és a romantika között helyezkedett el. A *Weltliteratur* szót, mint tudjuk, a klasszikus Goethe a romantikus korszakban (1827) alkalmazta először, mégpedig *Tasso* c. drámája francia fordítása kapcsán. A coppet-i nagyasszony hívei és Goethe tanítványai, August Wilhelm és Friedrich Schlegel vitték Bécsbe az irodalmak friss szemléletét. A Habsburg fővárosban zsúfolt termek előtt az osztrák császárság népeinek irodalmáról tartott előadásaival Schlegel a történelemben először kísérelt meg közép-európai irodalmi áttekintést adni (1812).

A jelentős irodalmi hagyománnyal nem rendelkező Bécs nem ellenezte a fejlődésükben megszakadt irodalmak (pl. magyar, horvát, cseh) újjászületését, illetve mások létrejöttét. Két korszak határán olyan klímát biztosított, amely segítette a korszerű eszmeiségű művek létrejöttét a nemzeti nyelveken azáltal is, hogy eleve nemzetek feletti mércét állított fel. Pest-Buda e vonatkozásban is méltó párja volt Bécsnek. A nemzeti és a nemzetek feletti szemlélet egyidejű tudatosodásából eredő szintézisigény bizonyítéka az 1830-ban megjelent, Franz Sartori által írt kultúrtörténet, amelynek első (elkészült) kötete a dunai monarchiában művelt, 14 nyelven írt irodalmat mutatja be, a német kivételével. A szinte mindenre kiterjedő, elfogulatlan szemléletű mű az ország népei irodalmainak egymás mellé állításával a maga területén valóban egységes nagy ország létrehozását akarta előkészíteni, egyébként teljes összhangban az udvar céljaival. (A második, a birodalom német nyelvű irodalmát bemutató kötet azért sem jelent meg, mert „az osztrák császárság német irodalma, általában beleolvad a *Németország irodalma* történetének keretébe.” (55)

Az összmonarchia-eszme művelődéstörténeti megteremtésén fáradozó 19. századi műveken kívül, mint amilyen például Franz Sartorié vagy Rudolf trónörökösé és Jókaié volt, Vajda számba veszi a fordításokat közlő folyóiratokat, kiadványokat is. Miután II. József németesítési politikája még az előző század végén megtört a nemzeti nyelvek ellenállásán és csúfos kudarcba fulladt, egymás (irodalmának) megismerésére csak egyetlen, közvetett mód kínálkozott, a művek fordítása. (Európa nagy nyelvcsaládjainak szinte mindegyike képviselve volt a Monarchiában: a neolatin az olasszal és a románnal, a germán a német számos dialektusával, a finnugor a magyarral és még közel tucatnyi

¹⁸⁹ *Állandóság a változásban*. Budapest 1968. 468-541.

szláv nyelv(járás).) A német–szláv kulturális kapcsolatok területén kiemelkedik a prágai könyvtáros, Rudolf Glaser 1848-ig fennálló *Ost und West* folyóirata, illetve Kertbeny Károly Mária *Jahrbuchja* a német „elem” magyarországi jelenlétéről.

A diszciplína létrehozása szempontjából náluknál sokkal jelentősebb volt egy kolozsvári kiadványsorozat, egy agg szanszkritológus matematikus polihistor professzor, Brassai Sámuel és zseniális fiatal munkatársa, Lomnici Meltzl Hugó közös vállalkozása, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (*Acta Comparationis Litterarum Universarum*). Az 1877–1888 közötti időszakban megjelent folyóirat bevezetőjében Meltzl kijelenti: „A fordítás művészete kétségkívül nagyon közel áll az új diszciplínához, amely az összehasonlító világirodalom tudományának nevezhető”. A világ valamennyi irodalmát kívánja megismertetni és egymással kapcsolatba hozni, tanulmányozva a nyelvek természetét, értékeit, sajátosságait, kincseit és gyengeségeit is. Az *editoriale* elismerésünkre méltó, optimista célja, hogy a vállalkozás által „Goethe álomképe az álomvilágból a valóság napfényére kerüljön.” (62) A világirodalom az egész emberiség irodalma, ennek tudománya a komparatiztika, megismerésének elemi eszköze a fordítás.

Vajda György Mihály irodalomtudósi és tanári pályájának negyvenöt esztendeje alatt állandóan vissza-visszatért ehhez a folyóirathoz. Több idegen nyelvű tanulmányt is közölt róla. A folyóirat nevének latin változata lett a *Neohelicon* alcíme. Vajda ezzel az 1973 óta évente kétszer, főleg francia és angol nyelven megjelenő tanulmánykötettel készítette elő, majd támogatta a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) magisztrális kiadói vállalkozásának, az *Európai Nyelvű Irodalmak Történetének* létrehozását. (A sorozatból máig több mint húsz vaskos kötet jelent meg.) A recenzens személyes benyomása és élménye alapján írhatja: abban a tényben, hogy Vajda György Mihály Szegeden alapította meg a háború utáni első magyar komparatiztika tanszéket, szerepet játszott a jogelőd egyetem öröksége. Mint ismeretes, Meltzl a kolozsvári egyetemen a folyóirat mellett összehasonlító irodalomtudományi tanszéket is alapított. A hatvan esztendőskorában Szegedre kerülő tanár a jogfolytonosság elve alapján elevenítette fel és folytatta a száz évvel korábban megalapított, majd megszűntetett tanszék működését.

Meltzl lapjának munkatársai számos ország irodalomtudósai, fordítói közül kerültek ki, az írások összességében körülbelül húsz nyelven jelentek meg. A hagyományos pozitívista kutatási irányokon túlmenően a szerkesztő hatalmas folklór-anyagot, népballadákat, -meséket, -dalokat is közölt román, szerb, cigány stb. nyelven. Az évfordulók alkalmával különszámokat adott ki Goethéről, Schopenhauerről, Lessingről, külön rovata volt többek között a „Petőfiana”. 1882-ben, Goethe halálának ötvenedik évfordulóján közzétette egy társaság alapításának tervét. A „Societas Comparationis Litterarum Universarum”-ot, éppen Vajda tanulmányainak köszönhetően, ma már úgy tekintik, mint az AILC őseit. Sajnos – vonja meg Vajda az erdélyi előd életművének mérlegét – rosszkor érkezett, „a maga nemzetek 'feletti' nézeteivel, amelyeket horribile dictu kozmopolitizmusnak nevezett, és amelyeket nem állított szembe a nemzeti érzéssel, a szeretetével, a hazáért folytatott szorgalmas és megbízható munkával, hanem annak kiegészítését látta benne, tudniillik a más ember, más ország, más nemzet megbecsülésében és tiszteletében.” (65) A közeljövő politikai tendenciái ugyan nem Meltzl törekvéseit folytatták, de hatása a magyar és a nemzetközi komparatiztika történetében óriási volt. Szerencsés pillanatokban még későbbi

történelmünk alakulására is tudott hatni: a húszas években az övéihez nagyon sokban hasonlító elvek szerint valósította meg gyakorlati programját „minden idők” egyik legnagyobb magyar kultúrpolitikusaként, Klebelsberg Kunó.

(*Magyarságkép a Monarchiában, a magyarok Monarchia-képe*)

A kötet ötödik és hatodik tanulmánya kettős tükörben láttatja a Monarchia két vezető népének belső viszonyait az együttélés korában és azután. *Az osztrák irodalom magyarságképe a Monarchia perspektívájában* tulajdonképpen irodalmi anyaggal illusztrálva mondja el, miért nem sikerült megteremteni az (osztrák) politikai vezetés és az értelmiségi elit egy része által hön áhított szellemi egységet. Az igenlés helyenként patetikus hangvétele után itt Musillal az ironia jelenik meg. Vajda *A tulajdonságok nélküli ember* első kötetének három fejezetéből (8., 42., 98.) vett idézetekkel illusztrálja az államérzetet, az osztrák-magyar identitástudat tökéletes hiányát. A külső szemlélő számára logikai és lélektani szempontból tökéletesen érthetetlen – az egyszerűség kedvéért mondjuk így – „homo monarchicus”-t, Musil egy denevérhez hasonlítja: „Képzeld el egy denevért, amely nem tudja, hogy bőregér-e vagy mely másfajta vér, olyan lényt tehát, amelynek nincs fogalma önmagáról, így megérthetjük, hogy adott esetben a saját szárnya-lebegése is iszonyúan megijesztheti; de hát a kákániaiak (értsd a Monarchia lakói) ilyen viszonyban voltak egymással, és olyasképp méregették egymást, páni rémületben, mint külön-külön álló testrészek, amelyeket egyesült erő akadályoz, hogy bármivé lehessenek.”¹⁹⁰ Az osztrák író szerint az államon belül szilárdan körülhatárolt résznek csak Magyarország volt tekinthető.

Az I. világháborút lezáró békediktátummal szerintünk a történelmi Magyarország, az osztrákok szerint a *felix Austria* hullott szét. A magyarokról Musilnak nem volt rossz véleménye, sőt némi tisztelettel kezelte őket. S ugyancsak a „jók” oldalán állnak F. Werfel nemzeti ranglépcsőjén. Az érdektelen német és a megvetett-félt szláv fölött ők voltak a birodalom legvonzóbb és legszínesebb személyiségei. Ugyanez a tartózkodóan pozitív vélemény jellemzi Rilket, Stefan Zweiget, míg másokat, például Joseph Rothot, az ellenszenv. A magyarokat – állapítja meg az irodalomtörténész – „*elismerés és ellenszenv, csodálat és irigység* vette körül – váltva és vegyesen” (76). Az adleri individuálszichológia kategóriái szerint az *önérvényesítési* törekvések miatt alakult ki a két nép közötti konfliktus, rivalizálás, illetve a szláv népek nacionalizmusa. Az osztrák felsőbbrendűség-fitogtatásban az identitászavarral is összefüggő *kisebbségi* komplexus játszott szerepet. (A magyarok képe, akik *öntudatosak és felszabadultak*, nincs ilyen sajátossága.) Mindenesetre mindkét lélektani motiváció, ha nem is egyenlő erővel, de ugyanabba az irányba, a szétesés felé hajtotta a Monarchia népeit.

Lélektani elemzést igényelnének az irodalom vagy a filozófia politikával összefonódó történetének azok a pillanatai, amikor az értelmiség először siratja el azt a korszakot, amely ellen sikeresen harcolt. Egy évszázaddal korábban, a Habsburg-család és Bécs történetének jóval reménytelibb pillanatában, a francia felvilágosodás bécsi kongresszussal befejeződő (1815) történetét siratták el elsőként is azok, akik elsőként támadták a *philosophe*-okat. Goethe sajnálni kezdi azt a „páratlan korszak”-ot, amelyben három emberöltő alatt minden korábbinál hatalmasabb eszmetömeget hoztak áramlásba, a

¹⁹⁰ Robert Musil, *A tulajdonságok nélküli ember*. Budapest 1977. I. 636

romantika térhódítása kapcsán pedig kijelenti: "Bármit csináljanak is a franciák, nem lesz új XVIII. századuk!"¹⁹¹

Némileg hasonló a helyzet a magyar írók nagy részével. (Volt persze egy jelentős kivétel, Szabó Dezső). A nagyon beteg Ady pontosítja álláspontját: „...az én forradalmiságom az, hogy Bécs az ő hatalmát ne egy kis zsványhaddal, de Magyarország népével ossza meg idehaza!” (85) A költő problémája az osztrákokkal az volt, hogy azok hozzájárultak a hazai társadalmi rendszer konzerválásához, egyébként alapjaiban egyáltalán nem támadta a Monarchiát. Krúdy Hatvany Lajoshoz írt levelének (1925. július 14.) egyik mondata szinte Goethe szavait idézi: „Furcsa, de így van, hogy ez a magyarul sem elég jól tudó öregember jelentette a magyar irodalom többé soha vissza nem térő fénykorát is... Ha valaha feltámad még a magyar irodalom: ott kell folytatni, ahol 1918-ban abban hagytuk...” (87). Szindbád, az „emlékezés álomlovasa” tipikus monarchiabeli alak, az átmenet „barokk” hőse: igazi vándor, várostól városig, asszonytól asszonyig utazik, élet és álom utánözhatatlan együttlétében. Szindbádnak végérvényes megszilárdult alakja sincsen. A „hajós” éppen olyan, mint az ország, amelyben él: sohasem áll két lábbal a földön, lebeg az élet dolgai felett, „a nők akkor is tovább szeretik, amikor már elhagyta őket, nem haragszanak rá, nem gyűlölik... és nem kérnek rajta számon semmit, csak várják, hogy újra szeresse őket.” (89) A vonzódás és a tisztelet természetesen a császári családra, magára a monarchára is kiterjedt.

Kosztolányiban is egyre erősebb a boldog Ferenc József-i békeidők iránti nosztalgia. Megsiratja az öreg királyt (*Szonett az öreg királyról*). A bús férfi csak a régiről tud dalolni, csak az kísért a dalában „mert aki meghalt az időben, úgy van fölöttem, mint az ég.” (89) Krúdy és Kosztolányi mellett Vajda könyvében többször idézi Komáromi Jánost is, aki újságcikkeiben, *A cs. és kir. szép napok* című regényében rendkívüli szeretettel és igen hatásosan írta le a Császár végnapjait és temetését, amellyel Európa történetében valami valóban és végérvényesen befejeződött.

(Budapest olvasztókohója)

Szerzőnk igen sok oldalról dolgozta fel a Monarchia-témát: egyvalamit azonban az utolsó időre hagyott. Az 1990-es évek legvégén készült az először itt közzétett *Zsidó írók a Monarchiában* című dolgozata. Vajda által az 1909-ben megjelent Meyers Lexikonból idézett statisztikai tények a következők: az állam 45 millió lakosa közt 2 millió izraelita vallású élt. A kulturális szempontból meghatározó városokban a magukat izraelitának valló lakosok számaránya a következő volt: Bécsé 8,8%, Prágáé 9%, Budapesté 23%. Mindhárom városban más-más volt a betelepülés története és az asszimiláció-integrálódás mértéke, de a Monarchia nyílt, nemzetek „feletti” klímája, gazdasági élete és politikai közhangulata kedvező feltételeket biztosított a teljes kulturális kibontakozáshoz.

A három fővárosban azonban nem egyforma módon. Bécs látenszen antiszemita légkörében a zsidó szerzők által írt filozófiai, pszichológiai, szépirodalmi művek bármennyire is különbözőek egymástól, egy szempontból mély azonosságot mutatnak: különös koncentrációval figyelik a láthatót, a jelenséget, a tünetet, és ebből következtetnek a láthatatlanra, a megtapasztalhatatlanra. Husserl fenomenológiája, Freud pszichoanalízise, Karl Kraus retorikus szóáradatai vagy Schnitzler szkepszise legmélyén keserűség és a veszélyeztetettség érzése húzódik meg. A prágai zsidó gettó írói, a német–

¹⁹¹ Roland Mortier, *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*. Budapest 1983. 65.

jiddis nyelvű Kafka vagy a cseh nyelvű Hašek egyaránt kemény kritikusai voltak a Monarchia „rendje mögött meghúzódó áttörhetetlen társadalmi, bürokratikus és katonai apparátusnak, s az egyén kiszolgáltatottságának vele szemben.” (111) Kafka félelmeit látomásokba vetítette. Az ember méltósága csak a világ magyarázatára való képességben van: egyébként olyan kiszolgáltatott, mint a hátára fordult ganajtúró bogár.

Vajda a magyarországi történelmi helyzet leírását tartalmazó rész végén Karády Viktor könyvére hivatkozva összefoglalóan megállapítja, hogy a „magyar népesség körében a zsidóellenes érzelmek viszonylag mérsékeltek voltak...”, sőt a városi elit körök objektív hajlandóságot mutattak, hogy beolvassák a zsidókat Budapest olvasztókohójába. (108) A kölcsönös közeledés mutatója volt a gyakori névmagyarosítás, a zsidó lakosok politikai szerepvállalása mind helyi, mind országos szinten. Helyzetük egészen az I. világháború végéig jobb volt itt, mint Bécsben. Ezt a viszonyulást a „magyar zsidóság hazafias magatartással hálálta meg.” (109) Legfontosabb céljuk a hazai modernizáció előmozdítása a gazdasági, politikai és irodalmi élet területén egyaránt.

A bécsi és prágai zsidóság irodalmi művekben is kifejeződő félelme, szomorúsága erősen különbözik a magyarországiak lelkiállapotától. Budapesten a zsidók nem voltak gettóba zárva, s nem kellett félniük antiszemita mozgalmaktól sem. Tökéletesen beilleszkedtek a hazai társadalomba, az íróknak eszükbe sem jutott, hogy valamiféle külön zsidó-magyar irodalmat művelnek. A helyzet lényegi eltérését Vajda három budapesti zsidó író felszabadult világlátásának és stílusának elemzésével bizonyítja. Ők Heltai Jenő, a „csengő-bongó lírikus”, illetve az újromantikus Molnár Ferenc és az arisztokrata Füst Milán. (116–117) A különbözőség hangsúlyozása akkor is indokolt, ha műveik esztétikai ereje nem éri el a bécsiekét és a prágaiakét, de még a korszak hazai irodalmának legelső vonalát sem.

Vajda megállapítja, hogy aligha beszélhetünk magyar nyelvű zsidó vagy röviden magyar-zsidó irodalomról, véleménye szerint a kérdés ennél sokkal árnyaltabb megközelítést igényel. Az általa ajánlott rendszer három kategória alapján helyezi el a monarchiabeli zsidó szerzőket az irodalom korpuszában. Ezek nagyjából a következők. Az elsőbe a zsidó *nyelven* alkotók kerülhetnének, de héberül vagy arameus nyelven az általa vizsgált időszakban nem született jelentős alkotás, s a jiddis is csak szerény eredményekkel dicsekedhet. A második kategória létrehozásának szempontja nem a nyelv, hanem a *vallásos* tartalom. Ilyen témájú szépirodalmi mű valamelyik nemzeti nyelven alig született, Vajda csak egy nevet említ, Pap Károlyét, azt is bizonyos fenntartásokkal. Az írók harmadik, immár népes csoportját azok alkotják, akiknél vannak zsidó világlátási megkötések, pontosan úgy, mint ahogy a katolikus, református szerzők esetében is léteznek ilyenek. Ők éppúgy részei, részesei az egyetemes magyar kultúrának, mint a szláv, sváb vagy más származású, bármilyen vallású magyar írók. Az irodalom szempontjából a döntő szempont a nyelv, döntőbb, mint a vallás és a származás. (119)

Az említett bécsiek német/osztrák íróknak tartották magukat, s a magyarokban sem merült fel egy pillanatra sem kétség, hogy kizárólag a magyar irodalom jelenéhez, történetéhez tartoznak és fognak tartozni. „A Monarchia fennállásáig nem hiszek a kettős kötöttségben (120)” – állítja szerzőnk. (Negyedikként említ egy kategóriát¹⁹², a zsidó témákkal foglalkozó írókét. Ennek külön kategóriaként való szerepeltetését Vajda egyszerűen tévedésnek tartja, hiszen Werfel örmény, vagy Camus algériai témája nem

¹⁹² *A Határ és határolt. Töprengések a magyar- zsidó irodalom létformáiról.* Szerk. Török Petra. Budapest 1997. c. tanulmánygyűjtemény kapcsán.

teszi az előbbi örömmé, az utóbbit algériaivá.) Az írók hovatartozását, állapítja meg végül, a nyelv és a választás, az identitástudat határozza meg: „Aki magyarul ír és magyar írónak tartja magát, az magyar író.” (120)

A kilencedik, s egyben utolsó tanulmány, a *Védőbeszéd egy irodalmi Közép-Európáért*, Fejtő Ferenc egyik megállapításával (cette puissance a disparu) vitatkozik. Vajda szerint az Osztrák-Magyar Monarchia nem tűnt el végérvényesen és véglegesen, hanem a lélekben (és, hozzátehetjük, „geopolitikai szükségszerűségében”) tovább él. Ma is szükség lenne az itt élő népek valamiféle föderációjára, amely az érdekek összehangolásával felülről támogatná a „térsgben való gondolkodás” kialakulását. Változásnak mindenekelőtt a kultúrahordozó rétegek tudatában kell bekövetkeznie. A védőbeszéd, mint az egész könyv, nem a fél évszázadig tartó koegzisztencia hibáit mentegeti, hanem tudományos szigorral ugyan, de vonzó fénybe állítja a benne megjelenő pozitív erőket, s új formában való létrehozására szabályos programot fogalmaz meg. Először is a hibákat és a hiányokat, a Közép-Európa-tudat és -érzület létrejöttének útjában álló tényezőket kell kiküszöbölni. Ilyen például az irodalmi közgondolkodások egyoldalú és kizárólagos nyugati (esetleg keleti) irányultsága, s az egymásra való oda nem figyelés, vagy nem kellő figyelem. Száz év óta hiányzik a térség kultúr- és irodalomtörténeti szintézise, jóllehet több nyelven születtek magas esztétikai értéket képviselő művek, s nemzetközileg elismert szinten áll itt az irodalmak összehasonlító tudománya is. „Ami hiányzik és ez idő szerint leginkább megvalósítható lenne, az az egykori Monarchia és előzményei (1740–1918) *összehasonlító* irodalomtörténetének a megírása.” (125) A jelen politikai helyzetben ambiciózus, szinte heroikus vállalkozás része lehetne egy másfajta eszmeiség, egy szellemileg is megalapozott őszintén baráti együttélés kialakulása folyamatának. A németek és az oroszok között itt élő kis népek „csak a kölcsönös függés, az *interdependencia* alapján hozhatják létre a maguk Közép-Európáját, mivelhogy egyik sem elég erős ahhoz, hogy hatalma alá vonja a többieket. Összefogásuk viszont új hatalmi tömböt hozhatna létre a két nagyhatalom között.” (130)

Az orléans-i szűz

Különleges könyv az irodalomtudós utolsó műve¹⁹³. Hosszú előkészület után 85-86 évesen írta az elmúlt évezred utolsó évében, a legvégét pedig halála előtt néhány perccel, a 2001-es esztendő február 3. napjának délelőttjén. Az idős professzor számára a csodálatos domrémy-i kislány volt „Hermész”, aki, mint Szókratész *daimónja*, átkísérte innét *oda*.

Mindazonáltal a mű nem tekinthető pusztán a szerző önvallomásának, hanem fegyelmezett és pontos irodalomtörténeti munka, amelyben az író szerényen a valóság tényei mögé rejtőzik, s személyesen csak ritkán, bár a könyv vége felé egyre gyakrabban, lép elő. Jeanne d’Arc és a Jeanne d’Arc-téma bemutatása kronologikus rendben történik: a hősnő életének eseményei jelennek meg a születéstől (1412) a máglyahalálig (1431. május 30.), illetve a témát tekintve napjainkig, kiemelve az 1920-as szentté avatás jelentőségét. A történeti tények, jogi iratok, jegyzőkönyvek idézésekor mindig utal az adott momentum, ismeret későbbi korok írói által való feldolgozásaira. A Szűz élete, küldetése elsősorban a drámaírókat inspirálta, de természetesen sok szó esik a könyvben más irodalmi műfajokról, a zenéről, a filmről és a képzőművészetről is. Az idézetek szokatlanul bőségesek és hosszúak, nem ritkán másfél-két oldal terjedelműek. Ezáltal a kötet mintegy a témátörténet szabályai szerint elrendezett szöveggyűjteményként is olvasható. A magyarul másutt már megjelent írás mellett számos olyan van, amely itt jelenik meg nálunk először, Vajda fordításában.

Az olvasó előtt álló Jeanne d’Arc-kép egyszerre tudományos pontossággal ábrázolt történeti, és szinte történelem felett álló, olyan, amilyenné az európai irodalmi hagyományban hatszáz év alatt vált.

A *valóságosnak és az eszményinek* ez a tökéletes egysége adja meg a *Pucelle*-téma (leány, szűz, ahogyan Jeanne önmagát nevezte) örök aktualitását; kihívás minden szellemi ember számára, akinek fontos a haza, a hit és az önfeláldozás magasztossága, s azoknak is, akik még nem váltak teljesen közömbössé az igazságtalanság, a hazugság és a politikai hálátlanság láttán. Jeanne európai tudatban rögzült *örök* alakja azonban nem semmisíti meg, nem teszi lényegtelenné (mint Krisztus esetében sem) a tizenkilenc esztendőt élt *történetit*, sőt, ez utóbbinak igen fontos szerepe van: nem engedi, hogy alakja pusztán irodalmi fikcióvá váljon, élete kellően dokumentált ahhoz, hogy a későbbi írói fantázia ne bánhasson vele önkényesen. S ha voltak is rosszindulatú (Shakespeare: *VI. Henrik*) vagy pikáns-gúnyolódó (Voltaire: *Pucelle*-eposz) ábrázolói, a történeti tényekből kibontakozó nagyszerű jellem hosszabb távon mindig hiteltelenné tette a rágalmakat. Ebben Jeanne d’Arc *fortune*-je különbözik több nagy irodalmi témától: az eredeti Faust, ha valaha élt egyáltalán, az utókor tudatában semmivé foszlott, megnyitva a lehetőséget egyaránt érvényes ellentétes interpretációk előtt (szemfényvesztő mágus, a teremtés új hőse); s ugyanígy lényegtelenné vált annak a spanyol nemesnek az alakja, aki talán *Don Juan* „prototípusa” volt.

Az orléans-i szűz e vonatkozásban is érinthetetlen. Élete eseményei önmagukért beszélnek. A bensőjében megszólaló szentek hangjai felébresztik, majd folyamatosan

¹⁹³ *Az orléans-i szűz. A téma irodalmi változatai.* Argumentum, Budapest, 2003. 298 lap.

ébre tartják kiválasztottságtudatát. Mint Buddháéban, az ő életében is volt egy fa, egy axis mundi, amely alatt első égi sugalmazásait átélte, ez volt az ún. Tündérfa. Küldetése nemzeti karaktert öltött: meg kellett szabadítania Franciaországot az idegen, angol elnyomóktól. Az írástudatlan, egyszerű kislány olyan meggyőző erővel érvelt, hogy képes volt meghatározni övéi cselekedeteit, végül még a dauphinét is. A Jeanne d'Arc irányítása alatt álló francia csapatok jelentős hadi sikerei elvezettek VII. Károly megkoronázásáig Reimsben (1429), s ezzel a franciák számára radikálisan új, kedvező politikai helyzet alakult ki. Frankföldön volt azonban egy harmadik politikai erő is, az angolokkal kollaboráló burgundi herceg. Az ő emberei fogták el Jeanne-t, s szolgáltatták ki az ellenségnek és az inkvizíciónak.

A per szinte önmagától adta a drámai helyzetet. A fennmaradt periratokból, jegyzőkönyvekből egyértelműen kiviláglik, hogy a hatalommal bíró, „jogi” érvekkel alátámasztott aljasság állt szemben egy tökéletesen ártatlan, gyenge teremtéssel: ezt a konfliktust Schiller például (*Die Jungfrau von Orléans*, 1801), nem függetlenül a korabeli német helyzettől, a születő nemzeti érzés hangsúlyozásával egészíti ki. Az erkölcsi-politikai-nemzeti megközelítésen túlmenően a per pszichológiai szempontból is rendkívül érdekes, továbbgondolásra késztető. Szentjei hatására meddig képes az ember ellenállni a lelki és testi kínzásoknak, mikor gyengül el annyira, hogy visszavonja korábbi szavait, s végül mikor jut el gyötrésekben és lelki nagyságában odáig, hogy lemondjon az életről? A nyilvánvalóan hamis és csak hihetetlenül ostoba érvekkel alátámasztott fővád a démonikus erővel való szövetkezés volt.

Az ismert események önmagukban is példásan illusztrálják a társadalomban élő ember újból és újból jelentkező súlyos belső konfliktusait. Hol rejtőzik az igazi Isten: az inspiráló szentek szavaiban vagy az őt halálra ítéelő egyház intézményrendszerében? Miért nem tett érte semmit a francia király, VII. Károly, aki Jean d'Arcnak köszönhette néhány hónappal korábban megszerzett hatalmát? (Machiavelli óta mi már filozófiai megalapozottsággal tudjuk: a hatalom és az erkölcs nincsenek beszélő viszonyban egymással, mégis nyugtalanító az ilyen égbekiáltó hálátlanság.) Mások a kétféle nőtípus egyikének tökéletes megvalósulását látják a *pucelle*ben, vele szemben áll a rendkívüli szexuális vonzerővel (és Voltaire szerint tapasztalattal is) rendelkező Agnès Sorel, VII. Károly ágyasa, az első *maîtresse*, az a fajta nő, akit az olasz udvari kátékban *cortegianának*, kurtizánnak hívtak.

A kötet *Jeanne d'Arc indulásától Szent Johannáig* tizenkét fejezetre osztva mutatja be anyagát. Az első három fejezet életrajzi dominanciájú, a negyedik magával a perrel, az ötödik annak jogi szempontú elemzésével foglalkozik. Vajda itt különösen gyakran hivatkozik Horváth Barna *A géniusz pere. Sokrates – Johanna* című, Kolozsvárott 1942-ben megjelent könyvére. (A per jogi abszurditásának kimutatásán túlmenően rendkívül érdekes a két „címszereplő” élete első pillanatra meghökkentő, de meggyőzően bizonyított párhuzamossága.) A hatodik fejezettől kezdődik a könyv második része, amelynek rendező elve immár a téma történetének kronológiája, ámbár, ismételjük, Jeanne d'Arc élete és utóélete mindig egyszerre van jelen, csak éppen a hangsúlyok és a kiindulási pontok különböznek az egyes részekben. A fejezetekre osztás tökéletesen megfelel a keresztény számszimbolizmusnak: a tizenkettő az *egész* száma. A „nászi” szám, az öt az ég és föld közötti kapcsolat létrejötté, a hét pedig a földi időn felüli szentségé.

A kötet utolsó fejezetében Vajda az 1920 utáni recepcióról ír: részben megmutatva, hogy miként élnek vissza ocsmány politikai irányzatok Jeanne d'Arc immár szent nevével, de sokkal inkább azt, hogy a roueni máglya tüzének áldozata milyen nagyszerű műveket inspirált a 20. században is. Ez utóbbiak közül Vajda G. B. Shaw *Saint Joan* (1923) című drámáját és Paul Claudel *Jeanne d'Arc au bûcher* (1938) című drámai oratóriumát (A. Honegger zenéjével) elemzi részletesebben.

A könyv utolsó két-három lapján, feltehetően az életéből hátralévő idő rövidegének szorításában, a szerző az eddigieknél közvetlenebbül szólal meg, s az érvelés logikai láncolatából egy-két elemet kihagy. „Ezt a befejezést azoknak szántam – írja a 280. lapon – akik értik a szentség lényegét, és hisznek is benne.” Az utolsó sorokat *Jézus*: egy osztrák költő szerint Johanna utolsó három szava, Jézus háromféle módon (rémülettel, nyöszörögve és legutoljára boldog örömmel) kiejtett neve; a *tűz* (egy 1916-ban készült film hatalmas máglyája) és, a tűz logikáján, Szent Ferenc *Naphimnusa* hatja át. Így Vajda valójában párhuzamosságot tételez fel Jézus, Ferenc és Johanna között. Azt azonban, hogy pontosan miben áll a hasonlóság, már nem tudhatjuk meg ebből a könyvből. Talán mindhármuk esetében a *történeti* alak cselekedetei és az *örök* forma megvalósulása együttes jelentésében kell keresnünk a közös mozzanatot. Johanna máglyája Krisztus keresztje: ég és föld, élet és halál találkozási helye, mint egykor a „Tündérfa” volt.

Szimbólumkutatás — szimbólumelmélet

A művészeti ágak összehasonlításának területeiről

Az irodalmi és képzőművészeti alkotások egymáshoz való viszonyának, különbözőségének vagy rokonságának kérdése iránt kezdettől fogva érdeklődés mutatkozott. Voltak olyan elméletek, amelyek a különféle kifejezési formák autonómiáját féltve csak szűk területen tartották indokoltnak, vagy akár tagadták is a kétféle inspiráció összehasonlításának elvi lehetőségét és hasznosságát; mások viszont fontosnak tartották a társművészeti ágból szerezhető tapasztalatokat a saját területükön, s testvérműzsákról (*sister arts*) beszéltek. Arisztotelész az utánzás tényében látta a műzsák testvériségének okát, Horatius híres sorai a festő-néző és a költő-olvasó viszony hasonlóságával magyarázzák ez *ut pictura poësis* gondolatot:

Festmény szinte a vers: közelebbről nézve ragad meg
jobban egyik téged, már messzebb állva a másik. Ez a
homálnak örül, de amaz jól bírja a fényt is,
és a keményhangú bírálótól sem ijed meg,
tetszik először egyik, tízszer megnézve a másik [...]
(Ars poetica, Novák József fordítása)

Szimonidész maximájában a festészet és a költészet ugyanazon dolog két aspektusának tűnik fel. A festészet: néma költészet, a költészet: beszélő festészet.

Egészen a 19. századi romantika kialakulásáig a művészet mint pusztá önkifejezés az alkotók számára is idegen gondolat volt. Műveikbe, félig-meddig tudatosan, ismereteiket kódolták. Nem pusztán a vizuálisan ábrázolni kívánt téma, hagyományban rögzült gondolati tartalom volt (a nézők számára is érthető módon) meghatározva, hanem a mesterségre jellemző technikai eszközök is rendelkeztek a művészi kontextuson túlmutató jelentéssel. A festői színhasználat, például, már önmagában eszmei és emocionális tartalmakat közvetít. A közvetlen természeti vonatkozásokon (szegénység-föld-barna, remény-újraéledő természet-zöld stb.) és az érzelmi hatásokon (a vörös feszültséget éreztet, a színek „emotionalizmusáról” több vita folyt¹⁹⁴) túl minden színnek rögzített „

¹⁹⁴ A kérdéstről részletesebben: Pál József: *A neoklasszicizmus poétikája*. Budapest, Akadémiai 1988. *A neoklasszikus poétika kialakulása* c. fejezet

jelentése volt, amit ismét a fogalmi szféra ismerete alapján érthetünk meg (*cauda pavonis*). A színek mellett a hangoknak¹⁹⁵, formáknak, geometriai alapzatoknak, a művész által ábrázolt valamennyi szakma-specifikus elemnek is volt „értelme”. A különböző *arsokra* jellemző technikai mozzanatok különbözőségei éppenhogy nem eltávolították, sokkal inkább egymáshoz közelítették a művészeti ágakat, hiszen fogalmi hátterük közös volt.

Betű, szám és szöveg

A két művészeti ág szimbólumalkotásának elmélete és módszertana több ponton azonos vagy legalábbis nagyon közel áll egymáshoz. A nyelv és műveltség készen kapott elemei már önmagukban egymástól elválaszthatatlanul tartalmazhatnak fogalmi és vizuális elemeket. Legsajátságosabb anyaguk, a szó és a kép a költőben, művészen való létrejötte pillanatától az általános felé vezető útja során ugyanazokon a fázisokon, érzelmi, értelmi, műveltségi szférákon halad át. Belső szerkezetük, végső céljaik is hasonlóságot mutatnak. Az irodalom történetében kiemelkedően fontos az irányzat, amely önmagát a szimbólum szóval jelölte meg. Mallarmé világosan megfogalmazta 1886-ban, hogy a költő által megelevenített szó kettős állapotú: „nyersen és közvetlenül itt-lévő és az ott-túllévő lényeges”.¹⁹⁶ Az *itt-lévő* szó elsősorban significans, jelentése pedig az *ott-túllévő* significatum: a nyelvet magát is lehet *szimbólumként* tekinteni.

Nemcsak a festő anyaga verbalizálható, hanem a költőé is vizualizálható. Az irodalmi művet felépítő legkisebb elemek, a hangok és a betűk önmagukban is rendelkeznek képiséggel. Rimbaud *Voyelles* (Magánhangzók) című szonettjében minden hang mellé egy vele egy méhben született színt rendelt:

A noir, E blanche, I rouge, U vert, O bleu: voyelles,
Je direi quelque jour vos naissances latentes

¹⁹⁵ A cluny bencés apátság megmaradt oszlopfői szerint a gregorián zene első hangja a paradicsomi boldogságot, a második a két szövetség kapcsolatát, a harmadik a feltámadt Krisztust, a negyedik a szomorúságot, stb. jelentette.

¹⁹⁶ Stéphane Mallarmé René Ghil *Traité du verbe* c. művéhez írt szokatlan, de sokat sejtető *Avant-dire* című előszavában (1886), a teljes mondat: Un désir indéniable à l'époque est de séparer, comme en vue d'attributions différentes, le double état de la parole, brut ou immédiat ici, là essentiel.

(Szurok A! hó E! rőt I! zöld Ú! kék Ó!

- csak egyszer lehessenek titkokok mind elbeszélni bátor!)

(Tóth Árpád fordítása)

A színekben rejlő emocionalizmus és képiség Rimbaud-nál közlésre váró, látens jelentést hordozott. Az ésszerű eszközökkel nehezen meghatározható élmény átadása mellett a betű- és hangszimbolizmus jól érthető üzeneteket is tartalmazhat.

A leírt szöveg szemmel jól érzékelhető elrendezése többletjelentést hordozhat. Ennek megjelenési formája a részek egymáshoz és az egészhez történő, képileg is kifejezett viszonyítása, vagy – megváltoztatva a hagyományos írásmódot – képvers „rajzolása” lehet. Ez utóbbi, a vizuális költészet a két művészeti ág összehasonlításának különleges területe, amelynek megfelelője a „másik oldalon” a festményre írt szöveg, amely különösen a középkorban volt szokásban (pl. *Ave Maria gratia plena*). A kapcsolatot itt *közvetlenn*ek nevezhetjük, hiszen nemcsak a kifejezni akart gondolat vagy művészi szándék keretein belül marad meg a vizuális inspiráció, hanem, ezen túlmenően, az elkészült művön is jól felismerhető. A betűkből, szavakból, mondatokból kialakított kép (-vers) kiegészítheti, pontosabbá teheti a fogalmi jelentést, s a konkrét megjelenítéssel hozzáad még valamit. Apollinaire ismert versében, a *Coeur, couronne et miroir*-ban, (Szív, korona és tükör) megrajzolt szív többet fejez ki a szavakból kibontakozó értelemnél. A *coeur* kontúrján végigfutó, egymásba kapcsolódó, s így ciklikusan újra és újraolvasható szöveg ebben az elrendezésben a szív ismétlődő dobbanásaira, a körbefutó, lüktető véráramokra emlékezteti a néző-olvasót. A látható alakzat az örök, végtelen körforgás eszméjét sugallja, Aiónt, az önmagába visszazáródó időt, az állandó regenerációt, a halhatatlanságot, akár a saját farkába harapó kígyó ősi emblémája. Lessing nagyjában-egészében helyes megállapítása – a festészet (értsd képzőművészet) térben, a költészet időben ábrázolja tárgyát – nem alkalmazható a képversre, amelyben gyakran éppen a „tériség” hordozza az igazi jelentést.

Giordano Bruno *Eroici furori* (1584 előtt, *Hősi megszállottságok*) c. művének egyik legismertebb szonettjét témája alapján az idő kozmikus hármassága alapján akarta megkomponálni. Ehhez mintául az „egyiptomi antikvitásból felidézett háromfejű alak” szolgált, mely egyben bölcsességszimbólum is. A kígyótestből három állatfej nő ki a korabeli időbölcsesség ábrázolásokon: a balra tekintő farkas (a mindent felemészítő múlt), a szembe néző oroszlán (a jelen bátorsága) és a jobbra tekintő kutya (a hízogó jövő). A vizuális élményt a költő-filozófus a maga

közvetlenségében jelenítette meg versben. A *sonetto codato* minden sora három elemből áll, mindhárom az idő valamely aspektusára utal. A részeket (rendszerint egy ragozott ige vagy névelővel ellátott főnév) vessző választja el, soronként három: az első a múltat a jelentől, a második a jelent a jövőtől (ezt helyettesítheti az e(d)/és kötőszó is), a harmadik a sort, az adott hármasságot zárja le. A rendkívül pesszimista, szomorú szonetthez még egy háromsoros strófát csatolt, így a versszakok száma öt lesz (két négysoros, három háromsoros):

Un alan, un leon, un cane appare
All'auror, al dì chiaro, al vespr'oscuro,
Quel che spesi, ritegno, e mi procuro,
per quanto mi si die, si dà, può dare.
Per quel che feci, faccio ed ho da fare,
al passato, al presente ed al futuro
Mi pento, mi tormento, m'assicuro,
Nel perso, nel soffrir, nell'aspettare.

(Farkas, oroszlán, eb, kik megjelennek
hajnalban, délidőn, homályos este:
ők, amim volt, mim van, mim még lehetne,
mit elszórtam, mit bírok, mit beszerzek.
Minden, mit tettem, teszek, tenni kezdek
régmúltban, jelenben, jövőben, egyre
lelkem furdalva, marva, hitegetve
bukásba visz, gyötrelmet ad, kecsegtet.)

Giordano Bruno egy eszme kifejezésére a vizuális hagyományban rögzült mintát vett alapul, a szonett felépítése szorosan követi a „hieroglifát”, sőt a mű tragikus világlátása erősen emlékeztet agg kortársának, Tizianónak a *Bölcsesség allegóriája* c. festményére (1565 körül). Tiziano képén az idő hármasságával szorosan összekapcsolt bölcsesség „virtusait” (memória, intelligencia, előrelátás) fedezhetjük fel. A velencei festőnek ez az egyetlen műve, melyre valóságos mottót, titulust írt – Ex praeterito / Presens prudentei agit / Ni futura actione deturpet (A Múlt alapján / a Jelen bölcsen cselekszik / nehogy tönkregyegy a Jövőt) – a már jól ismert gondolati formai triptichont. A hármasság nemcsak az egymást követő idősíkokban jellemezheti az időt, más aspektusból közeledve hozzá is ugyanehhez a számhoz juthatunk el: Khronosz (akit gyakran Kronosszal tévesztettek össze) a folyamatos haladást, Kairosz a különleges pillanatot, Aión pedig az önmagába visszaforduló metafizikus időt jelentette.

Meglehetősen ritkán találunk azonban példát arra, hogy a vizuális és verbális inspiráció a maga konkrét egységében jelenne meg a kész műben

vagy művön, s ne válna szét az alkotási folyamat valamelyik pillanatában. Általában a költő által (nem szükségszerűen) akart „láttatás” csak áttételesen, rejtve van jelen a versben. E jelenlét, különösen a régebbi korokban, lehetett a szükségszerűen használt szimbólumrendszer következménye vagy a kifejezett költői szándék eredménye.

A betűk és számok összekapcsolásából fakadó új, titkos jelentés lehetőségét Isten szavának mind első, héber nyelvű részében és az ehhez kapcsolódó írásokban keresték, mind a másodikban, a görög nyelvű *Újszövetségben*. Augustinus Szent János evangéliumáról beszélve fejtegette, hogy a görögök betűszámokkal számoltak. Világos okfejtéssel bizonyította Isten kijelentésének belső logikáját, amikor azt mondta az Úr, hogy három nap alatt újjáépíti a templomot, amin az emberek negyvenhat éven keresztül dolgoztak. A két szám csak látszólag vonatkozik ugyanarra a tárgyra. Valójában más-más templom áll mögötte: a kövekből megalkotott, illetve az emberi lélek. Ádám eredetileg *egy* volt, az egész emberi nem, a bűnbeeséssel azonban részekre szakadt, „szétesett”. Az Ádámtól származó templom negyvenhat évig épült és összedőlt, de Krisztusban harmadnapra feltámadt, megújult. Augustinus ezután rátér a negyvenhatos szám szimbolikus értelmére. Ha a kelet-nyugat-észak-dél görög szavakat egymás alá írjuk, az akrosztikonban Ádám neve rejtőzködik: alfa, delta, alfa, mü. „Ádámban van az α alpha, ami egy; van a δ delta, ami négy; eddig öt; van még egy α alpha, ami egy; ez hat; van μ , mü, ami negyven; megvan a negyvenhat... És bár a mi Urunk, Jézus Krisztus Ádámtól kapta a testét, nem vitte magával Ádám bűnét, azért testi templomot vett fel...A testet pedig, amelyet Ádámtól hozott, mert Mária Ádámtól származott... a zsidók keresztre feszítették, és ő a harmadik napon feltámasztotta”¹⁹⁷, megépítette.

A teológiai és költői szimbolizmus minden területén igen járatos Dante nemcsak konkrét jelentést tulajdonított önmagukban a betűknek, s ezeket egyértelműen definiálta (I=Isten, kezdet, M=ember, N=közép, P=bűn), hanem a számok szimbolizmusával bonyolult összefüggésben olyan ismereteket adott át, amelyek megértését (legalábbis a megfejtésükre való törekvést) elvárta majdani olvasójától (annak üdvözülése érdekében). Nem ritkák az önmagára tett rejtett utalások sem. Így helyezte el születése évét római számjegyek betűivel egy akrosztikonban¹⁹⁸ (MCLLLVVV), illetve az uralkodók felelősségét az égen megjelenő, M és sas formába rendeződő

¹⁹⁷ Szent Ágoston, *Beszédek Szent János evangéliumáról*. X/10-12. Jel, Budapest 2008. I.köt. 154–157.

¹⁹⁸ A *Paradicsom* XIX. énekének (Jupiter egében az uralkodók és a bírák vannak) végén a tercínákat kezdő (106, 112, 115, 118, 121, 124, 127, 130 sorok) betűk római számértéke (MCLLLVVV) Dante születésének évét, 1265-öt adja ki.

harmincöt betűt tartalmazó kijelentésben.¹⁹⁹ (Lehet, hogy Isten rejtélyes számba (515:DXV), bújtatott küldötte is *Dante*, a latinosított nevét összetevő betűk számértéke alapján.²⁰⁰)

Hosszabb szövegek is lehetnek szimbólumok. Így hívták a latinul *credónak* nevezett zsinati összefoglalókat (több is van), mivel a hitvallás minden egyes konkrét állítása a hívők ismerete és meggyőződése szerint megfelelt a láthatatlan valóság egy-egy aspektusának. Az örök életre váró emberiség üdvtörténetének lényegét meghatározó *Hiszekegynek* mind az öt (Atyára, Fiúra, Szentlélekre, Egyházra, hívő lélekre vonatkozó) fő része olyan verbális egység, amely külön-külön és főképpen együtt az ott-túllévő általánost és örököt képezi le, teszi jelenvalóvá, konkrét értelmi realitássá.

Az imaszöveg mint szimbólum újabb, még általánosabb érvényű kérdéseket vethet fel. Az arisztotelészi, Szent Tamás-i jelentésemélet hangsúlyos módon illesztette a szó és a dolog közé a harmadik elemet, az *értelem fogalmait*. Ezzel megszüntette a szélső pontok közötti közvetlen kapcsolat lehetőségét, s így akarva-akaratlanul gyengítette a kimondott szó erejét. A katolikus egyház katekizmusának alapját képező *Credo* egy gondolatrendszer rövid és pontos mondatokban megfogalmazott sűrítőmánya. A teológia azonosságából következően nemcsak görögül vagy latinul, hanem bármely más nyelvre lefordítva is ugyanaz az értelme, a szavak írott vagy hangalakja másodlagos. Az *in conceptione intellectus* kiiktatása, mint alább reneszánsz-kori példákön bemutatjuk, alapvetően új helyzetet eredményezett mind a nyelv-, mind a szimbólum-felfogásban.

A részek közötti viszony

Nemcsak nyelvi elem, sőt elsősorban nem nyelvi elem lehet szimbólum, amelynek szerkezete bipoláris vagy inkább többdimenziós. Az elemek olyan kapcsolatrendszerbe épülnek, amelynek szélső pontjain, az egymástól jól elkülöníthető szimbolizálóval – valamilyen konkrét, tapasztalati elem (színek, számok, alakok, formák, állatok és szinte bármi más) – szemben a szimbolizált áll, amely mindenképpen általánosságot (pl. tulajdonság, indulat, eszme, közösségi elem) tartalmaz.

A bibliai teremtéstörténet **az** elhatárolódással, a dualitás létrejöttével kezdődik. Az Egy Istenre vonatkoztatott Aleph után az írások első betűje, a Beith, a kettes számot is jelöli (Bereshijt Bara Elohim, *Teremtés* 1,1). Ami így létrejött, az „kilépett” a primordiális egységből. Az elhatárolódás

¹⁹⁹ Diligite iustitiam qui iudicatis terram. Szeressétek az igazságot ti, akik a földön ítéltetek (*Par.* XVIII. 91–93).

²⁰⁰ *Pg.* XXXIII, 43–45.

nemcsak abban állt: szétvált Isten és ami nem ilyenformán volt Isten, hanem a teremtett világ különbözőségeiben is. A kezdet e vonatkozásban nem más, mint az örök (Isten) és az időnek alávett világ teremtéssel megjelent kettősségből szükségszerűen következő elválasztás különféle területeinek és lehetőségeinek (ellentét, komplementaritás, alternancia) az érvényesülése, illetve az ellentmondásokkal terhelt világ teremtőhöz, illetve részei egymáshoz való viszonyának a kialakítása.

Minden egyes nap hozzájárult valamivel ehhez a folyamathoz. Első nap: Isten lelke, a forma és ami nem az, a nem forma, világosság-sötétség, nappal-éjszaka, ég-föld. A második napon a szilárd és a folyékony válik ketté, illetve kétféle víz jön létre, a boltozat alatti és a boltozat feletti. A Teremtés három legfontosabb tényezője: a világosság, az idő és a tér. Az első a különleges pillanat, az alkalom («*Καίρος του ποιήσαι τω Κυρίω*»²⁰¹), amikor Isten szava megfelelő rendszer szerint teremtéssé válik. Az idő maga is kettéoszlik: kozmikus, ciklikus lélekidőre, mely örök, visszatérő pulzálás, illetve megfordíthatatlan, lineáris profán történelmi időre. A Nap és a Hold „járásától”, az asztrális testek pozíciójától és mozgásától függő időt az Úr a negyedik napon hozta létre. (A korábbiak nem ebben az értelemben voltak *napok*.)

Ez egyben a „jelek” létrejöttének az ideje. A világítókat az égre helyezte, *sint in signa et tempora, et dies et annos*.²⁰² A fizikai fény, mint a látható világosság jele, tanúja volt a láthatatlan *lux*nak. A kettő azonban szolidáris egymással, a földi az égi „szimbóluma”. A világítóknak két feladatuk van: meghatározzák a részekre, korokra bontott időt, és megvilágítják a földet. Az ötödik nap dualitása elsősorban az organikus-inorganikus különbözőségekre hívja fel a figyelmet: víz-hal, levegő-madarak, föld-állatok. Az ember teremtése szintén bináris modell szerint valósult meg. A Naphoz, a fizikai fényhez hasonlóan a kettős ember is jel, Isten jele, képmása²⁰³, férfi és nő egyszerre²⁰⁴ (a második teremtéstörténetben a kettéválás később következett be, amikor Isten az addig kétnemű Ádámából „kivette” az oldalbordát, 2,22). Végül az utolsó ellentét a mozgás (6. nap) és a nem-mozgás (7. nap), a profán és a szent (ünnepek) oppozíciója.

²⁰¹ Így kezdődik az isteni és evilági metszéspontjának tekintett ortodox liturgia, pillanat, amikor az Úr működésbe lép.

²⁰² *A Teremtés*, „Legyenek világító testek az égbolton, s válasszák el a nappalt az éjszakától. Ezek határozzák meg az ünnepeket, a napokat és az éveket.” (A magyar fordításból hiányzik a *signa* „jelek” szó.) **Idézetek a Szent István Társulat 1976-os Biblia-kiadásából valók. Káldy fordításában benne van:** „Legyenek világítók az ég boltozatán! Válasszák el a nappalt az éjszakától, jelezzék az időket, a napokat és az esztendőket”

²⁰³ *Uo.* „Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá.” (1,26)

²⁰⁴ *Uo.* „saját képmására alkotta, férfinak és nőnek teremtette” (1,27)

A világ dualizmusa kiegészült a tudatával. Az ember a Paradicsom minden fájának a gyümölcséből ehet, kivéve egyet. A több áll szemben az eggyel, majd az egység két ellentétes részre esik szét. Ez a jó és rossz tudása: *scientiae boni et mali*.²⁰⁵ Ekkor a két ember, ha biológiailag már nem is, de tudatukban még egy test volt. Olyan, amilyenek a platóni történet is állítja az androgünnek nevezett²⁰⁶ eredeti embert. A parancs megszegésével a bűnbeesett pár megismerte a számára legalapvetőbb és legteljesebb kettősséget. Az egyik az élet reprodukálására (férfi-nő), a másik a lét elvesztésének tudatosulására (élet -halál) vonatkozott. Világossá vált számára, hogy elszakadt teremtőjétől, önálló, de korlátozott léte kelt.

A szimbólum *sine qua non*ja a kétpólusúság, amely önmagát igyekszik – természetes keretek között sikertelenül – az egységben megszüntetni. A szó eredeti jelentése kettévágott, de újra összeilleszthető tárgy. Ezáltal lehetővé válik a felismerés. A jelentő-jelentett alapvető bipolaritását mindenképpen kiegészíti egy harmadik tényező, amit mi most „felismerésnek” nevezünk. Minden szimbólumban van a kettő mellett egy harmadik is (mint a bibliai példákban az isteni akarat), ami nemcsak a két résznek, hanem és elsősorban összetételüknek ad nagyon bonyolult és teljesen sohasem körülhatárolható mélyebb értelmet. A *significans* „cserében” a maga alakiségével, realitásával igazolni és konkretizálni igyekszik a spekulatív létrehozott kapcsolatot, szükségszerű jelleget kölcsönözve a viszonyoknak.

A gótikus építészet elméleti megalapozójának tekintett Suger abbé – Korinthoszi (Pszeudo)-Dionüsziosz művei alapján – Isten és ember 11. században újszerű viszonyába helyezte a tapasztalható és tapasztalaton felüli találkozását. A legalapvetőbb kapcsolat maga Jézus Krisztus, akit előszeretettel neveztek *mediator et pacis vinculum*nak is. Suger jelentősége többek között abban állt, hogy az égire és földre széttagolt világot a *Pater luminum*ként meghatározott fény szimbolizmusának gondolata alapján újra egyesíteni próbálta. A Saint-Denis- székesegyház általa irányított átépítéséről szóló művének elején írta: „Az egyetlen legmagasabb alapelv a helyes összeillesztés révén az emberi és isteni dolgok ellentétét kiegyenlíti, úgy hogy az egymásnak látszólag ellentmondó – eltérő természetű és különböző eredetű

²⁰⁵ Uo. „De a jó és rossz tudás fájáról ne egyél, mert amely napon eszel róla, meghalsz.” (2,17)

²⁰⁶ Platón: *Lakoma*, XVI. A gömbalakú teljes ember hatalmas volt, ezért Isten kettéválasztotta őt, azóta törekszik arra férfi és nő, hogy „egybeforrva, összeolvadva kedvesével kettőből végre eggyé váljanak. Ennek pedig az az oka, hogy ősi természetünk ilyen, ilyen volt és egészek voltunk. Tehát az egész után való vágyat nevezzük szerelemnek.” In: *Összes művei*. Budapest 1943.1. 622. A bibliai torony építéséhez hasonlóan itt is azért kellett Istennek az egységet részekre bontania, „összezavarnia”, mert az emberek „megpróbáltak égbe rontani”.

– valóságok egy felettes harmónia boldogító összhangja által egybekapcsolódnak.”²⁰⁷

Az *összeillesztés* tanulmányozása és megértése révén az ember számára feltárulkozhat az isteni szándék. Isten nemcsak szavakkal beszél hozzánk, hanem dolgokkal és mindazzal, ami végbement és ami vár ránk. Az egyik kozmikus vagy valóságos történelmi esemény úgy utal mint jelentő a másikra, a jelentetre, hogy abból kiolvasható a Megváltás története is. Jónás három napja a cet gyomrában jel, amelynek jelentettje Krisztus három napja a pokolban. Az Ábrahámot meglátogató három angyal a háromkirályok előképe. A későbbi az előbbit beteljesíti: Krisztus halála Izsák apja általi feláldozásának beteljesítése. A kettő az egyben preegzisztál, a három az emberi ésszel is felfogható egy.

A kozmikus és természeti világ elvileg bármely eleme lehet significans, amelynek significatuma főleg az ember sorsára vonatkozó isteni szándék valóságos története, az e világban megvalósuló gondviselés, de lehet, absztrakt jelentettje is. Míg az ilyen módon értelmezett világ-világ kapcsolat az ismert terminológia szerint *tipológiai szimbolizmus*, addig a világ-isten közvetlen „jelentő-jelentett” kapcsolatát a dolgok vagy szavak spirituális értelmének nevezhetjük („non solum voces sed et res significativae sunt” vagy „omnis creatura significans”).²⁰⁸ A két irány részben átfedi, részben kiegészíti egymást. Dante azt mondta: aminek a kifejezésére (az emberi állapotból való kiemelkedés) nem elég a szó, arra ott a *példa*, s ez elég annak, aki számára az isteni kegyelem megadja a helyes tapasztalás lehetőségét. (*Par.* I. 70–72.) A példa a célszerűen egymásra vonatkozó eseményekben van. De a konkrét, egymagában álló dolgokból is lehet következtetni a láthatatlan Isten „örök erejére”.

Ádám teste részekre hullott, az eredetileg benne szunnyadó ősi, isteni egység megszűnt. A konvergáló erőkkkel és szintetizáló tudattal szemben kezdettől fogva fellépett a divergencia, a distinkció és a *discussio*.²⁰⁹ E vonatkozásban a *symbolon* (σύμβολον) igazi antagonistája a *diá-bolon* (διάβολον), ami a „szétbont”, „elválaszt” görög igéből származik.²¹⁰ A „tagadás ősi szelleme” a legtágabb értelemben vett Teremtő-Teremtett kapcsolatot, a két rész isteni akaratból való egységét vagy újbóli egyesítését

²⁰⁷ Titus Burckhardt, *Chartres és a katedrális születése*, Arcticus, Budapest 2001. 45.

²⁰⁸ „Nem csak a szavaknak, hanem a dolgoknak is van jelentése”, „minden teremtettnek van jelentése”. Az idézetekről és az egész kérdésről: Friedrich Ohly: *A szavak szellemi jelentése a középkorban*. In: *Ikonológia és műértelmezés I. Az ikonológia elmélete I-II.* Szerk. Pál József, Szeged, 1986. 229-265. Továbbá: *Ikonológia és műértelmezés IV. A tipológiai szimbolizmus*. Szerk. Fabiny Tibor, Szeged, 1988.

²⁰⁹ Vö. továbbá az angol *twin* és a német *Zwist* vagy a magyar *kétség*, *kétkedés* stb. szó jelentését.

²¹⁰ *Symbolon/ diabolon* : simboli, religioni, diritti nell'Europa multiculturale / a cura di Edoardo Dieni, Alessandro Ferrari, Vincenzo Pacillo. Bologna, Il Mulino, 2005. 326.

rombolja szét, hogy helyébe a semmit, a hiányt tegye: a fény helyett a sötétség, az élet helyett a halál lehetőségét. Goethe klasszikus Mefisztó-önmeghatározása szerint így:

Szerény igazság az enyém.
míg az ember, e kerge kisvilág,
egésznek gondolja magát —
a kezdetben egész rész része vagyok én,
csupán egy rész homály, melyből támadt a fény,
a büszke fény, mely harcot keresett
s az éjanyától jussát, a teret
vitatja hasztalan, mert bár ha megszakad,
mindig csak a testhez tapad.
Testekből jó, megszépít testeket,
s útjában test az akadály, így
remélem, nem tart már sokáig,
és a testekkel együtt tönkremegy.²¹¹

(Mefisztó néhány sorral lejjebb joggal beszélt „kígyónéném”-ről.)

Platón a kohéziót idézett művében szeretetnek vagy – szintén a *σῶμ*-prefixummal – szimpátiának nevezte. A Jóság antagonistája, a *vádló*, a *rágalmazó* a platonikusoknál nem az aktív Gonosz volt, hanem az anyag passzivitása, nulla mivolta, amelyben „megfullad” az eszme. Kozmológiájukban a materia forma nélküli massa, amely artikulálatlanságával képtelen arra, hogy az egyes eszmék árnyalt kifejezésévé, valódi *significans*ává váljon. Az anyagi dolgok „árnyékok”, nem rendelkeznek lényegiséggel és autonómiával, amelyet a nyugati keresztény teológia a 11. századtól egyre nagyobb mértékben megadott nekik.

A platóni isteneknek nem elsődleges céljuk, hogy a történelemben és a természetben megvalósuló üdvözülés irányába vezessék az embert és a lenti világot. Ebből adódóan az sem szükséges, hogy erre bizonyos tervet, az ember számára (erkölcsi) feltételrendszert dolgozzanak ki. Az itteni részek alig rendelkeznek önállósággal, jelentőségük abban rejlik, amit hordoznak, s rendszerszerűen nem kapcsolódnak az égi entitásokhoz, nem „kommunikálnak” velük.

²¹¹ Goethe: *Faust* I. rész, Sárközi György fordítása. In: *Goethe válogatott művei. Drámák II.* Budapest, 1963. 54.

Az elvnek megvoltak a művészetfilozófiai következményei. A mű értékét az határozta meg, milyen mértékben költözött belé az eszme, az elkészült alkotás mennyiben követi az égi mintát. A középkor során ennek megvalósítására gyakran elegendő volt a megfelelő szakmai tudás, s az ábrázolás *realizmus*a. A platonizmus irányába is tájékozódó reneszánsz viszont a művész belső ideájától, *manier*ájától, zsenialitásától tette függővé az égi dolgok utánzásának sikerességét. Michelangelo összetörte saját márványszobrait, ha az istenit benne meg nem alkotta.

E tekintetben az önmagában álló *significans* gyengesége a platonikus hagyományhoz kapcsolódó gondolkodókra jellemző, az arisztotelianusok viszont figyelmüket éppen a jelölőre, magára a műre fordították. Különböző poétikai, retorikai, természetutánzás-elméleti kérdésekkel foglalkoztak, s ezek megfelelő használatát várták el. A kereszténység története során váltakozó hangsúllyal ugyan, de mindkét irányba tájékozódott. Szent Pál ismert mondata a részek közötti harmonikus megfelelést és az átjárás lehetőségét szuggerálja: „Mert ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk”.²¹²

Az ismeretek rendszerezése

A komparatiztika művészeti ágak összehasonlításával foglalkozó speciális része, illetve a művészettörténeten belül az ikonológia más-más aspektusból ugyan, de nagyon hasonló területet kutat. Itt az eszmék, a gondolatok ugyan látható képekké alakulnak át, de eredeti fogalmi tartalmukat az új, vizuális formában is megőrzik. A művészi program a metamorfózis után is – elvileg – rekonstruálható. Panofsky, Réau és mások szerint az ikonológia és a művészettörténet tárgya éppen azért különbözik egymástól, mert az előbbi a textuális hagyományban is gyökerező témákat, *sujet*-ket kutatja, míg a művészettörténet inkább a kifejezetten művészeti, formai mozzanatokra figyel.

Az ókeresztény közösségek a hit megismerésének, terjesztésének kitűnő lehetőségét látták a szimbólumokban. A cél elérése érdekében különösen az Újszövetség, az evangéliumok „illusztrálása” tűnt hatékony eszköznek. Az üldözés korában ezek a közösségek arra kényszerültek, hogy üzeneteiket minél jobban titkosítsák. Mint valamiféle zárt kód volt látható a katakombák falába vésett galamb, szarvas, bárány és más állatok, valamint növények, geometriai alakzatok. Krisztus például legalább négyféle módon (jó pásztor, áldozati, győztesen feltámadott, ítélkező) kapcsolódott

²¹² Rómaiaknak 1,20

bárányhoz. A szimbólumok jelentésének megértéséhez egyre kevésbé volt elegendő az *Újtestamentum* ismerete, lassan elterjedtek a bestiáriumok, a floráriumok és egyéb „szimbólumszótárak”, amelyek egy számunkra esetenként meglehetősen sajátos logika szerint csoportosítva magyarázták meg, miért éppen ez vagy az a valóságélem jelenti az üdvtörténet megfelelő eseményét. Az egyik legismertebb ilyen gyűjtemény a 2. századi *Physiologus* volt. Az *Oroszlán* Jézus Krisztust jelentette: ennek bizonyítására a „természettudós” szerző egyaránt idéz bibliai helyeket és bizonyos – mai szemmel nézve általában pontatlan – természeti megfigyeléseket, például az állat farkával eltörli maga mögött a nyomot (mint ahogy Krisztus is földi volt köztünk, közvetlen égi, mérhetetlen hatalmát nem alkalmazta), nyitott szemmel alszik (Krisztust keresztre feszítették, de öröklik az emberek felett), a nőtény holtan szüli kölykét, akit a hím hangja éleszt fel (mint Krisztust Isten, az Atya). Mindezekhez bőségesen idéz vonatkozó helyeket a *Szentírásból*²¹³ is.

A mitológiai, vallási és más hagyomány által létrejött szimbólumokon alapuló rögzített jelrendszer használata megkerülhetetlen volt mindazok számára, akik valamilyen módon részt akartak venni a szellemi ismeretek közlésében, cseréjében. Festők, szobrászok, építészek és megrendelőik, vagy költők, tanárok, papok egyaránt használták, ha azt akarták, hogy üzeneteik megértésre találjanak. A hosszú gyakorlat alapján a kollektív emlékezet a képi és fogalmi hagyomány közös kincsestárát különböző elvek szerint kialakult gyűjteményekben rendszerezte és őrizte meg. A fogalmi és képi megfogalmazásnak és ábrázolásnak ilyen egysége nélkül egyszerűen nem értenénk az ókeresztény katakombák bárány- vagy halalakjának jelentését, a Párizs melletti Saint-Denis-bazilika királlysírajain található oroszlánok szimbolizmusát, a homlokán 666-os számot viselő férfit sem tudnánk azonosítani a Sátánnal Angers egyik híres falikárpitján.

A reneszánsz jelentős változásokat hozott ezen a területen is. Egye inkább szűknek bizonyultak az elsősorban a Biblián alapuló és keresztény fogalmi térben maradó szótárak biztosította keretek. Az antik mitológia szerepének megnövekedése az irodalomban és a közgondolkodásban, valamint az új ismeretek rendszerezésének és művészi célokra való felhasználhatóvá tételének szándéka olyan új igényként jelent meg, amelyet a hagyományos szótárak már nem tudtak kielégíteni. A régi mitográfiák, bestiáriumok, floráriumok szereplői gyakran tovább éltek a későbbi korokban, de jelentésük alapvetően megváltozott. A keresztény *charitas*

²¹³ *Physiologus*. Budapest, 1986. 5–10.

„világosságával” szembeállított vak Cupido²¹⁴ – azaz a bekötött szemű, szárnyas kisfiú nyíllal – megmaradt ugyan a kor fantáziájában, de elvesztette negatív tulajdonságait. Jellemző, hogy Lucas Cranach képén a duci kisfiú éppen Platón-köteteken állva veszi le szeméről a kötést, hiszen a szerelem a platóni tan szerint nagyon is jól lát. Az új szándékok és ismeretek, az egyre erőteljesebb közönség-igény új típusú kiadványok létrehozását, illetve új terminológia kialakítását tették szükségessé.

A reneszánsz kori embléma-, impresa-, divisa-, concetto- és hieroglifagyűjtemények összehasonlító elemzése általánosabb kérdéseket is felvetett. A gyűjtemények szerkesztési, rendezési elvei mögött alapvető kettősség húzódott meg.²¹⁵ Ezek csoportosítása – mint annyi más területen Európában – az alapkérdésre adott válaszra vezethető vissza. Mi a kép? Szent jel, misztikus, mágikus kód, amelyben a transzcendens idea, az istenség közvetlenül revelálódik, mint Nostradamus könyvében a makrokozmosz jele, vagy a Mefisztót is fogva tartó fausti pentagramma, amelyen keresztül a túlvilági erők ténylegesen is gyakorolhatják a hatalmukat – vagy, ezzel szemben, a művész által egységbe szervezett megfelelő természeti tárgyak ábrázolása, s az így létrejött kép csak közvetve (főleg metaforaként) utal valami másra, valami nálánál általánosabbal való összefüggésre? A 15–16. században mindkét irányzat részletesen kidolgozta saját elméleti tételeit és apológiáját.

*Embléma- és impresagyűjteményekben*²¹⁶ foglalták össze a művészet és irodalom számára egyaránt értékesíthető gondolatokat, eszméket, fogalmakat, mitológiai jeleneteket. Az egyes emblémák, impresák, divisák előre elkészített kommunikációs modulok voltak, mindkét művészeti ágnek „szilárd” építőelemei. A vitatkozó felek abban egyetértettek, hogy az emblémában a verbális és a vizuális rész tökéletes összhangban van, kooperál. (Valamivel bonyolultabb a helyzet a talányos, egyéniesítő impresa esetében, ahol a szó függetlenedhet a képtől, sőt szembe is szegülhet vele. Az eltérésnél azonban sokkal fontosabb az egység: kép és szöveg, test és lélek, amely megvalósítja – e vonatkozásban – a teljesség ideáját.) Scipione Arnigio szerint az „impresa a festmény és a szavak misztikus vegyülete”. Leonardo biológiai hasonlatot talált a kép és szöveg kapcsolatára: „A lélek

²¹⁴ Erwin Panofsky, *Blind Cupid*. In: *Studies in Iconology*. Icon Editions, Boulder CO 1972. 95–128.

²¹⁵ Az egész kérdéskört igen alaposan tárgyalja Ernst Gombrich: *Icones Symbolicae. Philosophies of Symbolism and their Bearing on Arts*. In: *Studies in the Art of Renaissance*. Oxford, 1972. Magyarul: *I. S. A szimbolikus kifejezés filozófiái és ezek hatása a művészetre*. In: *Ikonológia és műértelmezés I*. Szeged, 1986. 53–160.

²¹⁶ Mario Praz, *Studi sul concettismo*. Milano, La cultura 1934 (első kiadás, Absconditus, 2014). A gyűjteményeket részletesen elemző *Emblema, impresa, epigramma, concetto* c. fejezet magyarul: *Az ikonológia elmélete*. Szeged 1988.

mindig együtt akar lenni testével, mivel a test érzékszervei nélkül semmit sem lehet tenni vagy érezni”, Scipione Ammirato szavaival: „Az impresa lélekből és testből áll: a szavak alkotják a lelket; a testet az a dolog, amit festménynek vagy rajznak nevezhetünk.”²¹⁷

A teoretikusok a rajzot, az ábrát a testtel azonosították, amely külsődlegesebb, anyagibb, mint az absztrakt lélek, azaz a mottó és a szöveges rész. Az impresa a szimbólumhoz hasonlóan jel, amely jelölő testből (*significans*) és jelölt lélekből (*significatum*) áll, „megmagyarázott” szimbólum. E kettősséget gyakran kiegészítették egy harmadik mozzanattal is úgy, hogy a verbális oldalt két elemre (felírás, aláírás) bontották. Így jött létre a hármasság: *inscriptio* (mottó, enigmatikus mondat, klasszikus idézet), *res picta* (ábrázolt alak, ikon, test) és *subscriptio* (verses vagy prózai leírás, mely megmagyarázza az impresa-embléma értelmét).

A jelelméleti kérdések körül kialakult vita háttérében a reneszánsz időszakában megjelenő nagy szellemi áramlatok, a megújított kereszténység, az arisztotelianizmus és a platonizmus gondolatrendszeréhez való viszonyulás húzódott meg. Platón – akit a hermetikus hagyomány egyik fontos alakjának tekintettek Hermész Triszmegisztosz, Mózes, Püthagorasz és mások mellett – tekintélye nagymértékben segítette a titkos, mágikus ismeretek elterjedését. A prototípus megelőzi ugyan azt, ami a földön létrejön, de megjelenhet bizonyos emblémákban, hieroglifákban. Ezt az irányt támogatta a 15. század elején nagy erővel jelentkező ősi egyiptomi hatás is. 1419-ben vált Európában ismertté és igen népszerűvé Hórapollón 4. századi *Hieroglyphika* című görög nyelvű gyűjteménye, amelyet még Dürer is illusztrált.

A hieroglifák használatára vonatkozó ismeretek külön csoportot alkotnak. Elsősorban azért, mert ekkor még nem fejtették meg őket, nem tudták, mit jelentenek. Míg az európai szellemi elit alapvetően tájékozott volt a zsidó-keresztény és a görög-római műveltség területén, addig az ősi Egyiptom vonatkozásában a *significatum* nem ismerete a *significans* önkényes magyarázatára adott tág lehetőséget. A görög szó (*szent írás*) szerint ezoterikus tartalmat tulajdonítottak a valójában mindig konkrét tárgyat, élőlényt jelölő pikto- vagy logogrammnak. Az egyéb, főleg bibliai és görög forrásból vagy közvetítéssel rendelkezésre álló tudás nagymértékben erősítette a hieroglifák misztikus jelként való magyarázatának elfogadását.

²¹⁷ Az idézetek lelőhelye: Giancarlo Innocenti: *L'immagine significante. Studio sull'emblematika cinquecentesca*, Padova, 1981. Ut pictura poesis: la vista e il discorso c. fejezetből, 53–96.

A Nílus-völgyi egykori civilizáció tudatformáinak megítélése valamiképpen vízvázasztó lett: az általános vélekedés szerint még Mózes is az egyiptomi papok tanították meg a varázslásra, kultikus tárgyaik különleges erőt, mágikus hatalmat közvetítettek, s egészen különleges volt nyelvük is. A *Corpus Hermeticum* reprezentatív darabja, az *Aszklépiosz* azt állítja: a transzcendens ideák és a földi dolgok között közvetlen kapcsolat, „átjárás” van. Az ember úgy Isten képmása, hogy birtokolja is erejét, képes az égbe szállni, s az ott tapasztaltokról tudósítani. Az emberi keveredik az istenivel. A szobrok pedig mágikus hatalmat hordoznak, „...ezek a szobrok lélekkel, lehelettel teliek, tudatuk van, csodálatos, nagy dolgokat visznek végbe, olyan szobrok, melyek a sorshúzás, profetikus ihletettség, az álmok sokasága és egyebek révén megjósolják a jövőt, **az** emberekre betegséget küldenek s gyógyítják őket, és ahogy érdeklük, fájdalmat vagy örömet küldenek rájuk. Nem tudod, Aszklépiosz, hogy Egyiptom az ég képmása, helyesebben szólva olyan hely, ahová s ahol mindaz áttevődik és lejátszódik, amit az égiek irányítva elrendelnek? Sőt, még pontosabban szólván: földünk az egész világ temploma.”²¹⁸ A jel és jelölt itt nem tartja meg különállását, a *kép* összekeveredik a *prototípussal*. A közvetítőrendszerek kiiktatása olyan helyzetet eredményezett, amelyben elméletileg a megismerés egyben cselekedet, a tudás a szó legszorosabb értelmében vett hatalom volt.

A reneszánsz idején egyre erősödő klasszicizmussal és racionalizmussal szemben bizonyos körök számára alternatívát jelentett az óegyiptomi bölcsélet, a mágia, a misztikus tudás. Megismerésüket sokan izgalmas szellemi kalandnak tekintették. Az ábrákra és a nyelvre ugyanazt az alapvetet alkalmazták. Az *Aszklépiosz meghatározásai Amon királynak* című, XVI. hermetikus traktátusban Aszklépiosz beszélt az egyiptomiak szent nyelvének reveláló képességéről. „A hang különlegessége, az egyiptomi szavak intonációja magába zárja a mondott dolog energiáját (*tén enérgheian tón legoménón*). Amilyen mértékben részesülsz a hatalmából, oh király, aki mindent megtehetsz, mindenáron őrizd meg ezt a beszédet a fordítástól, hogy az ilyen titkok ne jussanak a görögökhöz, a görögök gőgös ékesszólása, erőtlensége ne tegye haloványvá és ne semmisítse meg a mi nyelvünk szavainak a vonzását, hatalmasságát és hatóerejét. Mivel a görögök, oh király, csak bemutatásra alkalmas üres beszéddel rendelkeznek, s valójában ebből áll minden filozófiájuk, a hangok zöreijéből. Mi viszont nem egyszerűen szavakat használunk, hanem hatóerővel teli

²¹⁸ *Aszklépiosz*. In: *Ikonológia és műértelmezés V. Hermetika, mágia. Ezoterikus látásmód és művészi megismerés*. Főszerk. Pál József, Szeged, 1995. 85.

kifejezéseket.”²¹⁹ E szélsőséges álláspont követése szűk körre terjedt ki, a jelentős gondolkodók érdekes kihívásnak, intellektuális játéknak tekintették az egyiptomizálást. Néhány elemét felhasználták főleg az irodalom és a művészet területén.

A humanisták firenzei csoportja (Ficino, **Pico** della Mirandola és mások) szerint a kereszténység mélyebb gyökerei a görög-egyiptomi titkos revelációba nyúlnak vissza. A hieroglifák a maguk tárgyi-képi valóságukban titkos üzenetet tartalmaztak Isten teremtő szándékáról s evilági jelenlétéről, amelyet csak a beavatottak szűk köre érthetett. A költői, művészi alkotások ugyanígy rejtett jelentéssel bírtak, s aktualizálhatták a transzcendens erőket. E gondolat hatása alatt voltak a firenzei akadémia tagjai, az említetteken kívül a költő Lorenzo de Medici, Poliziano; a művész Leon Battista Alberti, Michelangelo, Raffaello; az emblémakészítő Francesco Colonna, Pierio Valeriano és Cristoforo Giarda merített inspirációt a hermetikus tanokból. Az utóbbi *Bibliothecae Alexandrinae Icones Symbolicae* című művéből vett részlet illusztrálja a reveláló kép elméletét: „A szimbolikus képek viszont alkalmasak a kontemplációra, megragadják nézőik tekintetét, és a szemem keresztül a lélekig hatolva alaposabb vizsgálat nélkül is feltárják természetüket... A legnagyobb gyönyörűség akkor keletkezik, ha a kép valamely dolognak vagy személynek, akit szeretünk, a képe, mert akkor mintegy hallgatólag helyettesíti azt, ami nincs ott, mintha ott volna.” A metafizikus ideát közvetlenül megtestesítő jel elméletével ledől a két világot elválasztó fal, a kép elvileg összekeveredhetett a prototípussal.

A képzőművészet reneszánsz kori jelentőségének és tekintélyének példátlanul nagy megnövekedésével együtt járt a vizuális szimbolizmus iránti általános érdeklődés változása is. A helyzetből adódóan a művészek és megrendelőik egyre nagyobb szabadságot élveztek mind a tematika, mind az ábrázolás mikéntje meghatározásában. A hagyományos és ideológiailag jóváhagyott keretek túllépése olyan mértéket öltött, hogy szélsőséges esetben már az idolátria veszélye is fenyegetett. Az egyháznak, bár voltak ilyen hajlamú vezetői, fel kellett vennie a harcot e törekvésekkel szemben, mint ahogy egyre élesebben támadnia kellett a platonizmussal „kompromittálódott” humanizmust is. A római egyház a tridenti zsinat után szigorúan szabályozta a képi ábrázolás mikéntjét. A protestáns irányzatok a korábbinál is erőteljesebben léptek fel a vizuális szabadosság ellen, a reformáció megtiltotta templomaiban a képi ábrázolást.

A platonikus intermezzo után ismét nőtt a skolasztikus, arisztotelészi filozófia vonzereje. A 17. század során mind a képzőművészetben

²¹⁹ Uo. 27.

meghatározó (olasz) barokk, mind az irodalomban domináns (francia) klasszicizmus a természetutánzás problémájának Arisztotelész által javasolt módját tekintette irányadónak. A jelhasználat tekintetében a mérvadó terminus a *metafora* lett. A jel – hasonlatként használva – nem revelál semmiféle ezoterikus ideát, nem áll közvetlen kapcsolatban az égi világgal. A jel és a jelölt megtartja különállását, a közöttük lévő kapcsolat az *értelem fogalmain*, jobbra konvención, s pontosabban meg nem határozott szükségyszerűségeen alapul. A metafora az egyetlen adekvát, a poétikai hagyomány által kidolgozott és szentesített eszköz, amelynek segítségével az absztrakt gondolatot, eszmét vizuális és verbális formában konkrétan meg lehetett jeleníteni anélkül, hogy feltételezni kellett volna az idea közvetlen megtestesülését, s így teológiai szempontból veszélyes vizekre eveztek volna.

Ebből a szellemisségből jöttek létre az *impresa*-, az *ikonográfia/ikonológia*-gyűjtemények, mint például Scipione Bargaglié vagy Cesare Ripaé (1593), ez utóbbi másfél évszázadon keresztül megszabta az elvont fogalmak, erkölcsi, esztétikai minőségek kifejezésének módját. Ripa pedagógiai céloknak is megfelelt, a kísérőszövegben a képet közérthetően, a formális logika szempontjainak megfelelően írta le. Célja elsősorban a morális fogalmak konkrét ábrázolásának megtalálása, egyfajta tárgyi attribútum fellelése volt, amely megfelelő mennyiségű információt hordozott az általa jelölt tartalom pontos meghatározására és azonosítására. A képi ábrázolásnak ez a fajta szemlélete könnyen összeegyeztethető volt még a tridenti zsinat utáni ellenreformációs teológiával is, amely nagyon szigorú ikonográfiai megkötésekkel ugyan, de (a protestantizmussal szemben) megengedte a művészi alkotások templomokban való elhelyezését. A kérdés megítélésében a felek között konszenzus jött létre. Az általánosan elfogadott rendszer propagandisztikus céloknak is megfelelt²²⁰, lehetővé téve nemcsak a művészi értékkel rendelkező alkotások létrehozását, hanem a közönség igényeit kiszolgáló egyházi tömegáru megjelenését és elterjedését is.

²²⁰ A tridenti zsinat után (1563) a római egyház nagy gondot fordított a megfelelő tematikájú és ábrázolásmódú művészetek támogatására, lehetőséget látva bennük arra, hogy az embereket elvezessék a hithez. E terület ideológiai gondozásában vezető szerep jutott Gabriele Paleotti kardinálisnak. Ő Bolognában tanult, püspök is ott lett, majd 1566-tól Rómába került. Zsinórmértéknek tekintett szakkönyve, a *Discorso intorno alle immagini sacre et profane*. 1582. Kitűnő kapcsolatokat ápol a bolognai Caracci-családdal, amelynek három tagja, Annibale, Agostino és Ludovico azt a késő manierista naturalisztikus festészeti stílust terjesztette el sikerrel, amely alapjául szolgált a mai napig rendkívül népszerű egyházi giccs kialakulásának. Ez a festészet az ikonográfiai hagyomány tiszteletben tartásán túlmenően, mesterségbeli tudását felhasználva erős emocionális hatás elérésére törekszik a hívők széles körében. Különösebb kockázat nélkül kijelenthető, hogy a műalkotások mennyiségét tekintve ez lett a képzőművészet történetének legsikeresebb stílusa. Persze, ha művészetnek tekintjük.

„pillanatnyi-eleven megnyilvánulása a kifürkészhetetlennek”

A szimbólumokkal a 18. században kezdtek el ismét foglalkozni. A szempontok azonban nagymértékben megváltoztak, és új területek nyíltak meg. Az eddigi példákban a kérdés elméleti felvetése mellett általában a szimbólumokról szerzett ismeret gyakorlati, konkrét felhasználhatósága is szempont maradt. Az utóbbi korszakban a „szótárkészítés” mellett hangsúlyos szerepet kapott a szimbólummal mint egy filozófiai rendszer egészében szerepet kapó résszel való foglalkozás, kevés vagy akár csak példák szintjén maradó konkrét utalással. Gyakori eset, amikor egy-egy tudományterület alkotja meg a saját maga elméletét arról, mit jelenthetnek számára a szimbólumok, és – természetesen – továbbra is meghatározó érvényűek a költők és művészek ide vágó reflexiói. Néhány német és olasz példa említése elegendő, hogy felmérjük a *szimbólum* jelentőségét, használatának távlatait a különféle elméletekben.

Giambattista Vico *La scienza nuova* (1744) című, több vonatkozásában korszakos jelentőségű, antikarteziánus műve szerint a történelem nem más, mint az értelem szerkezetének, minőségének és képességeinek „külsővé válása”. A nápolyi filozófus a gondolkodás absztrakt formái, az *idea innata* helyett az emberi agy és a történelem szoros összefüggéseit kereste. A Gondviselés nem fentről kényszeríti rá akarát az emberre, hanem olyan képességekkel látta el őt, hogy belső szükségszerűségként lássa el feladatát. Az értelem a történelem „metafizikája”, a történelem az értelem „objektív” valósága.

A régiek bölcsessége magában a megnevező és verbális konstrukciókat alkotó képességben van. Ez a tudás a nyelvben őrződött meg. A költői-nyelvi rendszerekből és kifejezésekből rekonstruálni lehet Itália egykori lakóinak *antiquissima sapientiáját*. A *költői logikáról* szóló fejezete szerint az ember első nyelvi megnyilatkozásai olyan gesztusok, mozdulatok és testek kifejezései voltak, amelyek természetes kapcsolatban álltak az eszmékkel. Ezt bizonyítja az is, írta, hogy a *logosz* vagy *verbum* a héberben *tettet*, a görögben *dolgot* is jelent. A *mítosz* pedig *igaz*, illetve *természetes beszédet*. Az Ádám által feltalált nyelv szent volt, mivel Isten megengedte neki az *onomathesiát*, vagyis, hogy a dolgoknak tulajdonságaikkal, természetükkel összefüggő nevet adjon.²²¹

A régi emberek, akik még nem voltak képesek elvont módon gondolkodni, konkrét, „testi” képek köré hozták létre a tudás egy bizonyos

²²¹Giambattista Vico: *La scienza nuova. A Del la logica poetica* című fejezet. Milano, 1977. 280–281.

aspektusát. A következő fázisban alakultak ki az *imaginativ universalék*, amelyeket az értelem az egyes, konkrét formákból vonatkoztatott el. A képzeletben megalkotott általános a szimbólum születési helye. Az akháj király története alapján Akhillész a görögök számára a „harcos cselekedeteket”, a harciasságot, Odüsszeusz a „bölcstanácsokat”, a bölcsességet jelentette. Az emberi lét és tudat, a megértés és a létrehozásra való képesség (*verum-factum*) egységéből következik, hogy az ember megismerve teremti meg a dolgokat. S mint történelmének alkotója egyben ismerője is, szemben a fizikával (teremtett világ törvényei), amely – mint Isten műve – teljesen sohasem kerülhet az ember birtokába, hiszen nem tudja azt reprodukálni. A régi emberek „dalla loro idea criavan essi le cose”. A költői fantázia teremtményei, az énekmondók, rapszodoszok tevékenysége a Vico által metaforának nevezett alakzatban jutott kifejezésre: „i primi poeti dieder a' corpi l' essere di sostanze animate,... cioè di senso e di passione, e si ne fecero le favole”, s így minden metafora egy kis mese, minden metafora mögött egy kis történet húzódik meg.²²²

Vicótól ugyan nem vezet egyenes út a német idealizmus felé, lehet, hogy akkor egyedül Herder ismerte a jogtudóst, történészt és nyelvészt, akire a romantika korában, a hermeneutika történetében, illetve a 20. századi amerikai irodalomtudományban (New Criticism, N. Frye) rendszeresen hivatkoztak. Kant szerint minden esztétikai ítélet merő szubjektív érzés, amely azonban általános érvényre tarthat igényt, mivel létezik egy ideális norma, az egész emberiségre érvényes esztétikai értékrend. Olyan intellektuális archetípus, amely az adott területen túlhalad a jelenség és a lényeg, szabadság és szükségszerűség dualitásán. A művészi alkotás a természethez hasonlóan organikus rendszer, a valóság képét veszi fel, de semmiféle meghatározott fogalom nem tudja tökéletesen kifejezni. A művész láthatóvá teszi a spekulatív dolgokat, mint amilyen például a halhatatlanság, a pokol, a halál vagy a szerelem stb.

A magának a megismerésnek, a tudatnak a kutatása kedvező lehetőséget biztosított egy újfajta szimbólumelmélet kialakítására is. (Jóllehet ő maga keveset foglalkozott szimbólumelméleti kérdésekkel, Hegel *Esztétikájában*²²³ e problémakör sokkal nagyobb teret kap.) Az általánost és az egyest, az absztraktot és az érzékelhetőt szintetizáló (művészi) tudat alap-

²²²Vico: *i. m.*, 263. és 283.: „eszméjükből alkották meg a dolgokat”, „lelkes szubsztanciák létét adták a dolgoknak... tehát ész és szenvedélyt, belőlük alkották a meséket”.

²²³Bármennyire is jelentősek Hegelnek a szimbólumról, mint a művészi tudat történeti fejlődésének központi mozzanatáról alkotott gondolatai, mégis kívül állnak e dolgozatunk témakörén. *Elméleti szempontból* Hegel a *significans-significatum* viszonyt a részleges egyezésen alapuló alakisághoz (a dolog a maga alakiságában hordozza a jelentést, mint például a háromszög a Szentháromságot, de ez az egyezés csak részleges, a jelentő tartalmazhat más elemeket is), illetve a konvencionálizmushoz kötötte.

helyzete „szimbolikus”: nem egy objektív mozzanat mint jelentő áll szemben egy tudati jelentéssel, s még csak nem is egy „földi” egy „éggel”, hanem a szimbólum a tudat megismerő tevékenységének szükségszerű kreációja, s így a tudati valóság része.

Az a priori fogalmaknak – állítja – kétféle szemléletet tulajdoníthatunk: a *sémák* a fogalom közvetlen ábrázolását tartalmazzák, a *szimbólumok* a közvetettét. Az előbbieket ezt demonstratíván, az utóbbiak analógia segítségével teszik, empirikus szemléletet is felhasználva. Az alábbi idézet rávilágít arra, két „szimbolikus összefüggő” dolog között Kant a szabályok hasonlóságát és az ismétlődő oksági rendszereket tekintette mérvadónak. Az analógián alapuló szimbólumban „az ítélőerő kettős funkciót végez, először a fogalmat egy érzéki szemlélet tárgyára, majd másodszer az arról a szemléletről alkotott reflexió puszta szabályát egy egészen más tárgyra alkalmazza, amelynek az előbbi csak szimbóluma. Így ábrázolunk egy monarchikus államot egy lelkes test segítségével, ha azt belső népi törvények szerint kormányozzák, és puszta gépezettel (mint például egy kézimalmot), ha azt egyetlen egyedi abszolút akarat kormányozza: de mindkét esetben szimbolikus. Hiszen egy despotikus állam és egy kézimalom között ugyan semmiféle hasonlóság nincs, de van hasonlóság azon szabályok között, hogy mindkettőre és a közöttük lévő kauzalitásra reflektáljuk.”²²⁴

Goethe szimbólummeghatározásai jól ismertek. Attól a pillanattól kezdve, amikor meglátogatta azt a helyet, ahol gyermekkorát töltötte, élete végéig foglalkozott a kérdéssel, utolsó mondatainak egyike a *Faustot* záró Chorus mysticustól: „Minden múlandó csak puszta jelkép”. A Frankfurt am Main-i élmények után a szimbólum két fő jellemzője, hogy *konkrét* (szerencsés tárgy) és *általános* (egység, egyetemesség), valamint a közöttük lévő irány. Ez utóbbi alapján állítható fel a szimbólum vs. allegória ellentétpár. Vannak „szerencsés” tárgyak, kiemelkedő esetek, „amelyek sok egyéb eset reprezentánsaként jelentkeznek, bizonyos teljességet öltenek fel, bizonyos sorrendre tartanak igényt, lelkemben valami hasonlót és idegent idéznek fel, s mind kívülről, mind belülről bizonyos egységet és egyetemességet igényelnek.”²²⁵ *A képzőművészet tárgyairól* (1797) szóló tanulmányában Goethe még pontosabban fogalmaz. „Mély érzés által, amely ha tiszta és természetes, a legjelesebb és legmagasabb rendű tárgyakkal is összehangolódhat, s mindenesetre szimbolikussá teheti őket. Az ily módon

²²⁴ Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 1. rész, 2. szakasz, 59. paragrafus. Budapest, 1979. 320.

²²⁵ Friedrich Schillernek írott levél, Frankfurt, 1797. augusztus 17. In: Goethe: *Antik és modern*. Budapest, 1981.193.

ábrázolt tárgyak mintha önmagukban állnának, s mégis, mélységes jelentést hordoznak, s ennek forrása az eszményi, mely mindig valami általánosságot is rejt magába.” Az allegorikus műalkotások tárgyai ellenben szellemiek, apriorisztikusak, funkciójuk, hogy megjelenítsék az általánost, de a szellemet visszaűzik önmagába. Ez a művész az elméjében lévő ideához keresi a megfelelő tárgyat, az „objektív korrelatívot”. „Az allegorikus abban különbözik a szimbolikustól, hogy ez indirekt, az direkt módon jelöl.”

Később Goethe, részben szó szerint ismételve önmagát, visszatért az elhatárolás kérdéséhez, de az igazi ellentétet a *fogalom* (Begriff) és az *eszme* (Idee) közé helyezte, amivel pontosította, vagy inkább megváltoztatta a korábban mondottakat. „Az allegória a jelenséget fogalommá, a fogalmat képpé változtatja, de úgy, hogy a képben a fogalom körülhatároltan és hiánytalanul maradjon meg, és ily mód kimondható is legyen a kép által. A szimbolika a jelenséget eszmévé, az eszmét képpé változtatja, méghozzá úgy, hogy az eszme a képben mindig végtelenül hatékony és elérhetetlen marad, valamint ha minden nyelven kimondják is, kimondhatatlan.”²²⁶

A poétikai eszközök goethei párfogalma két másik, általa szintén többször hangoztatott dualitás felé közeledik: ezek a *spirituális-organikus* és a *különös-általános*. A művész tudata legmélyebb rétegeibe (ha az egészséges) való hatoláskor egyben megragadja és kifejezi az objektív valóság igazi, mély összefüggéseken alapuló lényegét; és fordítva: a külső valóság megfelelő kutatása szükségszerűen juttatja el őt saját belső, nem felszíni lénye megismeréséhez, vagyis egyszerre spirituális és organikus.

Ahogy ez utóbbiak egy-egy egységet képeznek, a bennük lévő ellentét csak felszíni, úgy a szimbólumból is, magába olvasztva az allegória irányát, szétválaszthatatlan egység lesz. A *fogalom* és az *eszme* szembeállításával Goethe, véleményünk szerint, az általánosnak az allegóriával kapcsolatban adott negatív jellemzését vonta vissza, s utalta azt a szubjektivizmus körébe. Ezáltal „mentette meg” az általános igazi fogalmát, az egyén határain úgy túllépő *eszmét*, hogy az abban is maradjon. A *kinyilatkoztatás* az univerzális felől jön, vagyis a legelső meghatározás szerint az allegória fogalomkörébe kellene tartoznia. Ez viszont a *konkrét* háttérbe szorítását jelentette volna. **Az** igazi szimbolika, ahol „a különös az általánosabbat képviseli, nem

²²⁶ Idézetek, Goethe: *Über die Gegenstände der bildenden Kunst, illetve Maximen und Reflexionen (1832)*. „Die Allegorie verwandelt die Erscheinung in einen Begriff, den Begriff in ein Bild, doch so, dass der Begriff im Bilde immer noch begrenzt und vollständig zu halten und zu haben und an demselben auszusprechen sei.” – „Die Symbolik verwandelt die Erscheinung in Idee, die Idee in ein Bild, und so, dass die Idee im Bild immer unendlich wirksam und unerreichbar bleibt und, selbst in allen Sprachen ausgesprochen, doch unaussprechlich bliebe.” (Goethe, *Maximen und Reflexionen*, Nr. 1112, 1113. Schriften der Goethe-Gesellschaft, Bd. 21, S. 230f.)

álmaként s nem árnyékként, de kifürkészhetetlen eleven és pillanatnyi kinyilatkoztatásként... Az általános és a különös egybeesik: a különös a különböző feltételek közepette megjelenő általános.”

A körülhatárolhatatlan ős-egy, örök-egy, örök áram, s az ebből való részesezés Goethe nagy műveinek (*Isten és világ, Faust*) állandóan ismétlődő témája és érzése. Ami jelenséggé válik, külön kell válnia, hogy jelenség lehessen. A különvált részek ismét keresik és megtalálják egymást. Ennek legegyszerűbb formája a rész önnön ellentétével való keveredése. A szimbólum alapstruktúrája azonban, mint mondtuk, kettő plusz egy részből áll. „Az egyesülés történhet azonban magasabb jegyben is, ahol a különvált rész előbb fokozódik, majd felfokozódott részek egyesüléséből valami harmadik, új, magasabb rendű, valami váratlan jön létre.”²²⁷

Carl Gustav Jung a vallásos hagyomány transzcendentális világát összeolvastotta a kollektív tudattalannal, amely, mint Vico szerint, megtalálható a régiek bölcsességében. A szimbólum – a *dogma* testvérfogalma – a lényeg megismerésének módja és lehetősége. Az objektív pszichének a belső tapasztalás területén való megjelenése. Az önmagában megismerhetetlen a jelképe által megismerhetővé válik, azáltal, ami formába önti a tudatalattit. A szimbólum „másodlagosan” a mindenkori szellemi múltat is megjeleníti, ezért a kollektív tudattalan ilyen megismerésének közvetlen és közvetett útja is van.

A hit tartalma a szimbólum, amelynek az *imago Dei* és a *testet öltés* a leginkább lényegi része. A jelkép a megtestesült Isten megismerhetetlen lényét igyekszik leírni, például a *víz*, a *logosz* vagy a *kígyó* alakjában. Integritását minden körülmények között meg kell tartani: *legyen, ahogy van, vagy ne legyen*. Ebben a vonatkozásban összefüggés van a keresztény és az alkimista tanok között. Az alkimisták doktrínája „a tudattalan folyamatok jelképiségének leglényegéből tevődik össze, hasonlóan ahhoz, ahogy a dogmák jelenítik meg az úgynevezett „üdv történetnek”, azaz az ősidőktől meglevő isteni lényeg vagy cselekvés mítoszának sűrítését vagy párlatát. Ha azt szeretnénk megérteni, hogy mi körül forog az alkimista tan, akkor vissza kell nyúlnunk a szimbólumok történelmi és individuális fenomenológiájához, ha pedig közelebb szeretnénk férközni a dogmák megértéséhez, akkor szükségszerűen számba kell vennünk a kereszténység számára elsősorban alapul szolgáló elő-ázsiai mondavilágot, és aztán a mitológiát általában mint az általános emberi diszpozíció kifejezését.”²²⁸ Ez

²²⁷ Különös és általános (*Besonderes und Allgemeines*). In: *i. m.*, 729–731.

²²⁸ Carl Gustav Jung, *Általános megjegyzések a keresztény alkimista jelképiség pszichológiájához*. In: *Aión*. Budapest, 1993. 145–154.

a diszpozíció a *kollektív tudattalan*, amelynek meglétére csak egyéni jelenségekből lehet következtetni.

Az individuális ember komplex képzete az őskép, az archetípus, amely tudattalanul rendezi az egyénnek önmagához és a világhoz való viszonyát. A képzetek tudattalan rendezőit nem lehet megkülönböztetni az „ösztönnek nevezett transzcendens ténytől”. A tudattalan folyamatokat kifejező mítoszok újraéledve összekapcsolódnak a tudatiakkal. Ez azt jelenti, hogy a szimbólum tiszta, transzcendens struktúráját kitölti az adott tudat és valóság mozzanata. Ha azonban a két pszichikus rész, a tudat és a tudattalan szétválik, a személyiség disszociációja jön létre, amely az összes neurózis alapja. A szimbólum a tudatból és a tudattalamból származik, s „mindkettő képes az egyesülésre”.

Poétika

Ebben a részben az összehasonlító kutatást a költőnek és a művészeknek az alkotás folyamatára vonatkozó konkrét reflexióin keresztül azt tanulmányozzuk, hogy az alkotó mi módon fordítja művészi irányba élete problémáit, ismereteit, tapasztalatait. A szerzői intenciók, a művészi módon való cselekvés tudatának vizsgálata során túllépünk az egyes műveken, és a szerzői program, a művészi szándék kerül a kutatás előtérbe. A mű prefigurációja során még nem kell számot vetni a műfaj természetes kötöttségeivel, a lessingi dichotómia nem terjeszthető ki arra a pillanatra, amikor a mű még csak alkotója tudatában él. A költészetben a szándékolt vizualitásnak többféle formája lehet, összefüggésben lehet a szerző eszmei, filozófiai nézeteivel, szűkebb értelemben vett poétikájával, s egyszerűen tetszésével, ízlésével is. Míg az első esetben közvetett formában jelentkeznek a vizuális értékek, addig másutt gyakran egészen közvetlenül az alak megjelenésének, jellemének és cselekedeteinek összefüggése útján vagy a hasonló kompozíció révén.

Mint említettük, az *Isteni színjáték* a világirodalom egyik leggyakrabban illusztrált alkotása. Ennek okát elsősorban nem a firenzei költő plasztikus stílusában kell keresnünk, hanem poétikájában. Dante túlvilágában már nincs történelem, lezárult az idő. Nincs többé *alkalom*, nincs többé folyamat, epikus teljesség. Ezek emléke és tanulsága maradt meg. Az *Isteni színjáték* – különösen a *Pokol* – találkozások egymásutánisága, amelynek során a túlvilági lélek feltárja önmagát a legteljesebb meztelenségében. A közlés földi gátjai megszűntek, a lélek mindent tud önmagáról. A költő, aki teljes (történelmi) ismeretanyagát „belső monarchiájába” sűríteti s (a pokolban és paradicsomban örök) jelen idejűségében láttatni szándékozott, csak szűk

teret engedhetett az egyes személyek ábrázolásának. A bemutatás-bemutatkozás gyakran csak egy szó, egyetlen mondat vagy körülmény, egyetlen pillanat, ami alatt mindent közölni kell róla és róluk. A szenvedők pontosan ismerik hajlamaikat, cselekedeteiket, az ezek alapján meghozott objektív ítéletet, pontosan mutatja értéküket, a földi nézőpont nem torzít rajtuk. Az isteni hierarchia öröklétébe belekövült alak és környezete bemutatásakor Dante a legapróbb részlettel is jellemez. Ami láthatóvá, érzékszervvel felfogható válik, az mind jel, a léleknek a Rendben elfoglalt helyét jelenti, mely minden mást magába zár. Az időből „kilógó” örök pillanat a maga térszerűségében megszüntetve őrzi meg az emlékké vált múltat.

Az időfelettség gondolata készítette Dantét arra, hogy elhagyjon minden időre vonatkozó utalást, s a lényegét mutassa, egyszerre vizuális és verbális eszközökkel. A *bemutatkozás* titkos szám, jel, embléma, szimbólum, ahol minden egyes mozdulatnak, gesztusnak, arckifejezésnek tartalmi, fogalmilag jól elemezhető jelentősége van. Dante egyszerre ábrázolt időben és térben, tehát készen kínált anyagot a festőknek, szobrászoknak Domenico Michelinótól, Andrea Castagnótól William Blake-en keresztül Gulácsy Lajosig (Ravennában most is rendszeresen szerveznek nemzetközi pályázatokat és kiállításokat az illusztrációkból). A vizualitás, a képiség nem kísérőjelensége ennek a költészetnek, hanem a fogalmi mondanivaló szerves és nélkülözhetetlen része. Az olyan költői mű, amely elvszerűen lemond a világ ábrázolásának epikus teljességéről, s intenzív pillanatok sorozatának bemutatására törekszik, szükségszerűen közeledik a plasztikus ideálok felé.

Más esetben a vizuális elemek a költői verbalizáció során általában elvesztik önállóságukat, feloldódnak az eszmények, a cselekmény, a jellemek és a kompozíció megformálásában. Shakespeare, a világirodalom egyik legnagyobb „emblemátikusa” nagyon ritkán adott konkrét útbaigazítást alakjai megjelenítésére. Nem tudjuk, hogy Hamlet milyen volt: magas, alacsony, sovány vagy kövér; sőt néha ellentmondásosan jellemez, hol Lear kopasz koronájáról, hol dús fehér hajáról beszél. A néző vagy olvasó csak közvetve rekonstruálhatja az író által elképzelt alakot a kész műben: „It is your thoughts that now must deck our kings” (Díszítse fel elméd királyainkat, Henry V. prol. 28.). Shakespeare poétikai utalásaiban azonban „elárulja”, hogy művei megalkotásakor milyen fontos szerepet tulajdonított a vizuális inspirációnak: „I saw Othello's visage in his mind” (Én a lelkében láttam csak az arcát, Othello, 1.3. 254), e megjegyzés mellé tehetjük a XXIV. szonettet, ahol a valóságos és a „szívbe rajzolt” kép viszonyával foglalkozik: „Yet eyes this cunning want to grace their art, They draw but

what they see, know not the heart.” (De egy varázslat nincs meg e bölcs szemekben; csak a láthatót festik, szívedét nem.)

Shakespeare színháza különösen gyakran támasztotta alá plasztikus eszközökkel a szó jelentését. Egy helyütt színre is vitte a vizuális és verbális nyelvek közötti versengést. Az *Athéni Timon* költő-festő vetélkedésében Shakespeare titkon a színház azon érdemére utalt, hogy a kettő különleges összekapcsolódását tudja megvalósítani. A természet szakértelmével igyekszik felülmúlni az életet, a színpadképek maguk az életet testesítik meg a színész jelenléte formájában, röviden, mind a szó és kép hagyományos *paragonéja*, mind pedig a művészet és élet rivalizálása megoldódik a színpadon.

Ahogy a történelemben jelentkező filozófiai-vallási tendenciák erősen különböző módon viszonyulhatnak a képiséghez, úgy a poétikák is más-más jelentőséget tulajdonítanak a vizualitásnak. A reneszánsz és még inkább a 18. század végén jelentkező neoklasszikus poétika igen erősen kapcsolódott a művészi látásmódhoz. Az objektív valóság utánzásának követelményét és a költői eszme szabadságát egységbe építeni képes neoklasszikus elmélet alapállásából következően tulajdonított nagy fontosságot a képi inspirációnak. E találkozási zónát Winckelmann *eszményi szépségnek* nevezte el, a művészettörténész olyan ikonográfiai repertórium létrehozásának szükségességét hangsúlyozta, „...mely az egész mitológiából, régi és újabb korok legjobb költőiből, különféle népek titkos bölcsességéből, az ókori köveken, pénzeken, eszközökön levő műemlékeiből tartalmazza mindazokat az érzékletes figurákat és képeket, amelyek segítségével az általános fogalmakat költőileg megformálták.”²²⁹

Vizuális és verbális értékek egymást egészítik ki a batteux-i *belle nature*-ben, a goethei *stílusban* és az említett *spirituális organikusban*. Goethe olyannak akarta megformálni Iphigenia alakját, amilyennek *Szent Agátát* látta Raffaello (?) festményén: „Alakját jól megjegyzem magamnak; gondolatban neki fogom felolvasni Iphigéniámat, és semmi olyasmit nem fogok a szájára adni, amit ez a szent is el ne mondhatna.”²³⁰ A költő lelkében élő hősnő megjelenését, s ezen keresztül jellemét a bizonytalan szerzőségű festmény inspirálta. A látott kép itt a jellemen keresztül befolyásolta a leírt eseményeket, cselekményeket, s végül az egész drámai struktúrát.

²²⁹ Winckelmann, *Művészeti írások*. Bp., 1978. 54.

²³⁰ Goethe, *Utazás Itáliában*, 1786. október 19.

Nemcsak Iphigenia alakját, jellemét, cselekedeteit alkotta meg vizuális eszmények alapján Goethe, hanem az egész mű kompozícióját. Raffaellónak egy másik festménye, a Bolognában látott Szent Cecília még egyértelműbben mutatja a kompozíciók hasonlóságát. A festménnyel kapcsolatban jegyezte meg Goethe, hogy Raffaello mindig éppen azt csinálta, amit mások (esetleg ő is) csinálni szerettek volna, „öt szent (Cecília közepén, tőle jobbra János evangélista és Ágoston, balra Pál és Magdolna) egymás mellett, akikhez semmi különösebb közünk sincs, mégis oly tökéletesen áll előttünk egész lényük, hogy az ember azt kívánja, bár tartana ez a kép az örökkévalóságig, még ha neki magának meg is kell semmisülnie.”²³¹ A kép kettős cselekményt jelenít meg: közepén áll Cecília, tőle jobbra és balra hierarchikus elrendezésben két-két alak, a közvetlenül mellette állók reá tekintenek, a szélső figurák közül a jobboldali kinéz a kép teréből, a baloldali a földre szögezi tekintetét. A csoportból Cecília fölfelé néz, a felhők között az angyalok négyes, illetve kettes csoportjára, ők kezükben könyvet tartanak. A kép kompozíciója a függőleges párhuzamosokra épül, de az alakokra nem ugyanakkora terület jut, különböző nagyságú téglalapokba foglalhatók. Cecíliát középponti helyzete és a világos kolorit emeli ki a csoportból. Rajta kívül a két szélső alak kap nagyobb festői jellemzést, míg a másodiknak és a negyediknek csak a portréja látható. Az égi és földi jelenet az egyházi zene patrónájának alakjában kapcsolódik össze: az angyalok pontosan olyan alakú, erősebben megvilágított térben jelennek meg a festmény felső részén, mint amilyent a ruha sötétebb szegélyével Cecília világos nyaka képez.

Goethe Iphigeniájára is két oldalról két-két szereplő néz: a konfliktust magának a hősnőnek kell megoldania, pusztán szellemi eszközökkel, Iphigenia ugyanúgy tekint a transzcendens eszményekre, mint a római szent. Az öt felvonásos darab öt szereplője szimmetrikusan helyezkedik el. A dráma valódi konfliktusa magában az elvont eszmékre figyelő Iphigeniában van. Ő áll e mű középpontjában, benne egyenlő erővel van jelen mindkét oldal, a Thoas és Arkas által megszemélyesített becsületérvzés, valamint az Orestés–Pyladés-kettős jelezte hazaszeretet. A három triptikusan elrendezett főszereplő mellett áll két mellékszereplő. Pontosán ilyen szimmetrikus a felvonások és a jelenetek felépítése is. A fordulópontot az egész dráma középső jelenete, ti. a harmadik felvonás középső jelenete alkotja. Az első és az ötödik, illetve a második és a negyedik felvonás megfelel egymásnak.

A Raffaello-inspiráció folytatható a római Farnesina-palotában látható *Galathea*-freskóval, ami annyira tetszett neki, hogy a *Faust*-ban kétszer is

²³¹ Uo. október 19. este, illetve október 18. éjjel.

leírta költői eszközökkel a tengeri nimfa és kísérete diadalmenetét. (Goethe ismerte és felhasználta még Agostino és Annibale Carracci hasonló témájú festményeit is.)

Goethehez hasonlóan Schiller is a képzőművészetből az irodalom számára levonható poétikai következtetéseket és a művészet kompozíciós elvei irodalmi felhasználhatóságának területeit latolgatta. „...bizonyos, hogy a képzőművészetből vett megfigyelések sok mindent tisztázhatnak a költészet terén is.” Goethe válaszából, ami szintén a szerző szándékát eláruló poétikai utalás, megtudjuk, hogy a kétféle nézőpont milyen termékenyen alkalmazható az alkotói gyakorlatban. „Azokat a műfogásokat, amelyeket utolsó költeményemben felhasználtam egytől egyig a képzőművésztől tanultam. Mert az egyidejű, érzékileg szemünk előtt álló műből a fölösleges vonás sokkal feltűnőbb, mint az olyannál, amelyik folyamatosan vonul el lelki szemeink előtt. A színpadon ennek nagy hasznát látná az ember.”²³²

A dolgok egyszerre való ábrázolása és kimondása – Diderot szerint – olyan működése a költői fantáziának, amely párhuzamos az emblémák és hieroglifák létrehozására irányuló törekvéssel. A *modèle idéal* teóriáját kidolgozó *philosophe* emblematikusnak tartott minden költészetet:

„A költő előadásába bekerül akkor egy bizonyos szellem, ami mozgatja és életté teszi a szótagokat. Mi ez a szellem? Néhányszor éreztem már a jelenlétét, de amit róla tudok, csak annyi: ő teszi, hogy a dolgok tökéletesen egyszerre legyenek kimondva és ábrázolva; ugyanabban a pillanatban, amikor az értelem megragadja őket, a lélek felindult, a képzelet látja, a fül hallja, és amikor az előadás nem pusztán energikus kifejezések láncolata lesz, amelyek erővel és nemességgel fejezik ki a gondolatot, hanem még hieroglifák szövete is, amelyben ez egyes részek összekapcsolódnak másokkal, amelyek lefestik a gondolatot.”²³³

²³² Goethe-Schiller levelezése, 1797. április 8.

²³³ Diderot, *Oeuvres complètes*. Paris, 1875, 1, 374.

A magyar nyelv és kultúra oktatásáról a külföldi egyetemeken

Helyzetértékelés²³⁴

I. Történeti áttekintés

Az 1920-as, 30-as években hathatós állami támogatással kiépült egyetemközi kapcsolatoknak köszönhetően néhány európai városban (Berlin, Párizs, Róma, Bécs) a legkitűnőbb szakemberek oktatták a magyar kultúrát. A II. világháború utáni években ez a helyzet az emigráció működése révén nem romlott, inkább még több egyetemen kapott katedrát magyar professzor. Sorsunk fintora, hogy a generációváltás lehetőségét az 1956-os forradalmat követő külföldre menekülési hullám teremtette meg. Az utóbbi módon külföldre került tanárok nagyjából a rendszerváltás körüli időben mentek nyugdíjba, esetenként méltó utódokat hagyva, akik átvették a tanszékek vezetését. A hatvanas években a korábban külföldre települt és ott egyetemi karriert kiépítő magyar professzorok mellett a „hivatalosan” kiküldött magyar vendégtanárok is (például a 70-es években Rómában tanított Szauder József, majd Klaniczay Tibor akadémikus) színesítették a palettát, így a hatvanas-hetvenes évek végére egészen komoly lett a nyugati magyar tanszékek hálózata.

A magyarságtudomány oktatásának és a világban való jelenlétének egyik legfőbb szakmai fóruma a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. (Jogelődjét, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságot, az MTA – Klaniczay Tibor kezdeményezésére – alapította, 1977. augusztus 25-én, Nyíregyházán. Mai nevén 2002 óta szerepel, 1979 óta az UNESCO által nyilvántartott tudományos szervezet.) A hungarológiai oktatás és kutatás, valamint e stúdiumok versenyképessége szempontjából igen jelentős lépésre került sor, amikor 1986-tól átalakult (jelentős mértékben modernizálódott, és más, nyugat-európai országok gyakorlatahoz közelített) a külföldi magyar vendégoktatói rendszer finanszírozási logikája, ami egyébként összhangban volt a korábbi, Klebelsberg Kunó idejében megfogalmazott magyar kormányzati koncepcióval is.

Emellett jelentősebb (és folyamatosnak tervezett) könyvtári és kisebb infrastruktúra-javító lehetőségeket is megnyitott. Ennek eredményeképpen, a tartalmi gazdagodás mellett, extenzív fejlesztésekre is sor kerülhetett – például új lektorátusok beindítása vagy éppen a párizsi Egyetemközi Magyarságtudományi Központ (CIEH – Paris III – Sorbonne) megnyitása

²³⁴ A tanulmány 2012-ben készült.

1985-ben. A nyolcvanas évek közepén kialakított támogatási rendszer forrásai azonban fokozatosan szűkültek, s az eredeti elképzelésekhez képest jóval szerényebb szinten stabilizálódtak, majd az elmúlt években tovább csökkentek.

Megemlítendő az is, hogy ezekben az évtizedekben még létezett egy olyan intézményi struktúra is – Hungarológiai Központ, Magyar Nyelvi Intézet (MANYI), Nemzetközi Előkészítő Intézet (NEI) – amely (a nagy egyetemi szakmai központok mellett) a hungarológiai tevékenység magyar finanszírozású szakmai háttereként működött. (Közülük a NEI látta el a hazánkba – gyakran magyar ösztöndíjasként – érkező egyetemi tanulmányokat végző külföldi hallgatók intenzív nyelvi képzését.)

Még az 1989-es rendszerváltozást követően is több kiemelkedő tehetségű magyar kutató, egyetemi oktató talált magának egyetemi állást külföldön. De a hanyatlás tendenciája már nyilvánvalóan megmutatkozott. Sajnos, az elmúlt 23 esztendőben Magyarországon hiába dolgoztak ki stratégiát a hungarológia hatékony oktatására, ezt nem követte konkrét eredménnyel járó lépés. Sőt, egyre kevesebb anyagi forrás áll rendelkezésre a cél legalább minimális szintű megvalósítására.

A legjelentősebb változásra 2000-ben került sor, amikor az akkori művelődési kormányzat – a NKÖM (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma), a KüM-mel (Külügyminisztérium) és az Oktatási Minisztériummal karöltve – a külföldi kulturális intézetek hálózatát megerősítve lendületet adott a magyarságtudományi területen folyó oktató és kutató tevékenységnek (Collegium Hungaricumok). A hazai intézményrendszerben jelentős változást hozott a Balassi Intézet (korábban Balassi Bálint Intézet, BBI) létrejötte 2002. január 22-én, amely egyrészt átvette és egybefogta a korábbi intézmények (NEI, MANYI, Hungarológiai Központ) tevékenységét, majd 2004-ben a művelődési kormányzat kibővítette a feladatkörét, azzal, hogy a Balassi Intézethez utalta a korábbi Külföldi Kulturális Intézetek Igazgatóságát, a Márton Áron Szakkollégium rendszerét és a Magyar Ösztöndíj Bizottságot.

II. A jelenlegi helyzet rövid áttekintése

A hungarológia gondozásával ma a Balassi Intézet van megbízva, amely korábban a kulturális és oktatási minisztériumokhoz, ma viszont (szakmai szempontból nagyon nehezen magyarázható módon) a KIM-hez (Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium) tartozik. A rendszer irányítása és működtetése – különösen, ha a hazai és nemzetközi vonatkozásait egyben nézzük – átláthatatlan. A szervezet alapvetően a KIM-hez tartozik, azonban

még több más minisztérium és terület kompetenciájába vágó tevékenységét szervezi, ellenőrzi és működteti: mindez elég reménytelennek tetsző vállalkozás. Úgy tűnik, politikailag nincs gazdája a területnek. Ezen mindenképpen változtatni kellene.²³⁵

Az intézet honlapján olvasható küldetése a következőképpen szól: „A Balassi Intézet működteti Magyarország Vendégoktatói Hálózatát, amelynek keretében magyar anyanyelvi oktatók külföldi egyetemeken magyar nyelvet, kultúrát, nyelvészetet és irodalomtudományt tanítanak.

A »lektori hálózat« a kulturális diplomácia régi és jól bevált eszköze, és fontos szerepet játszik a külföldi egyetemeken működő hungarológiai oktatás és kutatás minőségének biztosításában, illetve az oktatóhelyek magyarországi kapcsolatrendszerének támogatásában. Az oktatás és a diákműhelyek szervezése mellett vendégoktatóink részt vesznek a tanszék/szervezeti egység tudományos és közösségi életében, tudományos és tudományszervező munkát folytatnak, és kulturális programokat szerveznek, nemcsak egyetemükön, hanem a nagyközönségnek is.

Oktatóhelyeink 20 (elsősorban európai) országban működnek. Általában 40-45 vendégoktató tanít 1-4 éves megbízás keretében 35-38 különböző egyetemen; évente 12-15 hely üresedik meg.

A Balassi Intézeten belül a Vendégoktatói Iroda látja el a Vendégoktatói Hálózat működtetésével kapcsolatos feladatokat. Az Iroda végzi a pályázatással és a szakmai felügyelettel kapcsolatos teendőket, megszervezi a taneszköz-ellátást, elősegíti az információáramlást és minden év augusztus végén megrendezi a vendégoktatók éves értekezletét.” URL1 (<http://www.bbi.hu/index.php?id=62&cid=141>). (Megjegyzés: a vendégoktató általában lektort jelent.)

A honlap (2012. február) három csoportba osztva felsorolja a „külföldi lektorátusokat”. Tanulmányom e részében felhasználtam a honlap egyes adatait, de azokat gyakran kiegészítettem (például Kanada), illetve az oktatásra vonatkozóan egyéb forrásból származó tényszerű megállapításokat tettem. Így a honlaphoz képest itt lényeges eltérések is vannak.

1. Vendégoktatók: [Amerikai Egyesült Államok](#), [Ausztria](#), [Bulgária](#), [Csehország](#), [Egyiptom](#), [Észtország](#), [Franciaország](#), [Horvátország](#), [Kína](#), [Lengyelország](#), [Macedónia](#), [Oroszország](#), [Románia](#), [Szerbia](#), [Szlovákia](#), [Szlovénia](#), [Törökország](#).

2. Helyi lektorok: itt egy adat szerepel: Egyesült Királyság: University of Glasgow, Centre for Russian, Central and East European Studies, Department of Central and East European Studies.

²³⁵ 2014-ben a Balassi Intézet a Külgazdasági és Külügyminisztériumhoz került.

3. Az [„Egyéb, kiküldött lektor nélkül működő oktatóhely”](#) link olyan helyre vezet, ahol különféle kulturális programokról van szó, például kávéházi performanszról, de egy szó sem esik egyetemi hungarológia-oktatásról.

(A felsorolásból hiányzó fontos kapcsolatok közül a németről és az olaszról az intézet munkatársai külön részletes tájékoztatást adtak.)

II.1. A magyart oktató tanszékek tevékenységéről

A külföldi egyetemeken a magyar nyelv oktatása meglehetősen változatos egységekben folyik. Van, ahol a finnugor tanszékek keretében helyezkedik el (ezek vannak legtöbben), de létezik a keleti nyelvek és kultúrák, a szláv intézetek, a germanisztika területéhez kapcsolt változatokban. Vannak konjunkturális kezdeményezések is (jellemzően ilyenek azok az egyetemi intézetek, ahol az Európai Tanulmányok keretében, a Közép-Kelet-Európára fókuszáló központokban jelent meg a magyar nyelv és civilizáció oktatása).

Az amerikai kontinensen az elmúlt évtizedekben egymás mellett tanítottak (több ezer kilométer távolságban) Robert Austerlitz, Deák István, Sinor Dénes, Birnbaum Marianne, Bisztray György, mellettük a bloomingtoni Indiana Egyetemen is beindult, ha nem is a hagyományos értelemben vett, magyar szakos képzés magyar vendégprofesszorokkal: Berend T. Iván, Ránki György, Szegedy-Maszák Mihály stb. Az övékéhez hasonló tematikával és mélységben szinte sehol sem folytatódik a hungarológia oktatása.

Napjainkban a magyar történelemről időnként kurzusokat szerveznek a New Jersey állambeli Rutgers Egyetem Német, Orosz és Kelet-európai Nyelvek és Irodalmak című programjában. Az oktatóhely vezetője: Dr. Paul Hanebrink, bár a mostani tanévben az oktatás (minor, BA) szünetel. A magyar program nincs fenn az egyetem honlapján. Paul Hanebrink egy speciális, Magyarországra is vonatkozó témával foglalkozik: az antiszemitizmus 20. századi történetével. A kutató tanulmányaiban a jól ismert kliséket ismétli. Angol nyelvű publikációiban erős bírálat alá veszi Klebelsberg és Szekfű Gyula munkásságát. Hanebrink egyetemi honlapján magyar nyelvű publikációt fel sem tüntetett, egy magyarra fordított tanulmányáról tudok.

Angliában, a Londoni Egyetemen egymás mellett oktattak az Eötvös Collegium híres angol lektorából lett magyar tanszékvezető, George Cushing professzor, a kiváló magyar kötődésű történész, Péter László, Peter Ewans és a politikatörténész Schöpflin Gyula. Később Cushing professzor helyét előbb Czigány Lóránt, majd az Austerlitz-tanítvány amerikai Daniel

Abondolo pályázta és nyerte meg. (Itt egyébként fokozatos visszaszorulásnak vagyunk tanúi: a magyar lektori hely már évekkel ezelőtt megszűnt.)

Ausztriában, a Bécsi Egyetemen (Filológiai-Kultúratudományi Kar Európai Összehasonlító Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Finnugor Osztály) az oktatóhely vezetője Dr. Timothy Riese, vendégoktatója most Dr. Czibula Katalin vendégtanár.²³⁶ A nagy múltú (egykor Rhédey Károly kapott itt vendégprofesszori megbízást) intézmény vezetőjének publikációs tevékenysége szinte kizárólag a finnugor tanulmányok körébe tartozik. Sok tanulmánya Magyarországon is megjelent.

Bulgáriában két helyen²³⁷ folyik magyar oktatás. Szófiában magyar szak van, Veliko Tarnovóban heti négyórás nyelvtanfolyam. Az MA-képzést folytató hely vezetője jelentős nemzetközi publikációs tevékenységet folytat a görög, a szláv nyelvészet és a művelődéstörténet területén. Magyar vonatkozású tanulmányt nem találtam tőle. Ez vonatkozik Tsenka Ivanovára is. Bedecs László vendégtanár ismert irodalomtörténész, főleg a 20. századi magyar irodalom a kutatási területe.

Csehországban, a prágai Károly Egyetemen²³⁸ mind hungarológiához értő vezető, mind kellő számú oktató rendelkezésre áll, s ők is hungarológia valamelyik területével foglalkoznak.

Egyiptomban a magyar a német tanszék része. Itt pusztán magyar nyelvoktatás folyik (Kovács Renáta lektor). (Jelenleg két magyar vonatkozású – egy történeti, egy pedig irodalmi tárgyú – doktori disszertáció készül, azzal a perspektívával, hogy a legnagyobb kairói egyetem, az Ain Shams, magyar nyelvi és civilizációs tanszéket kívánt alapítani.)

Észtországban, a Tartui Egyetemen a Finnugor Tanszék részeként magyar lektori nyelvoktatás folyik. A lektor Tóth Tünde. Képzések: Hungarológia BA-mellékszak 30/180 ECTS, Hungarológia MA-főszak 120 ECTS.

²³⁶ Hungarológiai képzések: Hungarológia bachelor (150 ECTS-pont), Hungarológia master (120 ECTS-pont), Szabadon választható 30 ECTS-pont nagyságú hungarológia-csomag nem hungarológus hallgatók számára (Magyar nyelv, irodalom és kultúra), Fennisztika bachelor (150 ECTS-pont), Finnugrisztika master (120 ECTS-pont), Szabadon választható 30 ECTS-pont nagyságú fennisztika-csomag nem fennisztika szakos hallgatók számára (Finn kultúra és nyelv)

²³⁷ Ohridi Szent Kelemen Tudományegyetem Klasszikus és Új Filológiai Kar Magyar Szak, az oktatóhely vezetője: Dr. Mirena Slavova, vendégoktató: Dr. Bedecs László. Hungarológiai képzések: BA és MA. Veliko Tarnovói Szent Cirill és Metód Egyetem Modern Nyelvek Kara Szláv Tanszék. Az oktatóhely vezetője: Dr. Tsenka Ivanova, vendégoktató: Zsolcsák-Dimitrova Edina. Hungarológia: nyelvoktatás heti négy órában (hat félév).

²³⁸ Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szláv és Kelet-európai Nyelvek Intézete Közép-Európai Stúdiumok Szakcsoport. Az oktatóhely vezetője: Marek Junek, PhD, vendégoktató Dr. Fercsik Erzsébet vendégtanár. Képzés: Közép-európai tanulmányok BA, MA

Hollandiában a nagy múltú Groningeni Tudományegyetem Finnugor Intézetének vezetésére a nyolcvanas évek második felében Honti László kapott meghívást, aki mellett egy Hollandiában élő magyar oktató, de Bie-Kerékjártó Ágnes tanította (és tanítja ma is) a magyar irodalmat és nyelvészetet. Így Groningenben Honti professzor Udinébe való távozását követően is megmaradt a magyar nyelv és irodalom oktatása.²³⁹

Franciaországban elvileg jó a helyzet, hiszen hat helyen is folyik magyar oktatás, a Sorbonne-on Egyetemközi Magyar Tanulmányi Központ működik. Párizsban két helyen van magyar oktatás (Paris3, Inalco). Itt igen jelentős, a francia szakmai közvélemény által is megbecsült hungarológusok dolgoztak korábban (például a központot megalapító nyelvész Jean Perrot – Paris3, az irodalmár-fordító Jean-Luc Moreau – Inalco). A mostani vezetők azonban – Szende Tamás kivételével – egyáltalán nem foglalkoznak (S. Martens francia–német kapcsolatok, Constantin Bobas grecista, Martine Vertalier általános nyelvész, Bernard Genton amerikanista) vagy csak periférikusan foglalkoznak (mint a Paris3-n működő Egyetemközi Magyar Tanulmányi Központ vezetője, szociolinguista-afrikanista Patrick Renaud) hungarológiával. A CIEH-ban dolgozik magyar lektor, magyar vendégprofesszor (Maár Judit) és magyar fél által javasolt magyar vendégdocens. Az Inalcón van magyar szekció, amelyet Szende Tamás vezet, és ott oktat Kányádi András is. Francia területen a hungarológia oktatásának domináns eleme a lektori nyelvoktatás.²⁴⁰ Némi vigaszt nyújthatnak a társírányítású doktori disszertációk (co-tutelle). Ezen a területen több magyar vonatkozású disszertáció született, amelyek magyar oktató- és kutatóhelyekhez is kötődnek.

²³⁹ 2013-ban a képzés veszélybe került, több hazai intézmény kérte az egyetem vezetését, hogy tartsák meg a tudományterületi képzést.

²⁴⁰ Bordeaux3 Michel de Montaigne Egyetem Nyelvek és Civilizációk Kara Germán és Szláv Tanulmányok Tanszéke Magyar Részleg. Az oktatóhely vezetője: Stéphane Martens, vendégoktató: Dr. Varga Róbert lektor. Oklevelet adó hároméves nyelvtanfolyam (heti 2–3 óra).

Charles de Gaulle Egyetem Lille3, Újlatin, Szláv és Keleti Nyelvek Tanszéke. Az oktatóhely vezetője: Constantin Bobas, vendégoktató: Krizsán Enikő lektor. Oklevelet adó hároméves magyar nyelv és civilizáció kurzus (120 perc/hét az első négy félévben, majd 180 perc/hét az utolsó két félévben).

Párizsi Keleti Nyelvek és Kultúrák Intézete (Inalco). Az oktatóhely vezetője: Dr. Szende Tamás, vendégoktató: Sziklai Éva lektor. Magyar szak BA és MA, nem bolognai típusú 4+1 éves képzés.

Párizsi Sorbonne Egyetem, Párizs3. CIEH: Egyetemközi Magyar Tanulmányi Központ. Az oktatóhely vezetője: Dr. Patrick Renaud. ILPGA: Általános és Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Intézet. Az oktatóhely vezetője: Martine Vertalier, vendégoktató Gárdosi Rita lektor. Nyelvtudományi BA keretében önálló minor, és folytatható MA-képzésben is. Magyar nyelvtanfolyam, két féléves, 4 ECTS, a nyelvtanfolyam fakultatívan folytatható, még négy féléven keresztül (így az egész hároméves BA-képzés alatt elérhető). Magyar nyelvtanfolyam, két féléves.

Strasbourggi Egyetem Magyar Tanulmányok Tanszéke. Vezető: Bernard Genton, vendégoktató: Dr. Szépe Judit lektor. Oklevelet adó hároméves nyelv és civilizáció kurzus (heti 10 óra).

Franciaországban az egykor jó pozíciók rohamosan romlani kezdenek: a fentiekén kívül Lyonban is volt magyar lektorátus (Lyon3), a másik lyoni egyetemen (Lyon2) pedig bizonyos rendszerességgel meghívott magyar vendégprofesszor (Granasztói György, Jónás Ilona, Beke László) dolgozott. A lyoni lektorátus stratégiai fontosságú hely volt, amiről – rosszul értelmezett takarékoságból – a magyar fél mondott le. A helyzet súlyosságát, és a kulturális diplomáciai csatornák elmúlt esztendőiben történő beszűkülését mutatja, hogy a hungarológiai oktatás éppen most veszt el egyik szimbolikus, nagy jelentőségű professzúráját a Sorbonne-on (Paris3)

Kanadában, a Torontói Egyetemen a Munk School of Global Affairs keretében működik a Centre for European, Russian and Eurasian Studies Hungarian Studies Programme: Robert Clegg Austin (PhD) történész, fő szakterülete a Balkán (Albánia, Koszovó), Susan M. Papp (MA.) több tanulmányt írt az észak-amerikai magyar emigrációról és Tomory Éva nyelvoktató. A Manitobai Egyetemen a German and Slavic Studies keretében van magyar oktatás. Intézetvezető: Cheryl Dueck, a professzor asszony germanista. Van egy minor program Central and East European Studies néven, ebben szociológiai, történelmi előadások vannak magyar témákról is, kínálnak kezdő és haladó magyar nyelvi kurzusokat is.

Kínában, a pekingi egyetemen magyar kiküldött tart lektori órákat. Pekingi Idegennyelvi Egyetem Európai Nyelvek és Kultúrák Kara. Vezető: Dr. Hszü Jan Ji (Xu Yan Yi) (nem találtam róla témánk szempontjából érdemi adatot), vendégoktató: Molnár Ilona lektor. Magyar szak – kétévente induló BA (négyéves képzés) és négyévente induló MA. Még egy helyen folyik 2009 óta ilyen munka az északkelet-kínai Harbin egyetemén, ide az ELTE közvetlenül küld magyar lektort.

Lengyelországban három intézményben²⁴¹ folyik hungarológiai képzés (Varsó, Krakkó, Poznań): mindhárom helyen magyar szakos képzettséggel (esetenként magyar tudományos minősítéssel) is rendelkező szakemberek és lektorok tanítanak.

²⁴¹ Jagelló Egyetem Filológiai Kar Magyar Filológiai Tanszék. Vezető: Dr. CSc Nagy László Kálmán, vendégoktató: Dr. habil. Domonkosi Ágnes. Képzések: Magyar nyelv és irodalom BA és MA, ötéves egyetemi magyar szak.

Poznań, Adam Mickiewicz Egyetem Nyelvtudományi Intézet. Vezető: Koutny Ilona, lektor: Dávid Mária. Magyar szak BA és a 2010/2011. tanévtől MA, nem bolognai rendszerű ötéves magyar szak (az idei IV–V. év).

Varsói Tudományegyetem Neofilológiai Kar Magyar Filológiai Tanszék. Vezetőj: Prof. dr. Bożenna Bojar, lektor: Joós Katalin. Képzések: Magyar szak BA és MA, Finnugor szak BA magyar szakirány, nem bolognai rendszerű ötéves magyar szak.

Macedóniában, a Skopjei Egyetemen néhány hónapja indult magyar nyelvoktatás két felelősének hungarológiai tudományos munkásságáról nincs adat. Az előtérben nyilvánvalóan a nyelvoktatás áll. Szent Cirill és Metód Egyetem Blazse Koneszki Filológiai Kar Török Tanszék. Vezető: Dr. Sevin Alil, vendégoktató: Czinege-Panzova Annamária. Magyar mint idegen nyelv, C-szak (négy félév, heti négy óra).

Németországban a magyar professzori szintű oktatása évszázados múltra (Gragger Róbert) tekint vissza. A göttingai egyetemre Gulya János kapott professzori megbízást, később Bayreuthba is magyar vendégtanárokat hívtak meg (Vajda György Mihályt, őt követően Kulcsár Szabó Ernőt, akivel később újraéledt a berlini Humboldt Tudományegyetemen is a magyar tanszék).

A Berlini Humboldt Egyetemen a hungarológiai képzés a Szláv Intézet keretén belül folyik. A tanszékvezető Lőrincz Csongor, munkatársak Dr. Hegedűs Rita és Görbe Tamás. Az önálló képzés 2008-tól alapképzés és nyelvoktatás formában folyik. A tanterv erőteljesen összpontosít az irodalom- és kultúratudományokra. A tanszéknek két teljes és két félállású oktatója van.

Göttingenben a Finnugor Tanszéken²⁴² folyik lektori nyelvoktatás. A finnugor szakos BA és MA keretében van lehetőség hungarológiai szakirány elvégzésére, a tanszék meghatározó profilja a finnugor nyelvészet.

A Hamburgi Egyetemen szintén a finnugrisztika, illetve az uralisztika dominál.²⁴³

Nem különbözik az általános iránytól a müncheni (regensburgi) magyar oktatás sem,²⁴⁴ a hungarológia itt is csak másod- vagy harmadrendű szerepet kap, elsősorban lektorátusi nyelvórák formájában.

A regensburgi egyetemnek nincs magyar intézete, eddig ott – a pécsi egyetemmel együttműködve – csak nyelvoktatás folyt. A ma már regensburgi székhelyű, bajor és magyar állami támogatással működő Müncheni Magyar Intézet órákat is ad az egyetemen, és tervezik a nyelvoktatáson túlnyúló, igényes hungarológiai program létrehozását, a már létező cseh, szlovák és román kezdeményezések nyomán. (Egyelőre ez – magyar támogatás híján – még csak terv.) A német állam és a Bajor Szabadállam a regensburgi egyetemen összpontosítja a németországi kelet- és délkelet-európai kutatásokat. (URL2 <http://www.ungarisches-institut.de>)

²⁴² Georg-August Egyetem Finnugor Tanszék Rab Irén lektor.

²⁴³ Zentrum für Hungarologie, IFUU der Universität Hamburg. Wagner-Nagy Beáta tanszékvezető és Fazekas Tiborc lektor.

²⁴⁴ Lajos Miksa Egyetem (Ludwig-Maximilian-Universität) München Finnugor és Uralisztikai Intézet, Kelemen Mária lektor.

A német (és francia) nyelvterület mellett a hungarológia másik fellelegvára hagyományosan Olaszország.²⁴⁵ A rendszerváltás idejében tíz olasz egyetemen folyt hungarológiai képzés. Az azóta eltelt időszakban két milánói, a pavai és a torinói egyetemen megszűnt a magyar nyelv, irodalom és kultúra „szakos” oktatása. Maradt hat, a vezető professzorok hetvenhez közeledő életkora (egy kivétellel) ezek bezárásának a rémképét vetítik előre. (Olaszországba a Balassi Intézet nem küld lektorokat sem.)

A magyar művelődés egykori központjának számító Bolognai Egyetemen (Modern Idegen Nyelvek és Irodalmak Tanszéke) az elsősorban finn irodalommal foglalkozó vezető (Carla Corradi) mellett lektori magyar nyelvoktatás folyik (Rozsnyói Zsuzsanna).

A Firenzei Egyetem Modern Filológiai Tanszékén két kolléga dolgozik, Töttössy Beatrix docens és Kapácsy Kinga lektor.

Nápolyban, a Keleti Intézetben a Kelet-európai Tanulmányok Tanszékén oktatják a hungarológiát, a tanszék vezetője ismert hungarológus, Amadeo Di Francesco, munkáját lektor segíti. A hallgatók főleg az alapképzésben vesznek részt.

A Padovai Egyetemen²⁴⁶ az 1930-as években alapított magyar tanszéknek jelenleg egy magyar és egy olasz oktatója van, s a munka középpontjában itt is nyelvoktatás és a finnugrisztika állt. Nemrégben a nyugdíjba vonult finnugor specialista docens (Danilo Gheno) helyére pályázatot írtak ki, amelynek nyertese egy, a magyar irodalomtörténettel foglalkozó olasz kolléganő, Cinzia Franchi.

A római „La Sapienza” Egyetem Magyar Tanszékének vezetője Sárközy Péter professzor. A tanszéken rajta kívül egy kutató, két óraadó és két lektor tanít; évente három-négy végzősük szokott lenni BA-szinten, míg

²⁴⁵ Olaszországban a II. világháborút követő években, a korábban Bolognában alapított magyar tanszék vezetésére meghívott Várady Imre mellett, magyar lektorok, tanárok alakítottak egy sor egyetemi magyar oktatóhelyet, Pálincás László Firenzében, Ruzicska Pál Milánóban és Paviában, Tóth László Nápolyban, a fiumei Paolo Santarcangeli Torinóban, Pásztor Edit történész Rómában. Az 1980. évi új olasz egyetemi törvény életbe lépésekor (mely egy habilitációs pályázat során véglegesítette a nemzeti pályázaton résztvevő és nyertes oktatókat) már hét olasz egyetemen létezett hagyományos értelemben vehető magyar tanszék (egy vagy két tanárral és egy-egy lektorral): Torino (Paolo Santarcangeli, majd Gianpiero Cavaglia); Udine (Csillaghy András és később Roberto Ruspanti, mellettük a finnugrista Bereczki Gábor, majd Honti László), Padova (Dezső Lászlót követően Danilo Gheno, most Cinzia Franchi), Bologna (Várady Imre, utána Guglielmo Capacchi, ma Carla Corradi Musi), Firenze (Pálincás László, Hubay Miklós, majd Töttössy Beatrix és mellettük a finnugrista Danilo Gheno), Róma (1979-től Sárközy Péter és mellette a finnugrista Angela Marcantonio), Nápoly (Amedeo Di Francesco és mellette 2000-ig Marinella D’Alessandro).

De más egyetemeken is folyt valamilyen szinten magyar oktatás (Velencében lektorátus és altajisztikai intézet), 1989-ben tizenegy egyetem részvételével létesült az Olaszországi Egyetemi Magyar Hungarológiai Központ.

²⁴⁶ Nyelv-, Kommunikáció- és Színháztudományi Intézet Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. Lektor: Rózsavölgyi Edit

évente egy-két fő szerez MA-oklevelet. A tanszék fennállása óta tucatnyi disszertáció született magyar vonatkozású témából. A hallgatók főszakként (egy másik nyelv mellett), illetve mellékszakként (harmadik nyelvként) is felvehetik a hungarológiát, amely mindkét szinten nyelvórákból (heti hat óra), irodalom- és kultúrtörténetből (heti öt óra), valamint heti két óra finnugrisztikából vagy (mediáció szakon) fordításelméletből áll. A tanszéknek saját folyóirata van (*Rivista di Studi Ungheresi*), amelynek évi egy száma jelenik meg.

Az Udinei Egyetemen²⁴⁷ a hungarológia az idegen nyelvek és irodalmak szak keretében végezhető, egy másik nyelvvel együtt. MA-szinten fordítástudomány és mediáció keretében „c”, azaz harmadik nyelvként választható, továbbá európai és Európán kívüli nyelvek és irodalmak keretében a két nyelv egyikeként.

Oroszország három egyetemén²⁴⁸ folyik magyar oktatás, mindhárom helyre a BI küld lektort. Az oktatási egységet vezető szakemberek közül az Udmurt Állami Egyetemen dolgozó kollégától (K. Kelmanov) nem találtam publikációs adatot, a moszkvai (Nagyezsda Bratcsikova) finn nyelvkönyvet írt Oroszországban (2010), a szentpétervári (N. Ny. Kolpakova) viszont orosz–magyar összehasonlító nyelvész, akinek van(nak) Magyarországon is megjelent tanulmánya(i).

Törökországban az ankarai egyetemen (Nyelv- és Történelemföldrajzi Kar Nyugati Nyelvek és Irodalmak Tanszékcsoportja) a hungarológia oktatását elismert és sokoldalú ismerettel rendelkező szakember, Naciye Güngörmüs tanszékvezető irányítja. Lektor: Kincses-Nagy Éva. Hungarológia BA (240 ECTS; 191 ECTS-t kitevő szakirány), MA és PhD, Fakultatív magyar nyelvtanfolyam (félévente 4 ECTS, 4 óra/hét).

²⁴⁷ Kelet-európai Nyelvek és Kultúrák Tanszéke. Roberto Ruspanti tanszékvezető, Paolo Driussi tudományos munkatárs.

²⁴⁸ Udmurt Állami Egyetem Udmurt Filológiai Kar Általános és Finnugor Nyelvészeti Tanszék. Vezető: Valentyin Kelmakovic Kelmakov, lektor: Asztalos Erika. Nem bolognai típusú ötéves egyetemi szak (magyar–udmurt), kétévente indul.

Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem, Filológiai Kar, Finnugor Filológiai Tanszék, vezető: Dr. Nagyezsda Bratcsikova, vendégoktató: Túróczki Szilvia lektor. Kötelezően választható nyelv szlovák és orosz szakosoknak (heti 6 óra), Fakultatív nyelv újságíró szakosoknak (heti 4 óra).

Szentpétervári Állami Egyetem. Filológiai Kar. Finnugor Filológiai Tanszék

Dr. Natalja Nyikolajevna Kolpakova tanszékvezető. BI kiküldött: Dolovai Dorottya..
Osztatlan képzés.

Gyökeresen más helyzetben van a hungarológia oktatása a szomszédos országokban, a részben magyarok lakta területeken. Horvátországban két helyen (Eszék, Zágráb) van magyar oktatás. Eszéken a helyzet nem túl biztató, a Választható Tudományok nevű tanszéken egy lektor dolgozik. A személyi állomány alapján Zágrábban a hungarológia, török és judaisztika (közös) tanszéken magas színvonalú munka folyik. A három romániai (Bukarest, Kolozsvár, Marosvásárhely), a két szerbiai (Belgrád és Újvidék), a négy szlovákiai (Besztercebánya, Pozsony, Nyitra, Eperjes), illetve a két szlovéniai (Ljubljana, Maribor) magyar képzőhelyen dolgozó szakemberek nyilvánvalóan más feltételek mellett, más feladatot látnak el, mint a nem magyarok lakta területen működők, ezek az intézmények esetenként jelentősen hozzájárulnak a hazai tudományosság eredményeihez is.

Noha a fogalmak tisztázottnak tűnnek, mégis rendszeresen összemósódnak bizonyos kérdések. Így például általánosan elfogadott az a megközelítés, hogy a hungarológia célcsoportjai külföldön mindenekelőtt a nem a magyar anyanyelvűek, akik a magyar mint idegen nyelv iránt érdeklődnek, s a magyar művelődés tanulmányozásához is ilyen alapon közelítenek. A történeti okokból külföldön lévő magyar közösségek e téren más helyzetben vannak, hiszen a magyar kulturális nemzet részei.

III. Következtetések, veszélyek

A felvázolt kép alapján világosan látszik: a terület általános áttekintésére van szükség, amihez nem lehet úgy hozzákezdeni, hogy ne gondolnák arra, a kormányzatnak hozzá kell rendelni forrásokat.

1. A tárcaközi irányítás jelenlegi rendszere sem szakmai, sem a nemzetközi oktatási és tudományos együttműködés szempontjából nem megfelelő.

2. A külföldi egyetemekről eltűnőben vannak a magyar témából sokoldalúan felkészült, nemzetközi tekintélynek örvendő nagy tanáregyéniségek. Ha vannak ilyenek, akkor nem a hungarológiai központokban, illetve azok vezetésében dolgoznak.

3. Nem lehet magyar szakból disszertálni, magiszterképzésben részt venni.

4. A magyar kultúra helyett a finnugor nyelvészet játssza a főszerepet, ami – értelemszerűen – csak nagyon kis része a hungarológiának.

5. A magyar nyelv oktatása második vagy harmadik nyelvként, valamilyen más diplomához (szlavisztika, germanisztika) szükséges melléktantárgyként szerepel.

6. A hungarológia kimerül a 20. század Közép- és Kelet-Európa történelmének oktatásában, ahol a térség történelmének többé-kevésbé hangsúlyos fejezetét tanítják (gyakran negatív megközelítésben).

7. A nyolcvanas évek végétől több helyen erőteljes kísérlet történt a nyelvészeti terület prioritásának megteremtésére, illetve megőrzésére. A terület szakmai felelősei nem vették figyelembe, hogy a hallgatói és kutatói érdeklődés inkább (de legalábbis a nyelvoktatás mellett egyre erőteljesebben) a magyar, illetve közép-európai művelődéstörténet, az összehasonlító irodalomtörténet tanulmányozása felé fordult.²⁴⁹ Bebizonyosodott, hogy a magyarságtudomány kutatásában és a hungarológiai oktatásban – ha meg akarjuk tartani a pozíciókat – szakmailag több lábon kell állnunk. Erre a központok egy része nem volt, és ma sincs fölkészülve.

8. Vannak szakmai szempontból biztató események is. Az elmúlt években több helyen (így Szegeden és Budapesten) sikerült hungarológia mesterszakot akkreditáltatni (Szegeden angol nyelven is.) Ez hozzájárulhat ahhoz, hogy a hungarológia oktatása és kutatása az elvárt színvonalon alakuljon.

Az egyetemi oktatásban mindenütt a közvetlen gazdaságossági szempontok válnak (egyed)uralkodóvá. Kizárólag ezt tekintetbe véve a hungarológia, mint a legkisebb szakon egyike, megszűnik, vagy tovább degradálódva pusztán kuriózzummá válik. Hiába állandó hivatkozási alap az 1920-as évek kultuszminisztere, valójában erőteljes anti-klebsbergiánus irány vált meghatározóvá, s félő, hogy a hidegháború után tartalmilag másodszor is lebontásra kerül az, amit a miniszter (majd Hóman Bálint) felépített. (A rendszerváltást megelőző és az a körüli évek a hungarológia területén ma már valóságos aranykornak tűnnek.)

Az utóbbi két évtizedben azonban azok, akik felelősséget éreztek a magyar nyelv és kultúra külföldi egyetemeket való színvonalas oktatása iránt, nem tudták eléggé hallatni a hangjukat. Mások nem tekintették igazán fontosnak a nemzetközi hungarológia ügyét. Ha ez nem változik, a magyar

²⁴⁹ Ennek volt jó példája, amikor a Paris3 CIEH vezetésére Xavier Richet, Magyarországot jól ismerő és jó kapcsolatokkal rendelkező közgazdász kapott megbízatást (2001–2005), aki a nyelvi és irodalmi oktatási feladatokat megtartva és tiszteletben tartva, a kutatási programokat illetően sikeresen nyitott a történelem, a művelődéstörténet, a politológia és általában véve a társadalomtudományok irányába. A „csak” nyelvészeti és nyelvoktatási kompetenciák csatasorba állítása (műveljék bár a területet esetleg mégoly színvonalasan is) beszűküléshez, a hallgatói létszám drasztikus csökkenéséhez és izolálódáshoz vezet. A Richet professzor megbízatását követő időszakban ez a folyamat zajlott le Párizsban.

irodalom, kultúra és nyelv egyetemi szintű oktatása Európában néhány év múlva magától meg fog szünni, vagy pusztán lektorátusi nyelvoktatásra redukálódik. A drámai mértékű visszaesés jelei mindenütt mutatkoznak. A húsz évvel ezelőttihez képes radikálisan csökkent azon oktatási egységeknek (tanszékeknek) a száma, amelyekben egyetemi tanár (professzor) vagy docens (társult professzor) irányítja a magyar képzést, ahol erről teljes értékű diplomát lehet kiadni. Ebből (is) következően a magyar szaknak az adott egyetemen belüli jelentősége is drámai zsugorodást mutat.

A régi professzorok hagyományos módon nem válthatók újakkal. Ennek elsőrendű oka az oktatás és kutatás általánossá vált pénzalapú megítélése, amelyből elkerülhetetlenül következik a kis (kevés hallgatót vonzó) szakok megszűnése. További nehézséget jelent a meglévő álláshelyek művelődéspolitikai és/vagy nemzetközi politikai szempontú más szakokhoz, nyelvekhez való átcsoportosítása, illetve az a tény, hogy az elmúlt évtizedekben több új, az egyetemi oktatásban megjelenni kívánó, önálló állam jött létre.

A megüresedés (nyugdíjba vonulás) után a pénzt zárolják, vagy elveszik ezektől az egységektől, s jövedelmezőbb szakokhoz teszik át. (Hasonló folyamat zajlik egyébként nálunk is.) Az utánpótlás hiánya tehát elsősorban nem szakmai okokra vezethető vissza: az elmúlt évtizedekben nagyszámú olyan disszertáció született, és számos olyan kolléga van, akik képesek lennének egy hungarológiai program színvonalas megszervezésére és véghezvitelére. Ez azonban nem fog menni úgy, hogy a magyarságtudományi központok eltartásában és finanszírozásában a terhek döntő többségét az ezeket a központokat befogadó egyetemekre és országokra terheljük. Amíg a magyar állam nem veszi ki a részét a saját nemzeti értékeinek, nyelvének, művelődésének külföldi oktatásából, addig a szakterület elhúzódó, de egyre gyorsuló eróziójának leszünk a tanúi.

A meglévő lektori hálózat jelenlegi formájában erre, még újabb fejlesztés esetén sem tud megoldást nyújtani. Nagy felkészültségű, a fogadó egyetem magas szakmai köreiben tekintéllyel rendelkező kollégák kiküldése-alkalmazása lenne szükséges, akiknél a hallgatók záró dolgozatot írhatnának, diplomát szerezhethének.

IV. Javaslatok

Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy a hungarológia művelése hogyan illeszkedik Magyarország külügyi, nemzetpolitikai, tudományos és oktatási stratégiájába. Ebben ki kell térni a külföldön lévő oktató- és kutatóhelyek fennmaradásának segítségével kapcsolatos kérdésekre, de választ kell adni

arra is, hogy van-e (lesz-e) hazánknak olyan ösztöndíj-politikája, mely lehetővé teszi, hogy külföldi hallgatók szignifikáns csoportjai részesüljenek magyarországi képzésben (ezzel együtt nyelvi és hungarológiai alapképzésben). A külföldi egyetemeken működő magyar oktatóhelyek erre az igényre is támaszkodhatnak.

A legmagasabb szinten fel kell vetni a hogyan tovább kérdését, s el kell dönteni: magára hagyva, lassú kimúlásra ítéljük-e a hungarológia külföldi oktatását, vagy lépéseket teszünk megmentéséért. Ez utóbbira többféle lehetőség kínálkozik.

1. A külföldi egyetemekkel, kormányokkal együttműködve néhány (4-5) erős hungarológiai tanszéket megtartunk, illetve fejlesztünk akár a kölcsönösség, akár a közös finanszírozás alapján. El kell dönteni, ezek hol lehetnek az EU nagy országain belül. A lektori hálózat helyett a kisebb létszámú, de sokkal hatékonyabb professzorit lehetne kialakítani. (Az egyébként is Európa nagy városaiban élő magyar szakos kollégák – például Rómában legalább két tucat él – a lektori feladatokat könnyen el tudnák látni.)

2. Megoldást jelenthetne magyar vendégtanárok küldése is, melyeknek különböző formái léteznek, ám ezekben az esetekben a magyar államnak jelentősen hozzá kellene járulnia a kiküldött bérkeretéhez (több nyugati ország választotta ezt az utat).

3. Külföldi–magyar egyetemközi kooperációvá tenni ezt a feladatot, valamelyik tudományegyetem szakmailag illetékes tanszékei (megfelelő plusz állami finanszírozás mellett) ellátnák a külföldi képzést is, és viszont. Ennek részleteit ki kell dolgozni és szerződésben rögzíteni (Konfuciusz intézeti modell).

4. Fel kellene vetni, hogy az EU különítsen el forrásokat, amelyekkel a kis tagországok egymás kultúrájának, nyelvének jobb megismerését irányoznák elő a megfelelő egyetemi tanszékek közvetlen és hosszú távú támogatása révén (ilyen rendszer jelenleg nincsen).

Hivatkozások:

URL1: <http://www.bbi.hu/index.php?id=62&cid=141> (2012. február)

URL2: <http://www.ungarisches-institut.de>

Az adathordozó hatalma

A könyvről

Mint azt a történelmi és eszmetörténeti példák egyértelműen bizonyítják, egyedül a könyv volt képes arra, hogy tartós kapcsolatot teremtsen az ember és a környező tárgyi világ, illetve ember és Isten között. Más szóval azt is mondhatnánk, az ember testi és nem testi mivolta között. A könyv lehetőséget biztosított az egyén számára, hogy időben (mint a kollektív emlékezet tárháza) és térben egyaránt kiszabaduljon zárt világából, méghozzá az adott közösség által is garantált és hitelesített értékek és irányok felé. Egy óind hagyomány szerint a *Rig-védát* egyenesen Brahma lehelte ki, Kínában a könyv a „nyolc értékes dolog” egyike, Egyiptomban szent formulákat tartalmazó papirusztekercset tettek a halottal együtt a sírba, attól várva a túlvilágon eligazítást és védelmet. A *Biblia*, Heine szerint, a zsidó nép igazi hazája, a keresztények számára a krisztusi megváltás eszköze; a *Jelenésekben* szereplő könyv az idők teljességét tartalmazó *liber vitae*, feltörése Isten jövőbeli szándékának megismerését jelentheti. A példák sokaságát látva, Buffon 18. századi francia természettudós és filozófus híres szavait idézhetjük, némileg ugyan megváltoztatva, *a könyv az ember*.

A nyomtatás feltalálása és a könyv szinte azonnali hatalmas sikere nyilvánvalóan annak volt köszönhető, hogy az új találmány az emberi lét és természetes szellemi ösztön kezdettől fogva meglévő igényét tudta nagyon hatékonyan kielégíteni. Amint szervezetünket igen nagyfokú alkalmazkodó képesség jellemzi, úgy tudatunk is végtelenül sok állapot felfogására képes, s igényli is ezeket. A filozófusok egy része azt állítja, hogy a történelem nem más, mint az ember tudatába a teremtéskor „beépített” formák és lehetőséget objektivizálódása, külsővé válása. Ahhoz azonban, hogy a lehetőség élménnyé válhasson, általában külső hatásra van szükségünk: ha idegen tájakra, városokba utazunk, „átlelkésítjük” őket, elképzeljük milyen volt ott az élet.

Ilyen értelemben a könyv olvasása is utazás, méghozzá általában a valóságos kellemetlen momentumai nélkül. Az olvasó egy önálló világ részesévé válik, elfogadja annak szabályait, a leírt alakokat és jeleneteket képpé változtatja, sőt egy kicsit szét is osztja magát a szereplők között, mintha az ő életének egy lehetséges folytatásáról vagy változatáról lenne ott szó. Egyébként esetleg soha nem aktualizálódó érzések kerülnek benne felszínre a hétköznapiság meddőhányója alól, jelleme másként át nem élt és át nem gondolt szituációkban próbálhatja ki önmagát.

Minderre mindezidáig csakis a szellemi, főként szépirodalmi alkotást tartalmazó könyv képes. Ez ad valamiféle teljességet, lehetséges világot, amely egyszerre fogad be, nyit távlatokat és ismertet meg önmagaddal. Egy

vers, egy rövid epigramma, vagy egy nagyszerű metafora éppúgy mélységes jelentést hordozhat és teljességet tartalmazhat, mint egy hosszú történelmi regény.

A könyv rivális nélküli virágkorát a 18–19. században élte. A 20-dikra vélt vagy valós vetélytársak jelentek meg. Az egykor veszélyes riválisnak tűnő mozi most súlyos válsággal küzd, s egyre inkább arra kényszerül, hogy lemondjon a „szabad képzeletben fogant egész” (René Wellek) igényéről és a tömegizlést szolgálja ki. A filmgyártás igen drága, a befektető legalábbis viszont akarja látni a pénzét, az állam pedig, egyéb feladatai miatt, általában nem tudja elfogadtatni a társadalommal a több száz millió forintba kerülő, s bizonytalan minőségű filmek finanszírozásának feltétlen szükségességét. A szappanoperák vagy a nemi és agresszivitásösztönt mozgósító produkciók pedig eleve lemondanak a magas művészi igényről, az ember említett természetes dualizmusáról és teljesvilág-igényéről.

Az utóbbi húsz esztendőben sokan az elektromos kultúrával vélik húzatni a lélekharangot a könyv temetésén, a tények azonban nem igazolják a könyv halálának apokaliptikus vízióját. A művelt világ könyvpiacain hihetetlen gazdagság és szinte soha nem látott életerő tapasztalható. Az írott és nyomtatott kötet birtokba vette, s céljai érdekében maradéktalanul fel is használja az így számára segédtudománnyá váló informatikát. Írott vagy képi anyagot még sohasem lehetett ilyen gyorsan, hatékonyan – és relatíve ilyen olcsón – megszerkeszteni és nyomdakész állapotba hozni. Némileg hasonló a helyzet az internettel is: kétségtelenül soha nem gondolt módon hasznos és civilizált eszköz az információk cseréjére, csak éppen az egész, a teljesség élménye hiányzik belőle. Az internet a részekre bontás, a széttagolás *ars magnája* és nem a szintézisé. S az egész – tudjuk – több, mint alkotóelemeinek szervesen egymásmellettiége. A könyv viszont nem pusztán, sőt nem is elsősorban információt nyújt, hanem életlehetőséget kínál, s a személyiség teljességét szólítja meg. Nyilvánvaló, hogy az internetet olvasva sokkal több praktikus ismeret szerezhető meg, mint az irodalomból, de Goethe szavai arra az igazán lényegesre hívják fel a figyelmet, ami az ismereten túl van: „Winckelmannt olvasva nem tanultunk semmit, de lettünk valamivé”.

A könyv, mint az egyén életpályájának útitársa, olvasójához hasonlóan állandó és változó elemekből áll. A katolikus-művészi családi klíma számomra meghatározta ugyan az érdeklődés értelmiségi dimenzióját, ugyanakkor meghagyta a választás teljes szabadságát. A gimnáziumi években az 1970-es évek legelején, társaimhoz hasonlóan, az én „belső egemen” is József Attila és Radnóti Miklós volt a legfényesebb csillag, hamarosan azonban őket is elhomályosítva, megjelent egy azidótájt nem

túlzottan favorizált költő. Felnőtt életem első „Hermésze” egy kétkötetes versgyűjtemény szerzője, Weöres Sándor volt. Egy bámulatra méltóan művelt gyömrői orvostól tudtam arról, hogy az 1930-as években költők azon emberek közé tartozott, Várkonyi Nándorral, Hamvas Bélával és másokkal együtt, akik olyan (számomra máris nagyon vonzó) szellemi világot alakítottak ki, amely minden lényeges ponton erősen különbözött attól a rengeteg butaságtól, amit nekünk tanulnunk kellett.

Weöres verseit, különösebben nem törekedve erre, akaratlanul is kívülről tudtam, s annyira a részemmé vált ez a költészet, hogy végül szerelmet vallani és a barátságról beszélni is legjobban az ő szavaival tudtam. Az 1970-es évek közepén az *Egybegyűjtött írások*at magammal vittem Olaszországba, első több hónapos külföldi tanulmányutamra. Weöres egyfajta *daimon* volt, aki megmutatta *Akragas* „édes-fájdalmas gyönyörűségét”, „Firenze kövirág-szövevényét”, „Róma arany-fészkeit”, s ő fogalmazta meg Itália „délszomjas barbárjainak” örök állapotát is: „s ha inni vágyott: csalóka levegőt ivott, / s ha ivott: csak szomjasabb lett...” Egész életemre szóló élmények maradnak azok az órák 1976 tavaszán, amikor a Firenzében magyar irodalmat tanító Hubay Miklóssal együtt fordítottuk, magyaráztuk, szavaltuk Weöres verseit az egyetem olasz hallgatóinak, akik akkor alig tudtak magyarul.

Az azóta eltelt évtizedekben a Weöres-kötetek mellett volt egy másik könyv, amely nélkül hosszabb utazást nem tettem: Dante *Commediája*. A közvetlen „érintettséget” annyira erősen éreztem velük kapcsolatban, hogy irodalomtörténészként, szükségszerűen külső szempontból, húsz esztendőn keresztül egyszerűen nem mertem és nem is tudtam volna tanulmányokat írni róluk, miközben sok cikkem és több könyvem jelent meg különböző szerzőkről és irányzatokról. A teljes „szent költemény” mini kiadását mindig magamnál hordom, s nem nagyon múlik el nap, hogy legalább néhány tercínát ne olvassak belőle. Nem minden könyvet lehet ilyen kicsi egységekben olvasni, hiszen a művek döntő többségének szépsége éppen az időben lezajló folyamat szemléletében tárulkozik fel. Dante költeményének viszont minden sora egy-egy ablak a végtelenre, minden általa bemutatott alak, szituáció, lelki és erkölcsi állapot magát a teljességét tartalmazza. Az ábrázolt személy a *mi* egy lehetséges alakváltozatunk. Az eszkatologikus vízió igazi ideje az örök pillanat. Az epizódok és találkozások láncolatából felépülő *Commedia* nem kisebb feladatra vállalkozik, mint arra, hogy megmutassa, milyen a világ Isten szemével.

Fontos és rendkívüli „frissítő” erővel hat elménkre, ha időnként nem a földre, nem a tudat *alatti* ösztönökre és azok megnyilvánulásaira helyezük tekintetünket, mint ahogyan ezt a modern pszichológia teszi, hanem fölfelé,

az égre tekintünk. Ha nem az *alantast* tárjuk fel, s nem annak tárulkozunk fel, hanem a *magasztosnak*.

A könyv *panacea*, mindenre jó varázsszer. A jól olvasott könyv okos tanácsokat ad, s így hatásos eszköz a baj megelőzésére. Nálánál talán csak a zene jobb vigasztaló, ha egyszer bekövetkezett a tragédia. Azáltal, hogy az olvasott mű találó megfogalmazásaival hasonló helyzeteket és hasonlóan gyötrő lelkiállapotokat „ismertet fel” (a felismerés már önmagában is bizonyos mértékig az öröm forrása), társakat ajánl a bajban, s ezáltal segít elviselni a szenvedést. Az ismétlődés – legyen az a „mással is megtörtént szindróma” vagy a metrikai struktúrák ismétlődése a versben mint a természet örök visszatérő ritmusa – már önmagában véve az élet regenerációjának érzését sugallja. Nincs más eszköz, amely csak megközelítően is olyan hatékony lenne, mint a könyv az emberi belső világ „átvilágításában”, felmérésében és rendezésében.

Az irodalomtanár, akinek a könyv éppúgy munkája, mint szórakozása, természetesen sokszor végiggondolta már, milyen könyveket vinne magával egy lakatlan szigetre, ha a kötetek száma három-négyre lenne korlátozva. Az én válaszom: az imént mondott Dante és Weöres mellett Platón összes művei és a Biblia. Ezt a nyilvánvalóan erősen szubjektív választást valamelyest talán meg is tudom magyarázni, ámbár az intuitív választás azelőtt következett be, mielőtt az ész működésbe lépett volna. A mi európai kultúránk két alappillére a klasszikus görög-római és a zsidó-keresztény gondolkodás. Annak oka, hogy Arisztotelész helyett Platón a választott, valószínűleg inkább pszichológiai. A földhöz, anyagi javakhoz ragadt hétköznapiágunk, jelenlegi hamis tudományos optimizmusunk idején jobban esik szabadon elmélkedni a Mesterrel az ideákról, mint hallgatni a Tanítvány kétségtelen és sziklaszilárd igazságait. Talán ez az „elvágyódás” motiválja a dantei választást is: megnézni a középkori szellemi, fizikai világot és akkori énünket egy tökéletesre csiszolt tükörben.

S valami nagyon hasonlót tanácsol evilági létünk céljául szinte minden sorával Weöres Sándor is: „Ha múltó egyéniségeden áttörve, önmagad mélyén az örök lélekbe hatolsz: úgy hódítod meg a teljességet, mint hadvezér a várat.”

Via negativa

A pecsét feltörése

*„Nem ennek a világnak a bölcsességét,...
hanem Isten titokzatos, rejtett*

*bölcsességét, amelyet Isten
öröktől fogva megdicsőülésünkre
szánt" 1Kor 2,6-7*

Az *itteni* és az *ottani*, az evilági és a transzcendens dualizmusában élő embert számunkra két alak példázza leginkább: Szent Pál és Faust. Bármilyen is volt Saul pusztán földi élete, Jézus Krisztus egy misztikus vízióban feltárta számára a titkot, kijelölte számára a tudati-szellemi és fizikai cselekvés útját; a beavatott pedig megértve és átélve a feladatot, haláláig és halálában is hű maradt hozzá. A Szent Pál említette rejtett bölcsesség az ember üdvözülésének isteni terve. Számára nincs igazi belső konfliktus, a feladatot kell végrehajtani: a világot meghódítani Istennek. Faustot rendkívüli intellektuális képességek jellemzik és sikeres földi tudományos tevékenység, mégis eljut az öngyilkosság gondolatának megvalósításáig. Ekkor számára is megjelenik a transzcendencia: a húsvéti harangzúgás (Jézus Krisztus megváltó halálának és feltámadásának szimbóluma!) és az angyalok karának mondatai hatására lemond az öngyilkosságról, tehát megőrzi fizikai életét. De ennél több nem történik, nem kap útmutatást arra nézve: hogyan kell gondolkodnia, s ami egy Faust-típusú intellektusnak ugyanazt jelenti: élnie. Faustnak ezután a kutya alakjában megjelenő Mefisztó jelöli ki a cselekvés útjait. Nem Istennel, hanem az Ördöggel köt szövetséget, pontosabban üzletet. Ez a „bölcsesség” is rejtett, de éppen az isteni világosság elől rejtett káosz, a kárhozat lehetősége.

Közös viszont mindkét prototípusban a racionalizmus, a lineáris szekvenciák szerint való gondolkodás elégtelenségének élménye. A világ jelenségeit pusztán az anyag változásaival magyarázó materialista ésszerűség mellett és afölött az új, a szellemi világ másfajta bölcsességgel közelíthető meg. Mint ahogyan többféle idő létezik: a teremtés *alkalma*, a bolygók járásával összefüggő, lineáris és vissza nem térő földi (ld. a Teremtés negyedik napja: „Isten az égboltra helyezte őket [Nap, Hold, Csillagok], hogy világítsanak a földnek, s uralkodjanak a nappal és az éjszaka fölött, s válasszák el a világosságot meg a sötétséget, Ter 1,17–18), valamint egy önmagába visszatérő, kozmikus idő, amelyet Isten az első napon teremtett, s ez nem más mint két princípium elhatárolódása egymástól, a világosságé és a sötétségé, s a kettő mindenfajta élet és változás lehetősége. A J. Boehmétől, Swedenborgtól, a Clavicula Salamonisból bőségesen merítő Goethe-féle mágus-Faust a Mefisztóval kötött üzlet alapján kilép a lineáris idő és a szűkkeblű racionalizmus és materializmus testi és szellemi bilincseiből (pl. Heléna-epizód): „az ég minden csillagát követelve, a föld minden kéjére áhítos”.

Umberto Eco hősei²⁵⁰ – a regény cselekményének első szintjén – a modern technikai civilizáció világában élnek, a jelenetek egy része a párizsi technikai múzeumban, a Conservatoire des Arts et Métiers-ben játszódik, ezt az épületet azonban összekapcsolták a középkori templomos rend egykori szentélyével, a Saint-Martin des Champs-mal, s rajta keresztül jelképesen az egész hermetikus, mágikus, okkult hagyománnyal. Szintén technikai eszköz a regényben a már-már főszereplővé előlépő számítógép, aki(?)/ ami(?) Abraham Abulafiáról, a 13. századi saragosai zsidó misztikusról kapta a nevét. Az értelem teremtette technikai eszközök – ha jól használjuk őket – egy új, a józan észén túli, s másfajta törvényszerűségek szerint működő valóságról tájékoztatnak minket. A Foucault-inga, a számítógép, képes kozmikus erőket felszabadítani, pontosabban ezek az erők beépülnek ezekbe a szerkezetekbe. „A gépek világa – írja Eco – megpróbálja felfedni a teremtés titkát: betűk és számok.” (205.) A felvilágosodás atomista, technicista szemléletétől megcsömörlött, fordulat utáni Faust tudományos tevékenységének lehetnének a termékei.

A vágy a lineáris szekvenciák szerint való gondolkodás meghaladására (természetesen *nem* a naiv hit irányában) az ember nagysága és egyszersmind nyomorúsága. Nem véletlen, hogy a regény *tragikus* jeleneteinek egy része a Conservatoire-ban Pascal szobra előtt játszódik. Elég talán itt utalnunk a francia filozófus *Pensées*-jének 72. töredékére, hogy világosan lássuk, milyen szoros összefüggés van a gondolkodás ecói modern és pascali dilemmája között („Ismerjük hát meg határainkat; valami, de nem minden vagyunk; az osztályrészünkül jutott lét megfoszt bennünket a semmiből születő alapprincípiumok ismeretétől; és ez a kevés lét, ami a miénk, ugyanakkor a végtelen látványát is eltakarja előlünk.”) Eco többször és többféleképpen elismétli az értelem tehetetlenségét az idő és a tér végtelenségével szemben. Legvilágosabban talán egy *Talmudból* vett idézettel (p. 189.) „Mindazok, akik gondolkodnak az alábbi négy dologról, jobban tették volna, ha meg sem születnek: mi van fönt, mi van lent, mi van korábban és mi van később.” A korlátok nem Szent Pál-i meghívásra való áthágása, a végtelen félelmetes tapasztalása, a találkozás az Eggyel, az En-Soffal a kárhozat lehetősége, szövetség az Ördöggel, *via negativa*. Így válik áldozattá Eco hősei közül Jacopo Belbo, Diotallevi és Lorenza Pellegrini.

Eco műve a NEM regénye. Az új kombinációkkal megzavart rendé. Belbo számítógépe a NO kulcsszóra indul, s tulajdonképpen a legnagyobb negatívum okozza a halálát. A végső szeánszon nem tudja megmondani a titkot, mivel nincs is titok. A Titok a titok nemléte. A másik hős, a

²⁵⁰ *Il pendolo di Foucault*. Milano Bompiani 1988. 509.

rákbetegségben szenvedő Diotallevi halálos ágyán így summázza szellemi életkalandját: az értelem megváltoztathatónak gondolta működésének rendjét, s új irányokat követett. Erre a sejtek is szabadnak hitték magukat az isteni akarattól, az *egészség* törvényszerűségeitől, s önállóan kezdtek burjánzani. A betegség a rend korlátainak áthágása.

Az irodalomtörténész-professzor Eco hatalmas, a művelt olvasó által is alig ismert művelődéstörténeti anyagot mutat be. Tudunkkal e mű az európai gondolkodásban mindig meglévő, időnként előtérbe kerülő, máskor háttérbe szoruló, de sokrétűen és rejtetten ható hermetikus hagyomány első szintetikus irodalmi feldolgozása. A világ, a történelem, a civilizáció és korunk a hermetikus-mágikus hagyomány szempontjából megjelenítve. Lehet hinni benne, vagy félre lehet tenni. A mű megértéséhez, a célzások és vonatkozások bonyolult rendszerének befogadásához óriási és speciális ismeretanyagra van szükség. A regény nyitóidézete Agrippa von Nettesheimtől figyelmeztet is erre: „Csak nektek, Tudás és Bölcsesség fiai, írtuk ezt a könyvet”. Félre lehet tenni a *Foucault-ingát* azért is, mert az olvasó „szükkeblű racionalizmusával” képtelen elfogadni vagy egyáltalán komolyan felvetni magában, hogy mondjuk a II. világháború kitörése a Szentföld felszabadítására létrejött középkori templomos rend vezetője, Jacques de Molay 1314-ben történt kivégzése bosszútervének része, vagy azt, hogy az ókori egyiptomiak már ismerték az elektromosságot, sőt a radioaktivitást. A „bölcsök köve” valójában radioaktív sugárzásának köszönhető különleges hatalmát, a zsidók frigiditása pedig az elektromosság tárolására alkalmas akkumulátor, melynek elektromos töltését a mágusok felhasználták csodáik véghezviteléhez.

Az ilyen és ehhez hasonló feltételezések elutasítása, vagy a célzások, a regényben megmozgatott művelődéstörténeti ismeretek bonyolult rendszerében való tájékozottság hiánya könnyen kedvünket szegheti. A megszokottól eltérő, „nyitott” gondolkodásmóddal és az ismeretlen tudás iránti tisztelettel induljunk el Eco *via negativáján*. A járatlan út vége, ugyanúgy, mint a Dante Poklába való merülés után a felemelkedés, itt is új katarzist ígér: a tudat és a lélek új szférája, a történelem új aspektusa nyílik meg előttük. Egy meglévő, időnként felcsillanó, de a „józan ész”, az intellektuális lustaság, a megszokotthoz való ragaszkodás és a félelem által elfedett világ pecsétjét töri fel Eco regénye.

A regényvilág szerkezete. Szefirotok

Foucault francia természettudós először 1851-ben szerelte fel ingáját, amellyel a Föld forgását és alakját kísérletileg igazolta. A hosszú,

felfüggesztett zsineg végére akasztott gömbnehezék, s az ebbe állított tű egyenletes lengőmozgást végez, s apró jelet tesz az inga alá helyezett asztalra szórt és elsimított homokra. A rovátkák nem mindig ugyanarra a helyre kerülnek, hanem egy kört írnak le. A látszólag álló asztal elmozdul a szünet nélkül lengő inga alatt, míg az állandó mozgás a rögzített pont, a mozdulatlanság. A hétköznapi megfigyelés helytelenül fogja fel a lényeket, a természet igazi törvényszerűségeit. A látszólag álló mozog, s a látszólag mozgó áll. Az emberi értelem és érzékszervek képtelenek felfogni a szubjektumtól különálló és megismerhetetlen *Ding an sichet*, az idő és a tér működési és lételvéit. A jelenségeket ezért más összefüggésrendszerbe kell helyezni, ki kell próbálni például, hogy hányféleképpen lehet leírni J - A - H - V - E nevét az öt betű más-más sorrendjével, vagy hány Tórárt lehetne írni a héber ábécé 22 betűjével, illetve a betűknek miért ez a sorrendje hordoz értelmet, s más kombinációk mire vezetnének? Vannak releváns szekvenciák.

S ezzel elérkeztünk a hermetikus hagyományhoz, s ezen belül a zsidó misztikához. A keresztény hermeneutikától eltérően, amely az írásművek négy jelentésszintjét különbözteti meg (szó szerinti, allegorikus, morális, anagogikus; ezekről később még szó ejtünk), a zsidó hagyomány szent szövegeinek értelmét háromféleképpen magyarázza. A literális értelem mellett a betűk számértéke is jelentést hordoz, valamint a betűkkel és a hozzájuk tartozó számokkal összefüggésben az írott szöveg feltárja a szellemi-morális-esztétikai lényeket, Isten-Ember-Világ szoros kapcsolatát. Bármelyik irányból is közelítünk, ugyanahhoz a Lényeghez jutunk el. Eco regényének belső címlapján egy szefirot-ábra látható, a tíz nagy fejezet a tíz szefirot nevét kapta, mégpedig úgy, hogy a fejezethatárokon Eco gyakran el is magyarázza, miért és hogyan haladunk szefirotról szefirotra.

A héber ábécé 22 (illetve 27) betűből áll. Mindegyiknek megvan a saját száma. Az első tíz növekvő sorrendben 1-10-ig. A meglepő ezután következik, hiszen a 11. betű (Khaf) nem a 11-es számhoz kapcsolódik, hanem – más logika szerint – a 20-hoz, mivel $1 + 1 = 2$ tízes, tehát 20, így tovább egészen a 18. betűig. A 19. (Qôf) számértéke száz, mivel $1 + 9 = 10$ tízes, tehát egy százaz, végül a 22. betűé (Táv) 400, mivel $2 + 2 = 4$ százaz.

Eco a *Kabbalát*, s a teremtésről szóló misztikus zsidó szöveget, a *Széfer jecírát* használja fel könyve struktúrájának megalkotásához. Ezek szerint az alábbi módon kapcsolódik össze betű, szám, s a fizikai és szellemi világ legfontosabb értékeit kifejező, a makro- és mikrokozmosz egységét megvalósító szefirot.

Szám	Betű	Szefirot	Szimbolizáló	Szimbolizált kozmikus és történelmi valóság
------	------	----------	--------------	---

1	Aleph	Kether	Korona, Diadém	Az élő Isten szelleme, a szentlélek szava. A primordiális úr.
2	Beith	Hokmach	Bölcsesség	A Szellem kiáramlása, amivel megalkotta a 22 betűt (3 „anya”, 7 „kettős”, 12 egyszerű)
3	Ghimel	Binah	Providentia, Intelligentia	A lélegzetből származó víz. Primordiális káosz, TOHU (világot kígyóként körülvevő fa) és BOHU (titokzatos kövek, amelyekből a vizek fakadnak).
4	Daleth	Hesed	Könyörület, Jóság	A vízből jövő tűz, amivel Isten megteremtette a Trónt, az égi utakat, a Szeráfokat és az Angyalokat.
5	Hé	Geburah	Erő, Hatalom	Pecsét, amellyel Isten lepecsételte a Magasságot Neve: IEV.
6	Wae	Tiferet	Nap, Ragyogás	Pecsét, amellyel lepecsételte a Mélységet. Neve: IVE.
7	Zein	Nezah	Diadal, Igazság	Pecsét, amellyel lepecsételte a Keletet. Neve: VIE.
8	Heith	Hod	Dicséret	Pecsét, amellyel lepecsételte a <i>Nyugatot</i> . Neve: VEI.
9	Theith	Jesod	Alap	Pecsét, amellyel lepecsételte a <i>Délt</i> . Neve: EIV.
10	Iod	Malkut	Isten királysága, temploma	Pecsét, amellyel lepecsételte az <i>Északot</i> . Neve: EVI.

A fenti, Eco által eléggé következetesen alkalmazott rendszer szerves összefüggésben van a regény cselekményével és gondolatiságával. Ez a külső, „revelált” számmisztika. Van ezen túlmenően egy „belső” is, amit az író nem tár fel, de regényébe „kódol”. E rejtett aritmológia lehet egy hagyomány része, mint például a 666. Ez a Sátán száma, mivel a görög nyelv betűire vonatkozó számok ennyit adnak ki, ha a *Bestia* megjelölésére a KAICAR N(eoc) ΘEOC kifejezést használjuk, számértéke $(20 + 1 + 10 + 200 + 1 + 100) + 50 + (9 + 5 + 70 + 200) = 666$. A könyv két kulcsszáma a 36^{251} és a 120. Az ezernél (M) kisebb római számjegyek csökkenő sorrendje DCLXVI egyben háromszögszám, vagyis az első harminchat szám összege: $(1 + 2 + 3... + 36 = 666)$ „A 36 több mint tíz éve nem hagy nyugodni. A 120-szal együtt. Rózsakeresztesek. 120 osztva 36-tal – megtartva a hét számot – 3,333333-ot ad. Túlzottan tökéletes!!!” (p. 32.) A két szám részévé válik mind a cselekménynek, mind a regény szerkezetének. Az 1344-es templomos terv szerint 6×6 lovag ment a világ 6 különböző helyére, s ők 120 évenként találkoznak majd. A regény 120 fejezetből áll (a tíz szefirot szerint csoportosítva), s kiemelt helye van a 36. fejezetnek. Ezt a részt Eco az „Engedjétek meg, hogy közben tanácsot adjak jövőbeli vagy jelenlegi olvasómnak” (184) alig leplezett poétikai kitéttel kezd, s egy sokat sejtető, a mű lényegét több vonatkozásban feltáró mondattal zárja: „Mindent Wagner doktornak köszönhetek.” (188.) (Ez a Wagner nem a *Faust* elejének stupid, racionalista szobatudósa, sokkal inkább a mű második részében szereplő, Faustot a katedrán méltóképpen helyettesítő, a homonculust feltaláló kutató és Mefisztó keveredése. Állandó jelzője az „ördögi”, a diabolikus.)

A Titok idejéről még bővebben szólunk, most annyit említünk, amennyi a regényben alkalmazott „belső” számmisztika megértéséhez szükséges. Az első és második fejezet 1984. június 23-án késő délután és este játszódik; a harmadiktól az ötödikig tartó rész két nappal korábban, 21-én, csütörtökön (1984-ben június 21-e valóban csütörtökre esett). A hatodik fejezet a NO megtalálása a közbeeső két napon. Ezután a hetedikben visszatérünk 1970-be, majd innét a cselekmény szinte szétoldódik a múlt különböző rétegeiben, ezután a 111.-ben folytatja ismét a szerző a cselekményt ott, ahol a másodikban abbahagyta (Casaubon a párizsi Conservatoire-ban). A kettő után az $1 + 1 + 1 = 3$ következik, ez az új kezdet, a kezdet folytatása, s egy belső kör lezárulása. A mű szerkezete kapcsán külön kell szólni a mottóul választott idézetek és Eco szövegének viszonyáról.

²⁵¹ A 36 két háromszögszám (15+21) összege, ezek négyzete (225+441) együtt szintén 666-ot ad ki.

Valamennyi fejezet élén idézet áll. A citációk a hermetikus hagyomány évezredes történetének valamelyik alakjától származnak. Gondolatok, amelyek pontosan kifejezik e történelem fölötti hagyomány egy-egy eszméjét, alapgondolatát. A mottó első sora egyben a fejezet címe is. Az első fejezet az „Amikor a végtelen fénye” héber nyelvű sorral kezdődik, a sor tartalmában és hangzásában emlékeztet a Kr. e. 1500 körül írt sumér teremtéseposz nyitására: Enuma élis..., amikor odafönn. A 120. fejezet élére állított Giordano Bruno-idézetnek viszont nem az első, hanem az utolsó sora a címadó: „A rossz az,... biztosra veszik, hogy a fényben élnek.” E két szélső pont között a mottók a hermetikus hagyománynak szabályos eszmei, ideális történetét adják, amelyhez kapcsolódik a regény „földi”, sőt időnként „földalatti” világa. Összefordul az ideális és a reális. A kapcsolat az eszmény és a sorsba burkolt létezők között hol egészen közvetlen, mágikus, hol áttételesebb s szimbólumokban és metaforákban fejeződik ki.

Valahogy úgy, ahogyan Michelangelo megfestette a Sixtus-kápolna freskóit. Az alsó sorba a szürke emberekkel ábrázolt földi világot tette, a mennyezet közepére pedig Isten megjelenésének, a Világ és az Ember történetének kilenc színes képét, a Világosság és a Sötétség szétválasztásától (a kozmikus idő születésétől!) Noé részegségéig. A két világ között próféták és szibillák az eseményt értő és lejegyző tanúk: Jeremiás, Zakariás magába mélyed, Dánielt, Jónást megrohanja az emlék, Ezekiel szinte *furor divinus*ban van.

Dramatis personae. A kép mágikus ereje

Eco regényében a jelölő valóságélem és a jelölt tartomány szokatlan viszonyban áll egymással. Az *olyan, mint* keresztény metaforizmusa helyébe általában a mágikus *az* lép. A mű – jóllehet erősen kötődik az utóbbi félezer év történetének számos mozzanatához – nem történelmi regény. Tulajdonképpen nincs is lineáris ideje, bár mindig rendkívül pontos, ha a valóságos és konkrét időről szól. A regényben élőnek ábrázolt szereplők a legkülönbözőbb korokban születtek, több ezer évest is találunk közöttük. A hősök nem egyszerűen hasonlítanak valamely valaha élt (vagy nem élt) történelmi személyiséghez, nem egyszerűen azok művét folytatják így vagy úgy, hanem *azok*. Az ily módon egyesített élő és örök értelemszerűen nem pusztán földi hatalommal rendelkezik. A regényben mindennek „jelentése” van. AZ mek (nem pusztán a szereplők) nem egy többé-kevésbé ismert rendszer megfelelő helyén bizonyos Jelentéssel bíró részek, hanem egy másik, egészében ismeretlen világ itteni megjelenései, így igazi jelentésüket

a hagyományos logikával nem érthetjük, vagy csak részben érthetjük. Az *hton* Jelentéktelennek tűnő dolog, mozzanat magába zárhat egy transzcendens teljességet, rendelkezhet annak (akár világot pusztító) hatalmával. Ez a kép mágikus ereje.

A metasztorikus személyek ábrázolásában Eco fölhasználja a reinkarnáció keleti, pogány és apokrif tanait, melyeket a keresztény gondolkodás fő vonala – legalábbis Szent Ágoston óta – elvet. A szereplők természetesen nem egy kaptafára készültek.

A történelem különböző, egymástól igen távol eső pillanataiban megjelenő figurák mellett bőségesen találkozunk halandó alakokkal is. A négy férfi főszereplő közül a fenti jellemzés jószerivel csak egyre érvényes teljesen, a többi három (de kettő egészen biztosan) földi ember. Belbo és Diotallevi meg is hal a regény végén.

Az egy: *Aglié*. Neve a héber ábécé első betűjével (Aleph) kezdődik, s hangzásában is hasonlít hozzá. Ő a Terv megvalósításának első embere, hatalmát végső soron a Sátánnak köszönheti. Ő az örök templomos lovag, aki a bosszú végrehajtásáig nem halhat meg, ő San Germano lovag, sőt ő a bolygó zsidó. Két későbbi áldozata, Belbo és Diotallevi így jellemzi őt:

Aglié... egy századvégi kis palotában lakott... egy öreg pincér nyitott ajtót, bevezetett minket egy kis szalonba és arra kért, hogy várjuk meg a grófot.

– *Tehát akkor gróf – suttogta Belbo.*

– *Nem mondtam magának? Ő a feltámadt San Germano.*

– *Nem lehet feltámadt, ha egyszer meg sem halt – jelentette ki Diotallevi.*

– *Nem Ahasvérus ő, a bolygó zsidó?*

– *Egyesek szerint Ahasvérus is San Germano gróf volt.*

– *Látja?*

Aglié nem Lothario-szerű alak, aki jóságosan irányítja Wilhelm Meister, az ember útját, sokkal inkább a világot önmagának építő, s ezért az isteni rendet pusztító Mefisztó. A Tervet megvalósító 20. századi templomosok (a rend szintén történelem feletti fogalom Ecónál, érti alatta a szabadkőműveseket, a rózsakereszteseket, s szinte valamennyi okkult szekta bizonyos tagjait) életideje nem a természetes öregedéstől függ, hanem feladatuk végrehajtásától. Aglién kívül Bramanti, Sálon, a kiadótulajdonos Garamond és még sok más kortársunk tartozik e csoporthoz. Ők „élik”, végre akarják hajtani a Tervet, a Sátán küldöttei, akiknek léttörvényei függetlenek az Isten által megteremtett világéitól, létüknek pusztán egy lényegi mozzanata van: a Terv végrehajtása, mindent ezért tesznek, s cserében nem vonatkozik rájuk a

biológia, a gazdaság, a társadalom törvényszerűsége. Majdnem korlátlan idő és majdnem korlátlan hatalom áll rendelkezésükre.

A szereplők jól körülhatárolható csoportja az, amelyhez Belbo, Casaubon és Diotallevi tartozik. Nevük a latin ábécé második, harmadik és negyedik betűjével kezdődik. Ők tudományos kutatásaik révén *intellektuálisan* nyernek beavatást a Titokba, egyre inkább *tudói* és nem *élői, megvalósítói* a templomos világ elleni bosszútervnek. Saját magukat három cinkosnak nevezik (334). Egy kettős profilú kiadóban dolgoznak, amelynek a tulajdonosa az előbb említett Garamond (!), s amelyik egyszerre ad ki hatalmas üzleti hasznot hozó könyveket (ekkor Manuziónak hívják), illetve a hermetikus hagyományt feldolgozó műveket. A regényben alakult ki a legfontosabb vállalkozás a *Progetto Hermes*, s annak része az *Iside Svelata* (Felfedett Izisz). A sorozatban az elmélet és a gyakorlat, vagyis a titkos társaságok története és szövegei egyaránt helyet kaptak. A három szerkesztő: Belbo, Casaubon és Diotallevi. Az ember elégedetlensége és intellektuális kíváncsisága révén részévé, ketten közülük áldozatává válnak az ördögi tervnek.

Háromjuk közül a legidősebb és a szellemi vezér Jacopo Belbo. A regény – egyik szálon – az ő II. világháborús élményeiig megy vissza. Ő rögzíti számítógépre a tragédia kezdetének eseményeit, s fogalmazza meg reflexióit. Szerelme Lorenza Pellegrini (neve „zarándokot”, „vándort” jelent, s ez talán a templomos kezdetekre utal, amikor még a rend egyik feladata a zarándokok védelme volt). A nő egyben Aglié szeretője. Mindkettőjüket megölik a Conservatoire-ban rendezett végső szeánszon.

A regény narrátora Casaubon. Egyetemi tanulmányait a diákzavargások idején, 1970-ben kezdte, szakdolgozatát a templomos rend történetéből írta. Egy kocsmában (Pilade) véletlenül ismerkedik meg az akkor már neves szerkesztővel, Belbóval és Diotallevivel. Az ő neve Isaac Casaubon francia filológusra utal, aki 1614-ben, halála évében tette közzé azt a művét, amelyben filológiai érvekkel bebizonyította, hogy az egész hermetikus hagyomány alapjául szolgáló szent szöveget, a *Corpus Hermeticumot* nem írhatta az ősbölcsesség legnagyobb alakja, az istenként tisztelt, Mózesnél is korábbi Hermész Triszmegisztoosz, mert az *Aszklépiosz, a Poimandrész* olyan görög nyelvállapotot tükröz, amely nem lehet régebbi a Krisztus utáni első évszázad végénél. (A mai kutatás még későbbre teszi a szövegek keletkezését.) A regényben (58.) Belbo meg is kérdezi, honnét fiatal beszélgetőpartnere neve?

– *Hogy hívják?*

– *Casaubon.*

- *Nem a Middlemarch egyik szereplője volt?*
- *Nem tudom. Mindenesetre egy reneszánszkori filológus volt, azt hiszem. De nem vagyunk rokonok.*
- *Majd legközelebb. Iszik valamit?*

A fiúnak valószínűleg igaza volt, nem volt rokona Isaac Casaubonnak (1559–1614), a feladat szempontjából ő maga volt az. Csak akkor még nem tudott róla. A narrátornak különleges helyzete van. Dante *Commediája* óta biztosan tudjuk, hogy bármilyen mélyen is megmerül a bűnben, ha akar, szent marad. Ecónál az Isten teremtette világ egyetlen metasztorikus szereplője ő, intellektuálisan és részben fizikailag a teljes tapasztalás birtokosa. Ebben különbözik két társától, így valóban autentikus tudósító. Ő életben marad. A francia filológushoz hasonlóan leírja a történetileg helyes valóságot, s e munkájának legfontosabb mozzanata, hogy a *Tervet* elválasztja az azt végrehajtó emberektől. Az író a szövegtől. A regényben második barátnője, Lia, Pim-nek nevezi őt, s ez utalás lehet a *Corpus Hermeticum* egyik szövegének latin címére: *Pimander*.

A negyedik főszereplő: Diotallevi – „Isten táplálja téged”. Ő zsidónak vallja magát azért, mert a *Kabbala* kutatója és odaadó híve (Casaubontól eltérően ő nem az *elválasztás*, hanem a tudás és az élet *összeolvastásának* alakja). Az állandóan gunyoros-ironikus-kétkedő Belbo fiziológiai jegyek alapján kétségbe vonja Diotallevi származását, szerinte barátja-munkatársa (vagy valamelyik őse, tudjuk, mindegy) talált gyerek, a név mindenesetre erre utal. A beszélgetés azzal zárul (68–69): ha zsidó akar lenni, ám legyen az. Demokratikusak vagyunk. Diotallevi neve – negatív módon – magában hordozza tragédiáját. Ismeretét egynek vette a létével, s sejtjei – gondolata korlátlanágát, szabadságát látván – rákos burjánzásba kezdtek. 1984. június 23-án éjfélkor halt meg egy milánói kórházban. Pontosan abban a pillanatban, amikor Belbo szefirot-fára emlékeztető testtartásban függött, halottan, Foucault ingáján. Casaubon pedig a Conservatoire periszkópjában ülve „világos” fővel megfigyelte a *Tervet* végrehajtani akaró templomosok tevékenységét.

Nem tartozik szorosan a főszereplők bemutatásához egy erdélyi származású fejedelem, aki szintén a templomos Terv része, s akit Rakoczinak, másutt Bakoskynak neveznek. Ő is San Germano egyik inkarnációja. Annyit tudunk még róla, hogy tevékenységét főképpen a 17. századi Erdélyben fejtette ki, s Párizsban volt palotája. Ezek a körülmények arra engednek következtetni, hogy Eco a Rákóczi-család egyik tagját is bevette regényébe, erről azonban a regényből nem tudhatunk meg többet.

A regény tér és idő koordinátái

A regény cselekménye többféle időtengely vonalán helyezkedik el. A cselekménnyel, a változással megjelenített földi időn kívül – mint utaltunk rá – a műnek megvannak az időn kívüli, pontosabban másfajta időszemlélettel összefüggő pillanatai. Eddig *kozmosz*, *ciklikus* időnek neveztük, de nevezhetnénk talán a lélek vagy az erkölcs idejének, a megsejtések, az előre látások idejének is, hiszen a jövőt már megtapasztaltuk: a jövő a múlt, a múlt a jövő. Eco így fogalmaz: „Modern illúzió azt hinni, hogy az idő lineáris egymásutániség, amely A-tól halad B felé. Mehet B-től A felé is, és a hatás hozza létre az okot... Az (idő)pontokat a Parmenidész utáni tudomány vetette fel, hogy rögzítse, valami honnét mozog hová. Semmi sem mozog, és csak egyetlen egy pont van, az a pont, amelyből ugyanabban a pillanatban az összes többi származik. A XIX. századi és a kortárs okkultisták naivsága, hogy a valóság valóságát a tudományos hazugság módszerével akarják kimutatni. Nem az idő logikája szerint kell gondolkodni, hanem a Hagyomány logikája szerint. Az idők egymást szimbolizálják, tehát a Rózsakeresztesek láthatatlan Temploma létezik és létezett, függetlenül a történelem, az önök történelme hatásaitól. A végső kinyilatkozás ideje nem az órák ideje. Kapcsolatai a »finom történelem« idejében vannak, ahol a tudomány előbbjei és utóbbjai keveset számítanak” (Aglie szavai, 165–166), majd később ugyanő: „... a Természet nem ismeri az időt. Az idő a Nyugat találmánya” (268.)

Az időnek – a cselekmény szempontjából – három jól elkülöníthető tengelye, aspektusa vagy szintje van, ezek bizonyos pontokban találkoznak, majd ismét szétválnak. A rövidtől a tágabb, egyben a konkrétól az elvont felé haladva ezek a következők: az 1984. június 21–26. közötti néhány nap, a 23-i kulminációs ponttal; a három szerkesztő életének, tevékenységének ideje, lényegében a II. világháborútól a fenti időpontig; s harmadjára a templomos idő, amely szétolvad a történelem több ezer évében, s tulajdonképpen le sem zárul a regénnyel, bár június 23-a e vonatkozásban is a legfontosabb pillanat.

Kezdjük tehát vele.

Szent Iván, nyárközép. A regény első két fejezete, majd a 111–116. fejezetek a június 23-ról 24-re virradó éjjelen játszódnak. Casaubon a Conservatoire egyik periszkópjában, majd a Szabadság-szoborban rejtőzködve tanúja az utolsó, nagy misztikus szeánsznak, amelynek során szeme láttára meghal barátja és barátja szeretője. Ez Keresztelő Szent János napja, Szent Iván-éj, amelyhez általában a szexuális szabadosság asszociálódik, illetve – Shakespeare vígjátékában is – bizonyos földönkívüli

erők, szellemek, manók jelenléte. Keresztelő Szent János a középkor óta az angol szabadkőművesek védőszentje, újtestamentumi próféta és „valami más”. A nyári napforduló a naptárban pontosan a karácsonynak, Jézus Krisztus születésének ellenpontja. Keleti, főleg perzsa hatásra a keresztények december 25-re tették a Megváltó születését, mivel a pogányság és ótestamentumi „sötétség” után új Nap született, a kereszténységé. December végén végre megszűnik a Sötétség terjeszkedése, hosszabbodni kezdenek a nappalok, megszületett és terjeszkedni kezd a világosság, „Én vagyok a világ világossága – határozza meg önmagát Jézus – Aki követ, nem jár többé sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága” (János 8,12)

Június 23/24 éjjele után viszont véget ér a Sötétség visszaszorulása, s megszületik az új Sötétség, a Sátán uralmának kezdete, aki ezen az éjjelen sikeres offenzívába indul a Fény-Nap-Krisztus ellen. Ha december 25-e Krisztus, akkor június 23-a az Antikrisztus születésének ideje és ünnepe, az apokaliptikus Bestiáé. Ezt az értelmet erősítette a nap is. 1984-ben Szent Iván szombatra esett. Ez a zsidók ünnepnapja, a keresztény felfogás szerint a boszorkányoké, az ördögösöké. Az irodalmi feldolgozások közül elég csak Goethe *Faustjára* vagy Bulgakov *Mester és Margaritájára* utalnunk, hogy lássuk ennek jelentőségét. A naptárakban megőrződött asztrológia szerint ez Saturnus napja (Saturday), s hozzá a rosszkezd, a különféle nyavalyák, a betegség, a halál, a depresszió érzése kapcsolódott. A keresztény ünnep a vasárnap, az Úr napja (Domenica), a Nap, a Világosság napja (Sunday, Sonntag).

Az ehhez az időegységhez közvetlenül tartozó cselekmény két nappal korábban kezdődik, csütörtökön, mint Dante pokolbéli útja, s ahogyan a nagy firenzei, Casaubon is vasárnap hajnalban szabadul, ő egy földalatti szennyvízcsatorna-rendszeren keresztül a Conservatoire-ból. Csütörtökön délelőtt kapja Belbo kétségbeesett, segélykérő telefonját, szombatig megfejtí a számítógépre rögzített információkat. Vasárnap Párizsban van, hétfőn délelőtt elmegy Wagner doktorhoz, majd visszautazik Milánóba, s onnét a már halott Belbo vidéki házába –, s itt ér véget a regény a 27-re virradó éjjelen.

A másik, a cselekmény szempontjából többé-kevésbé önálló időrész a három szerkesztőé. Ahogy az előbbieken, úgy itt is rendkívül pontos Umberto Eco. Ők a mű elején nem a létükkel, hanem a tudatukkal kapcsolódnak a templomos misztikához. Valóságos földi emberek, a valóságos földi idő perspektívájában, kötöttségeivel. Felelevenednek a háborús élmények, a magyarországi 56-os események, a nyugati országok baloldali mozgalmi, a diáktüntetések stb. Megismerjük Belbo és Casaubon

(kisebb mértékben Diotallevi) életét, munkáját, emberi kapcsolatait. Mindez azonban egy irányba mutat: egyre mélyebben belemerülnek szerkesztői munkájukba, amelynek során megismerkednek a titkos társaságok tagjaival, vezetőivel. Részt vesznek bizonyos szeánszokon. Ezen a szinten ismerjük meg Garamond-Manuzio kiadói tevékenységét, működését, könyvterjesztését is.

Sokkal nehezebben körülhatárolható a mű által bemutatott, általunk harmadikként tárgyalt templomos idő. Kezdeté az ősködbe vész, s máig nem zárult le. Kelta és ariánus történetek jelentik talán az első kristályosodási pontot: eszerint Krisztus kelta mítosz, hermetikus allegória, a Szentháromság ariánus eszmény, ezért is határozta meg egy druida, Szent Bernát a templomos rend alapszabályát a hármas számmal. Konkrétan: a kerekasztal lovagjai voltak az első templomosok, s a Szent Grál fejezte ki eszmeiségüket. A Grál – az ő felfogásuk szerint – Krisztus vére, vagy a vért felfogó kehely. Az utolsó vacsorán Krisztus kezében volt, Arimateai József a Szentföldről Provence-ba vitte. A kehely tulajdonképpen nem más, mint a különleges energiával, kisugárzással rendelkező *lapis exillis* (116), amely radioaktív vagy lézersugárzás kibocsátására képes „bölcsek köve”. Meg kell találni és el kell foglalni a helyet, ahol az utolsó vacsora végbement, hiszen ez a világközep, az *omphalos*, a „köldök”, ahonnét minden élet és hatalom ered; és a Grált, amely kozmikus, világbíró erőt koncentrálni önmagában. Ezek segítségével – a templomos Terv szerint – a Föld országai meghódíthatók. Eco utal arra, 1939-ben egy német SS Obersturmbannführer, Otto Rahn foglalkozott a Grállal, az Aranygyapjú (a nyári napforduló jelképe!) és az argonauták (lovagi hősiesség) történetével, azért, hogy felfedezze és működésbe hozza a csodálatos erővel bíró követ, vagyis az atombombát (117.), s Hitler a „hatodik találkozás” évében 1944-ben kezdett beszélni a titkos fegyverről (121.)

A templomosok a világi és egyházi hatóságoktól elismerten végezheték feladatukat a keresztes háborúkban egészen 1307-ig. Ekkortól kezdődően azonban egyre gyakrabban kerültek összetűzésbe a francia királlyal, Szép Fülöppel (1285–1314), aki az ospitalieri rendet támogatta, s az egyházzal. Az ellenségeskedés odáig vezetett, hogy a templomos rend vezetőjét, Jacques de Molay-t 1314-ben kivégezték. Ettől kezdve a rend titkos társaságként – vagy inkább titkos társaságokként működik. Innét indul működésük „földalatti”, ellenzéki és titkos szakasza. A történelmen végighúzódó titkos szekták legértékesebb része mind a templomos-gondolathoz tartozik. Első nagy találkozásukat 1344-ben tartották, s ekkor elhatározták, hogy bosszút állnak a világon – az Ördög segítségével – Jacques de Molay kivégzéséért. Tervük szerint 120 évenként fognak

találkozni, azonban az egyik találkozás, melyet 1584. június 23-ra terveztek, a Gergely-féle naptárreform (amit nem egy időben vezettek be a franciák és az angolok) miatt elmaradt, s így megszakadt ugyan a lánc, a Terv mégis tovább él. A templomos jelenlét hatalmas kulturális fellendülést is hoz: a 16. század az angol empirizmusé (a virágzás a 17. század legelején hirtelen, nehezen magyarázhatóan véget ér, a Shakespeare-bemutatók után húsz évvel Angliában bezárják a színházakat), a „titkot”, a Tervet – így vagy úgy – az angolok a franciáknak adják át. A 18. a francia racionalizmus százada, a következő állomás a német idealizmus és romantika százhusz éve, ami 1944-ben zárul le. (Eco kronológiai rendben részletesen felsorolja a titkos társaságokat 1645-től 1936-ig, 334–337.)

Ahogy bajban voltunk az idő dimenzióival, úgy nagyon nehezen meghatározható az a tér is, amelyben és amelyen a regény játszódik. Először is nem állíthatjuk teljes egyértelműséggel, hogy a mindent összefogó végső nagy jelenet igaz-e vagy álom. Casaubon – az egyetlen, aki tudósít róla, – sem biztos benne, hogy amit látott a valóság volt vagy a „tükrök játéka”. Ez természetesen csak abból a szempontból érdekes, hogy a nagyjelenet játék-e a játékban. Mindenesetre az a tény, hogy a főhős egy periszkópból nézi a szeánsz eseményeit, mutatja: a cselekmény itt két szinten zajlik.

A szerkesztők pontosan és nagyon precízen leírt helyeken mozognak. Ilyen a milánói kiadó, a párizsi Conservatoire, a müncheni Deutsches Museum, Pilade kocsmája, a brazíliai egyetemi környezet stb. Gyanítom, ha valaki az utazásokat ellenőrizné az adott év menetrendjében, azokat is helyénvalónak találná.

Valóság és fikció keveredik viszont a templomos léttér leírásában. Egyrésztől ők is jelen vannak a milánói, párizsi eseményeken, s ekkor nem is tudjuk róluk, hogy valójában kicsodák. Másrésztől szó van azokról a helyekről, ahol a templomos tevékenység valahogyan nyomot hagyott. Az agartha-i földalatti rendszer, Provance bizonyos részei, Stonehenge kövei vagy a chartres-i gótikus katedrális szobrai úgy jelennek meg, mint a templomos tevékenység hatásait mutató objektumok. Ezek tehát a konkrét és a fiktív találkozási pontjai. Ugyanide tartoznak a rend tagjainak találkozóhelyei, vándorlásaik állomásai.

A hétköznapi gondolkodás számára pusztán fikció viszont a tér harmadik egysége: a Föld középpontja, a mozdulatlan út, ahonnét minden szétárad, ahol a Világ Királya él, s ahol az inga tűje mindig ugyanazt a pontot súrolja. E hely – először Jeruzsálemben vélték megtalálni – felfedezése a Terv megvalósításának *sine qua non*ja. Innét könnyűszerrel felrobbantható lenne a világ, s ha nem is robbantanák fel (hiszen akkor mit hódítottak meg az Ördögnek?), mindenesetre a Föld uralkodói zsarolhatóak

lennének ezzel a lehetőséggel. A Foucault-inga azonban a próbálkozások dacára sehol sem áll be egyetlen egy pontba, s nincs *Térkép*, amely eligazítást adna. Nincs *Térkép*, amely megmutatná, hol van az omphalosz, amelyben egy és ugyanaz: élő, halott és halhatatlan, múlt-jelen-jövő, lent-fönt, földalatti-földiisteni. A *Térkép* okozta Belbo halálát, pontosabban a *Térkép* hiánya. Azt állította Agliének, hogy megtalálta a *Térképet*, ami azonban nem lehetett igaz. Míg a végtelent, a végtelen erejét és lehetőségét magába záró mágikus pont helye titok marad, addig a regényben leírt három szeánszon találkozik a földi ember és a kozmikus energia. Mindhárom összejövetelet a templomosok rendezik, ők irányítják az eseményeket. Az első a braziliai: itt Casaubon brazil barátnője, a racionalista és erősen kételkedő Amparo (imparo = „megtanulom”?) transzba esik, s a környezete benne látja a „diavolessát”, az Ördög megjelenését. Aglié itt elmagyarázza, mi a különbség a demokratikus, demagóg miszticizmus és az arisztokratikus beavatottság között (172.), s ebből fakadóan a titkos társaságok is kétféle embertípusból állnak. A „laikus” Amparo nagyon erősen vigyázott arra, hogy értelmét megőrizze az okkult befolyástól, nem figyelt azonban eléggé a testére, amely így kiszolgáltatottá vált az ördögi hatásnak, s végül hatalmába kerítette az értelmet is. Az Aglié által megfogalmazott tanulság: „Il laico è più debole di noi”, a laikus gyengébb nálunk.

A második szeánszot egy Milánó melletti kastélyban rendezik, a harmadikat – mint már többször említettük – a párizsi Conservatoire-ban. Az idő korlátainak szorításában élő emberek közül egyedül Casaubon vesz részt mindhármon, mindig megfigyelőként, sohasem „szereplőként”.

A titok útja

A középkori hermeneutika a szent szövegek négyféle jelentésrétegét Isten evilági megváltó művével hozta kapcsolatba, minden a Fiúra, Jézus Krisztusra, életére és halálára vonatkozik. Ember és világ történelme a megváltás után nem más, mint Isten szétáradó szeretete, s e históriának igen lényeges mozzanata a minden keresztény számára lehetőségként felkínált örök lelki üdvösség. E hatalmas műben az ember akaratán kívül is beteljesítheti az isteni szándékot, ilyen például a *Commediában* leírt Rácháb, aki a zsidó kémeket támogatta Jerikóban. Ami az Isten által folyamatosan megváltott világ határain kívül esik, egyszerűen irreleváns, s nincs önmagán túlmutatató jelentősége és jelentése.

A *Foucault-inga* mágikus-hermetikus eszmékből táplálkozik, s a világ színpadán helyet követel magának Isten antagonistája is. Az ember nem pusztán végrehajtója, beteljesítője a Jó akaratának, hanem a határokat

szétromboló értelmével, a „meghaladás” nyughatatlan vágyával egyben teremtője is akar lenni. De mivel a Rend törvényszerűségei miatt csak korlátozott módon alkothatja meg önmagát, történelmét és környezetét, s ezzel elégedetlen, transzcendens erőkhöz fordul, s új erők válnak ekkor természetes szövetségésévé. Íme ismét: Szent Pál helyett Faust.

Isten az *egészre* figyel, s akarata az *egészben* érvényesül, antagonistája viszont megjelenik az egyes dologban, a konkrétban is, s rejtve felveti egy másfajta egész lehetőségét. Ezért kell a részletekre figyelni, ezeket – ha transzcendenciával telítettek – abszolúttá tenni. A permutációkkal, a kombinációkkal ezt el lehet érni. Vannak releváns szekvenciák.

A zsidó misztika szerint a felsőbb régiók, szefirotok, a Kether, a Hokmach és a Binah még ellent tudtak állni az isteni ragyogásnak, az alsóbbak, a Jesod és a Melkut azonban már összetörtek. Így az igazság – a vázák összetörése után – csak töredékekben fedezhető fel, ezekből kell összeállítani. Ezért játszik a héber ábécé 22 betűjével a számítógépen Casaubon. Ha elfogadjuk, hogy a számunkra megjelenő részletekből egészet építhetünk, tehát a cserepekből újra összeállíthatjuk a *vázát*, akkor a szinkretizmus álláspontján vagyunk. Ezzel kapcsolatban Eco megállapítja, hogy a szinkretizmus egyáltalán nem szkepticizmus, hiszen abból a mély meggyőződésből ered, hogy *van* általános igazság, s ezt valamilyen módon el is lehet érni. A mágikus szövegértelmezés abban különbözik a középkori kereszténytől, hogy az előbbiben *nincs* biztos *megoldás*, nem ismerjük az egyenlet végeredményét, nekünk kellene megtalálnunk. Ehhez szabadon cserélgethetjük az egyenlet oldalainak elemeit, s nincs képlet, amelyhez igazodnunk lehetne. Égi erők jelennek meg a földön, s intellektuálisan (fehér mágia) vagy a praxisban is (fekete mágia, szeánszok) „nekünk valóvá lesznek” (Kant *Ding an sich*je után Fichte szubjektivizmusa). Tehát *van* általános igazság, de *nincs* út, nincs térkép, amely hozzá vezetne, vagy nincs terv, amely szerint a cserepeket vázává lehetne összerakni. A titok a Terv, a Térkép. De létezhet-e ilyen Terv és Térkép?

Eco regényében – mint mondtuk – a titok a NEM, de megnyilvánulási formái pozitívak, hogy csak a legeggyértelműbbre utaljunk: így vagy úgy, de szinte valamennyi szereplő áldozatul esik a templomos tervnek, sőt az sem kizárt (Eco szerint), hogy a világháború is valamilyen módon ide kapcsolható. Valóságunk számtalan mozzanata enyhén szólva meglepő összefüggéseket mutat a mágikus szimbolizmus (főleg számszimbolika) törvényszerűségeivel. Eco felveti és el is veti a pozitív titok lehetőségét.

A mű cselekménye a titok útja. Furcsa események, gondolatok, emberek, kijelentések bonyolult hálózata, ahol szinte mindennek van konkrét és önmagán túlmutató jelentése.

„Akkor láttam az Ingát” – kezdődik Casaubon elbeszélése. A párizsi technikai múzeumot a szabályoknak megfelelően szombat délután bezárják, hősünk azonban megpróbál elrejtőzni az örök elől, hogy tanúja lehessen az esti szeánsznak. Ez a Keter birodalma, a primordiális üré, ahogyan korábban Diotallevi fogalmazott: „De talán ebben a *tsim-tsumban*, ebben a visszavonulásban, ebben a magányban, benne van már a *tiqqun* ígérete, a visszatérés Ígérete” (21.) Casaubonnak sikerül kijátszania az örököt, s elrejtőzik a periszkópban. A második szefirot, a Hokmach a „Két nappal korábban” mondattal indul. Mint kiderül, Casaubon szerdán délután érkezett Milánóba, s csütörtökön délelőtt még az ágyban hevert, amikor megszólalt a telefon, s Belbo izgatott, megváltozott hangját hallotta. „Párizsban vagyok... nekem kell mennem szombat éjjel a Conservatoire-ba. A Terv igaz... üldöznek” Kik? „A Templomosok, az ég szerelmére, Casaubon, tudom, hogy nem akarja elhinni, de minden igaz volt. Azt hiszik, nálam a térkép, körülvettek, arra kényszerítettek, hogy Párizsba jöjsek. Azt akarják, hogy szombaton éjfélkor a Conservatoire-ban legyek, szombat – érti – Szent János éjszakája... nem akarok odamenni, menekülök, Casaubon, azok megölnék. Értesítse De Angelist – nem, fölösleges De Angelist – semmi rendőrség, könyörgöm” És akkor? „Akkor nem tudom, olvassa el a diszkeket az abulafián, az utolsó napokban mindent elhelyeztem ott, azt is, ami az utolsó hónapban történt... Figyeljen, menjen a dolgozószobámba, az íróasztalom fiókjában van egy boríték, benne két kulcs. A nagyobb nem számít, az a vidéki házamé, de a kicsi a milánói lakásomé, menjen oda és olvasson el mindent, aztán határozzon, vagy beszéljünk róla, Istenem, nem tudom, mit tegyek... a hívószó...” A telefonban dülekedés tompa zajai, majd valaki visszaakasztotta a kagylót, (25–26.)

Casaubon Belbo utasításainak megfelelően elkezd dolgozni a számítógépen, de nem tudja beindítani a programot, hiányzik a hívószó. Hosszas kísérletezés után, amikor sokadszor megjelent a képernyőn az „Hai la parola d'ordine?” mondat, Casaubon – némi alkoholos befolyásoltság alatt – dühösen beírta a NO szót. Erre a monitor megtelt szavakkal, ábrákkal, beindult a program. A számítógépen Belbo életének története volt, különös tekintettel a legutolsó időkre. A regényben Eco más tipográfiával közli Belbo szövegét (regény a regényben), amelyhez Casaubon megjegyzéseket fűz, pontosabban a számítógépen talált információk eszébe juttatják a múlt egyes mozzanatait, s ezek végül történetté állnak össze. Szó van Belbo szerelmeiről, a nemzetközi munkásmozgalom kudarcáról, Pilade

kocsmájáról, ahol megismerkednek stb. Különös élenkséggel elevenednek meg ezek a napok. 1970-ben Casaubon mint egyetemi hallgató, aki a templomosokról írja szakdolgozatát, áhítattal figyeli a nagy tudású, fölényesen intelligens szerkesztőt. E beszélgetések több mondata visszatér majd a másfél évtizeddel későbbi végső szeánszon, ahol Belbo – Casaubon a tanú – ugyanolyan fölényes és ironikus volt, mint a kocsmái beszélgetések során. „Lei dice?” – hangzik el ott is, itt is; s a kérdés udvarias érdeklődésnek tűnik ugyan, de valójában a mélységes egyet nem értést fejezi ki. Valamint a piemonti „Ma gavte la nata” (levati il tappo – „túlzottan felfuvalkodott vagy, húzd ki a seggedből a dugót, hogy leeresszél”) kifejezés, amit egyenesen Agliének mond, aki az emberiség, a tudás nevében kéri Belbót, adja elő a Térképet. Ez az irónia, ez a távolságtartás kutató és kutatott valóság között imponál Casaubonnak: „Aki a szifiliszről ír dolgozatot, végül már szereti a spirochéta pallidákat is.”

A társasághoz kapcsolódik egy Ardeni („lángoló”, „lelkes”) nevű ezredes, aki előhozakodik egy állítólag 14. században írt francia-provanszál nyelvű szöveggel, amely – Ingolf megfejtése szerint – a templomos Terv egy fennmaradt példánya. A szöveg arról tudósít, hogy 36 évvel a templomosok szénásszekéren való menekülése után (tehát 1344-ben) újra találkoztak és bosszút fogadtak. Hatszor hatos csoportokban a világ hat helyére mentek, a pecsétes titkot így mindenki 20 évig őrzi, majd átadja a következőnek. A „fehér kabátosok” (ld. a párizsi utcát a Marais-ban) 120 évenként előjönnek rejtekhelyükről és hatszor találkoznak, s beteljesítik a bosszú művét.

Miután elvégezte egyetemi tanulmányait, Casaubon Brazíliába ment olasz lektornak egy lánnyal, Amparóval. Ott ismerkedik meg Agliéval és ott vesz részt az első szeánszon, amely Amparo számára megaláztatással végződik, útjaik kettéválnak. Casaubon visszatér Itáliába, ahol egy másik lánnyal, Liával ismerkedik meg. Lia nem hisz a templomos históriában: bebizonyítja barátjának, hogy az Ardeni-féle magyarázat teljesen helytelen, egy mosodaszámláról van szó, nem a Tervről. Ugyanakkor az egész számmisztika abszolút természetességgel kapcsolódik a hétköznapi élethez, abból bomlik ki, s nem a transzcendencia földi megjelenése. Az egész játék, Casaubon jobban tenné, ha inkább mással foglalkozna. „Non mi piace, è un brutto gioco” – nem tetszik, csúnya játék.

A három szerkesztő túlságosan mélyen megismeri a hermetikus hagyományt és a templomos titkot. A cselekmény irányítását Aglié veszi kezébe, s a többiek egyre inkább érzik, hogy nagyon veszélyes vállalkozásba fogtak, a tüzzel játszanak. Belbo szerelmével, Lorenzával menekülni próbál, de egy baljós baleset után visszatérnek. Autójukkal elütöttek egy kutyát, s tudjuk a *Faustból* is, hogy az állat Mefisztó inkarnációja. A legveszélyesebb

ellenfél a szkeptikus-ironikus és nagyon okos Belbo. Aglié arra kéri „barátját”, vigyen el egy csomagot Firenzébe, amikor Milánóból Bolognába utazik. Amikor Bolognában leszáll, hagyja a bőröndöt a csomagtartóban, majd az egyik kollégája leszedi a firenzei pályaudvaron. A bőröndben pokolgép van, ami csak a véletlen szerencse következtében nem robban fel, de az utasok személyleírást adnak Belbóról, akit ezért a rendőrség üldözni kezd. A „napvilágra” nem jöhet, mert keresi a rendőrség – az egyetlen rendőr az „angyali” De Angelis közli, nem foglalkozik a templomos ügyekkel, szeretné felnevelni a gyermekeit (a történet egy korábbi fázisában egy nehezen magyarázható haláleset vagy inkább eltűnés miatt folytatott nyomozást a milánói rendőrség tisztjeként) –, a „sötét” erők pedig megindulnak ellene. Végző kétségbeesésében három nap és három éjjel számítógépére rögzíti az eseményeket és felhívta egyetlen szóba jöhető barátját, Casaubont (Diotallevi élet-halál között fekszik egy kórházban, Garamond pedig az ellenség táborában volt).

Casaubon – megismerve az üzenet tartalmát – június 23-án lopva bennmarad a Conservatoire-ban. Rejtőzködő tanúja a szeánsznak: Lorenza (akit médiumként akartak alkalmazni) megölésének, s annak, hogyan válaszol Belbo a templomos főnököknek. Bátorsága okozza vesztét: nyaka köré tekerik a Foucault-inga kötelét, amelyen lengve leli halálát, mint mondtuk, szefirot-fára emlékeztető testtartásban. Belbo ég és föld között egyszerre mozgó-mozdulatlan, jel és jelentő, élő és halott. Casaubon a szörnyű élményt periszkópból nézi végig. Ezután elmenekül a helyszínről. Hétfőn megjelenik a diabolikus Wagner doktor párizsi rendelőjében, aki háttal állva hallgatja őt, s meglehetősen sommás megjegyzést tesz: maga örült. Egyáltalán igaz-e a szombati látomás? Valószínűleg nem, mert egy pszichiáter ezt mondta: örült. De milyen pszichiáter mondta, s mit jelent az örült? Azt, hogy túl bátor volt megismerni a közönséges halandó elől elzárt világot, vagy az érzékszervek helytelenül közvetítették a valóságot, vagy az értelem önmaga konstruálta az egészet, s így minden illúzió? Mindenesetre a regény hátralévő részében semmi olyan nem történik, ami azt bizonyítaná, hogy pusztá képzelgés volt. Belbo és Lorenza örökre eltűntek, s Diotallevi is meghalt szombat éjfélkor. Nem találkozik többé sem Agliéval, sem Garamond-nal, senkivel, aki így vagy úgy eldönthetné a dilemmát.

A regény legvége az íróasztalfiókban talált másik kulcs használata. A templomos bosszútól félve Casaubon Belbo vidéki házába megy, s az ablakon át nézi a tájat az erős holdvilágnál. Talán rajta is bosszút állnak, hiszen megírta a Titkot, a negatív titkot. De ő írta meg a történetet? „Én írtam meg vagy nem, nincs különbség. Úgyis mindig keresnének egy másik értelmet, az én csendemben is. Ilyennek lettek megalkotva. Vakok a

reveláció látására. A Malkut Malkut és elég. De mondd meg nekik. Nem hiszik el. És mégis megéri itt lenni, várni és nézni a dombot. Így szép.”
(509.)

Kísérletek egy európai irodalmi kánon létrehozására

Amióta a Nagy Sándor alapította észak-egyiptomi Alexandriában filológusok és könyvtárosok megkísérelték, hogy egységesen elfogadott irodalomtörténeti kánont²⁵² hozzanak létre, a „megmérésnek” mindig többretű, de minimálisan két szempontja volt. Az egyik a mű esztétikai hatásával, szépségével, a másik a műben kifejezésre jutó tartalomhoz való közösségi viszonyulással volt összefüggésben.

A gyakran pusztán szóban hagyományozott szövegeket kritikai vizsgálat alá vonták, az általuk megfelelőnek, hitelesnek gondolt változatot megmásíthatatlannak nyilvánították, vagyis „sírba zárták”. A rekonstrukció során feltárták a mű elfeledett szellemét is, illetve megkönnyítették az olvasó számára az ismeretlen helyek és utalások megértését. Egyik legjelentősebb képviselőjük, a kürénei Kallimakhosz (kb. Kr. e. 310–240) osztályozási táblázatokat (*pínakes*) készített, kijelölve a legfontosabb műnemeket, műfajokat és értékrendeket. Az első osztályba soroltak lettek a klasszikusok (*classicus*²⁵³ *scriptor*). A korábbi korszakokra visszamenőleg alkalmazott, itt felállított kánon lényegében a mai napig érvényben van. Az epika: Homérosz, Hésziodosz, majd a többiek, a tragédia: Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész stb. A kánonnak való megfelelés (vagy nem megfelelés) meghatározó jelentőségű abban az esetben, ha egy könyvvallás (mint amilyen a zsidó és a keresztény) alapszövegeiről, Isten szaváról van szó. Ami valamilyen oknál fogva nem tartozhat bele, az apokrifnek minősül és „rejtegetni kell”. Ugyancsak Alexandriában született a szerteágazó, több száz éves héber nyelvű szöveghagyományt egységes görög nyelvű *corpus*ba összefoglaló *Septuaginta*, amelyet hetven zsidó bölcs hetven nap alatt készített, csodálatos módon azonos szöveggel a Kr. e. 3. század első felében. (Számos vita után csak a Kr. u. 2. században rögzült mind a zsidó, mind a keresztény kánon.)

A középkor eltérő kritikai elveket alkalmazott a szent és a világi szövegekre²⁵⁴. Az előbbiekből könnyen kibontható volt a cél: vagyis a hit igazságának és a keresztény erkölcsnek a bemutatása, az utóbbiak több magyarázatot igényeltek, s változatosabban mutathatták be az érzelmeket (hősiesség, szerelem, barátság). A tetszés, az esztétikai hatás nagyban

²⁵² Az akkád eredetű görög szó nádat, mérőrudat jelent.

²⁵³ A szó eredetileg társadalmi kategóriát jelentett, az adóztatható tulajdonnal, értékkel rendelkező első osztályú polgárt, szembe állítva a csak gyerekekkel rendelkező proletariusszal.

²⁵⁴ Tertullianus megkülönböztette a *scriptura sacrát* (lat. *scribere*, írni) a (pogány) *litteraturától* (lat. *Littera*, gör. *Grammatike*)

befolyásolta ezeknek az alkotásoknak az elterjedését. A metrikai megszerkesztettség, a rímek, az ismert és ismétlődő motívumok segítették a mondanivaló emlékezetbe vésését, s ezáltal a hatékony nevelést is. A világi irodalom elsősorban a nemzeti tematikájú, anyanyelvű (német, francia) epikával és szerelmi költészettel (trubadúrok) az önállósulás útjára lépett. Az esztétikai hatás és érték kiszabadult a keresztény tartalom fogságából.

Mint annyi más területen, a kánonén is, Dantée az elsőség dicsősége. A *Pokol* szimbólumokban gazdag negyedik énekében a firenzei költő elhelyezi saját magát a pogány irodalom fejlődéstörténetében: Homérosz a költők fejedelme, őt a „szatirikus” Horatius követi, a harmadik Ovidius, az utolsó ebben a sorban Lucanus. Följük emelkedik azonban a közjük visszatérő Vergilius (onorate l’altissimo poeta). A régiek maguk közé hatodiknak bevették Dantét, aki a keresztény költőket nem állította a pogányokéhoz hasonló sorrendbe, jöllehet a keresztény éra több fontos alkotóját esetenként szó szerint is idézte (például Venantius Fortunatust). Ebből a szempontból elsőnek, a többiektől alapvetően különbözőnek tekintette magát. A Paradicsom nyitóénekében arról a szégyenről beszél, hogy nincsen rajta kívül igazi költő a korban, talán majd jönnek utána (*Par.* I. 22–36). Művét, kimondatlanul ugyan, de csak az evangéliumokkal tartotta összehasonlíthatónak. Az utókor, akárhogyan is vesszük, őt igazolta: a keresztény Európa vele lép be a „világirodalomba”. Curtius, Auerbach, de még Bloom is Dantéval nyitja az antik utáni kánon.

A 16. század és a romantika nagy kánonvitákat hozott az európai irodalom- és művészettörténetben. Az előbbi az antik-követők és a modernek kettős értékrendjét ütköztette (*Querelles des Anciens et des Modernes*), az utóbbi két irodalomtörténeti tablót fordított szembe egymással: a naivot és a szentimentálist, a pogányt és a keresztényt, Délt és Északot, a klasszikust és a romantikust, az utánzást és az eredetiséget, az apollóit és a dionüszoszit. A dichotómiák mellé Goethe az egészséges (klasszikus) és a beteges (romantikus) ellentétét tette. Állásfoglalása az alexandriai-európai klasszikus értékrend mellett teljesen világos: „...a világirodalom korszaka van most soron... De bármennyire becsüljük is azt, ami külföldi, nem szabad valami különöshöz odatapadnunk, és azt mindenáron mintaképnek tekintenünk. Nem szabad azt gondolnunk, hogy ami kínai, az lenne az a bizonyos, vagy ami szerb, vagy Calderon vagy a Nibelungok; hanem mintaképre szorulva térjünk mindig vissza a régi görögökhöz, akik műveikben szüntelenül a szép embert ábrázolták. Minden egyebet csak mint történelmet kell tekintenünk, és magunkévá tennünk

belőle, amennyire lehet, azt, ami jó.”²⁵⁵ A „felvilágosult elmék” rendkívüli nyitottsága az Európán kívüli kultúrák iránt azonban nem jelentette egyúttal és feltétlenül azt (mint olvassuk Goethénél), hogy ezeket az európaival egyenrangúnak gondolták volna. Hiszen a „szép embert” csak itt tudták életre kelteni, másutt legfeljebb korlátozott módon. A földrajzi, vallási és kulturális okokból természetesen adódó, minden belső háborúskodás dacára viszonylag egységes történeti fejlődés bizonyító ereje mellé filozófiaiakat is kellett helyezni. Az események véletlenszerűnek tűnő sorjázásában fel kellett tárni Európa kohéziós vagy centripetális erőit.

A múlt század első felében több olyan jelentős eszmetörténeti összefoglalás született, amely más-más szempontból mutatta be az abszolút értéket képviselő európai civilizációt összetartó erőket. Civilizációk különbözőségeiben is homogén értékrendet képvisel. A szellemi elit ekkor úgy érezte, az „új barbárság” térhódításával az alapértékek kerülnek végveszélybe (Thomas Mann politikai esszégyűjteménye 1938-ból: *Európa, vigyázz!*). A megsemmisülés, az igazi (európai) civilizáció elvesztésének a réme fenyeget. Oswald Spengler (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918–1922, *A Nyugat alkonya*, 1995), Ernst Robert Curtius (*Europäische Literature und lateinisches Mittelalter*, 1948, *Európai irodalom és latin középkor*) és Erich Auerbach (*Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, 1946, *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*, 1985) nagy szintézisei meghatározták az irodalomtörténetek alapvonalait is. Spengler *Kulturpessimismusa* és még inkább *kultúrmorfológiája* mélyen hatott Szerb Antal világirodalom-történetének alapelveire, „nagyobbára őt követtem” – állítja. A világirodalom jelenlegi (1941) határai a következők: „két klasszikus nyelv, a görög és a latin irodalma, továbbá a Szentírás – ezek kultúránk közös alapjai. Azután pedig a három nagy latin leánynyelv, a francia, olasz és spanyol és a két nagy germán nyelv, a német és az angol irodalma. Ezekhez hozzájárult.... A lengyel, orosz és skandináv irodalom...”²⁵⁶ Összességében viszonylag kevés műről van szó, „kötetei elhelyezhetők egy nagyobb terjedelmű dolgozószoza falai mentén.” A Szerb Antalénál valamivel korábban született világirodalom-történeti összefoglalás anyaga túlterjed a kontinensen: Ázsiában született és Amerikába is átterjedt. Babits Mihály *Az európai irodalom története* címet adta, mivel a világirodalmat az „európai áram”, az „európai szellem” hatja át, s belőle született az európai kultúra. Ez pedig a keleti és az egzotikus kultúrákkal ellentétben „az egyéniség hatalmán alapul.

²⁵⁵ Johann Peter Eckermann, *Beszélgetések Goethével*. Magyar Helikon, Budapest, 1973. 230. (1827. január 31.)

²⁵⁶ Szerb Antal, *A világirodalom története*. Budapest, Magvető, 1973. Bevezető VIII.

Nagy teljesítményei egyének teljesítményei, akik gyakran idő és tér távolságain át egymásra hatva és egymást erősítve lázadtak a köz-szellem ellen. Lázadásuk a köz-szellemet folyton kiemelte önmagából; s így lett az európai kultúra haladó és változó folyamat, melynek valóságos élettörténete van, belső dráma, lelki válságokkal.²⁵⁷

Az *élite* történelmi és kulturális missziójában hívő Curtius félti Európát a tömegek lázadásától, mind annak náci, mind pedig bolsevik változatától. A jelenlegi káoszból (művét 1932 és 1947 között írta) a kivezető utat a múlt példáihoz való visszatérés és az egységesség határozott felmutatása jelentené. Ennek érdekében a folyamatosan alkalmazott retorikai formulák, műfajok, témák, stílusok, irányzatok szerint bemutatja a páratlan értékű civilizációt, amely a kereszténység (Novalis: *A kereszténység avagy Európa*, 1799 „egy nagy és közös terv egyesítette e hatalmas szellemi birodalom legtávolabbi provinciáit”), és a görög-római, mediterrán kultúra egységes szövete. („Csak az mondhatja magáról, hogy európai, aki *civis romanus*sá vált.”²⁵⁸) A nemzetekre való feldarabolással ez az egység gyengül.

Az oktatásban a bölcsészkarok túlzottan specializált irodalomtörténeti programjai a 19. századi avitt nemzetállamok koncepciója szerint szerveződnek és a szétesés irányába mutatnak. Curtius – a kereszténydemokrata kancellár (1949–1963), Konrad Adenauer „tanácsadójaként” is – a Nagy Károly-i és dantei (hosszú fejezet szól a firenzei száműzöttről és másutt is szinte laponként utal rá²⁵⁹) alapokon nyugvó új Európa egyik legfontosabb irodalomteoretikusa lett. Azon fáradozott, hogy az egyetlen nemzetek fölötti európai spirituális szervezet, a katolikus egyház mellett létrejöjjön a világi is. Ebben végül nem kis szerepe lett éppen Adenauer kancellárnak. Az európai szuperállam feladata nem áll nagyon messze attól, amit Dante a Monarchiára szeretett volna ráruházni. (Nagy kár, hogy Curtius magisztrális műve nincs magyarra fordítva.)

Erich Auerbach osztotta kortársai félelmét a háromezer éves civilizáció végét (*finis Europae*) jelentő politikai állapotok miatt. Ő a valóság ábrázolására alkalmazott stílusok együttes jelenlétét és ütközéseit

²⁵⁷ Babits Mihály, *Az európai irodalom története*, Budapest, Nyugat, 1936. 10.

²⁵⁸ Ernst Robert Curtius az angol-amerikai Th. S. Eliot gondolatát (1920) idézi: „ha valaki visszavonná mindazt, ami Rómából származik, amit a norman-frank társadalomnak, az Egyháznak, a humanizmusnak köszönhetünk, közvetlen vagy közvetett csatornákön keresztül, mi maradna? Néhány teuton szógyök és maghég. Anglia „latin” ország, és nem kell Franciaországba mennünk latinitásunkért.” Angol nyelvű kiadás, *European Literature and the latin Middle Ages*. Princeton, 1973. 35.

²⁵⁹ A fenti kiadás tematikus névmutatója 129 kolumna-sorban hozza a Dante utalásokat (620–621), a szintén hangsúlyozottan tárgyalt Vergiliusnál ugyanez a szám 67 (660), Homérosznál 39 (631) Goethénél 38 (628), Shakespeare-nél 12 (654).

veszi vizsgálat alá. Szerinte alapvetően a klasszikus civilizáció és kultúra elleni keresztény lázadás teremtette meg egykoron az európai (irodalmi) kultúrát, a pogány szenátorok (*senatores*) nyelvét a keresztény halászok (*piscatores*) nyelve váltotta fel. "Krisztus története győzte le az antik stíluszabályt, ebben ugyanis kíméletlenül keveredik a mindennapos valóság a legfennköltebb, legemelkedettebb tragikummal." Az antik példák alapján a 16–17. század fordulóján felállított elméleteket (a valóság különböző szintjeinek ábrázolásakor a nekik megfelelő stílusmódot kell alkalmazni) a francia realisták, Stendhal és Balzac zúzták szét.²⁶⁰

A II. világháborút közvetlenül megelőző és követő bő évtized irodalmárai, Babbitstól Curtiusig, az európai irodalom (s ezzel Európa) ellentmondásaiban is meglévő egységességét és az egységesség történelmi-politikai szükségszerűségét hangsúlyozták a(z emberi) civilizáció fenntartása érdekében.

Ma katonai-politikai értelemben nem fenyeget hasonló veszély, a kérdés inkább a *miértre* és a *hogyanra* vonatkozik. A megvalósulás útjára lépett gazdasági és politikai egységhez (EU) miként viszonyuljanak a szükségszerűen nyelvi és nemzeti alapokon létrejövő irodalmak? A különbségek és a konfliktusok nem föltétlenül negatív mozzanatok, a létrejövő egységek felbomlása Európa szabadságának és fejlődésének mutatója is lehet. Az erők között állandó konfliktus van, egyik sem tudja elfojtani a többit, és egyedül birtokolni a társadalmat a maga egészében. Ugyanez a különbség, ugyanez a harc benne van Európa eszméiben és érzelmeiben.

Az irodalmi kánonháború nem Európában kezdődött, sőt még különösebb viharokat sem kavart az öreg kontinensen. A róla szóló vita szűk szakmai keretek között maradt. Az Egyesült Államok egyetemlein viszont, ahol a túlzott Európa-központúság²⁶¹ megváltoztatása volt a látens politikai jelentőséggel is bíró cél, sok vita folyt róla. S valóban ma megválaszolhatatlan a kérdés, mi lesz a jövőben az európai szerepe (az eddigi hegemon után) a világirodalomban? Lehetséges, de a közeljövőben nem látszik valószínűnek, hogy gyökeresen megváltozik minden. Az

²⁶⁰ Erich Auerbach, *Mimézis*. Budapest, Gondolat, 1985. 542–543. A kötet első tanulmánya az *Odüsszeia* egyik jelenetét (a dajka felismeri a hazatérő Odüsszeusz combján lévő sebhelyet) összehasonlítja az Ábrahám áldozata téma ótestamentumi leírásával. A két stílus az európai kultúrára jellemző valóságábrázolás alaptípusa. Az „egyik oldalon kidolgozott leírás, arányos megvilágítás, hiánytalan összekapcsolása...egyértelműség, a történelmi-fejlődési és emberi-problematikus mozzanat korlátozása; a másik oldalon bizonyos részek kidolgozása, mások homályba borítása, szaggatottság, kimondatlan dolgok szuggesztív ereje,...többértelműség és értelmezésre szorulás, világtörténelmi igény...” 25.

²⁶¹ Az ellenzők szerint csak halott, fehér bőrszínű európai férfi (dead, white, European males) műve tartozhat a „kánonba”.

irodalom – néhány elszigetelt példától eltekintve – csakis valamilyen, irodalmilag fejlett nyelven válhat általánosan ismertté. Lassan ez (nem vitatva, hogy elvileg bármilyen nyelven lehet világirodalmi szintű alkotást írni) kizárólag az angol lesz, s így a helyzet e vonatkozásban még inkább egysíkú, mint néhány évtizeddel korábban volt, amikor még legalább öt-hat (európai) nyelvről és nemzetről lehetett beszélni. Ez a helyzet *volens-nolens* – irodalmon kívüli szempontokból – maximálisan felértékeli azt az irodalmat, amely az egyeduralkodóvá vált világnyelven született és születik (igyekezzen mindenki angolul írni). Illetve, a művek elsöprő többsége csak angol fordításban terjedhet el a világban. Tudjuk, nagy költőt csak másik nagy költő fordíthat más nyelvre tartós sikerrel²⁶². Ez a helyzet – ha lenne ilyenfajta költői szolidaritás – elképesztően nagy terhet róna a szükségszerűen korlátozott számú angol anyanyelvű zsenire. E nélkül a költői remekművek csak prózafordításban, tartalmi kivonatokban terjedhetnek el. Így viszont nem kerülhetnek be a „kánonba”: az olvasók legjobb esetben elhiszik a szakembereknek, hogy jó az a mű, amit ösztöneikkel rossznak tartanak, mert a rossz fordítás miatt nem okoz nekik esztétikai élvezetet.

A témáról szóló egyik legismertebb és legtöbbet idézett monográfia, Harold Bloomé²⁶³. A szerző már az angol-amerikai kánonhegemónia szempontjából rendezi el a részletesebben és összehasonlító módszerrel tárgyalt huszonhat író. Giambattista Vico végleges formában 1744-ben megjelent *La scienza nuova (Az új tudomány, 1963)* című történetfilozófiai műve alapján Bloom három (teokratikus: Homérosz, antik irodalom; arisztokratikus: Dante, Chaucer, Montaigne, Milton, Cervantes, Faust 2. rész; demokratikus: Eliot, Tolsztoj, Ibsen) plusz egy részre (kaotikus: Freud, Proust, Joyce, Borges) osztotta a nyugati irodalom valójában a középkorral, Dantéval kezdődő és Beckettal végződő történetét. A kánon középponti figurája Shakespeare: ami előtte volt abból a szempontból érdekes, ahogyan rá hatottak, a többiek pedig abból, hogyan hatott rájuk ő, még akkor is, ha megpróbálták elutasítani az angol drámaíró (Tolsztoj). Nélküle kánon sem lenne, sőt „a megismerés képességének nagy részét Shakespeare-nek köszönhetjük”. A művek hierarchiájának csúcsán egyedül és magasan kiemelkedve a *Hamlet*, az univerzális dráma áll. Könyve végén, a korábbi felosztás szerint négy listát is összeállított a világirodalom kanonikus jelentőségű íróiról, műveiről. Néhol feltünteti a már meglévő fordítás

²⁶² Elegendő összehasonlítanunk Szász Károly és Babits *Commedia*-fordítását, s még Babitsé sem mindenütt „az igazi”.

²⁶³ Harold Bloom, *The western Canon. The Books and School of the Ages*. Harcourt, N.Y. San Diego, London, 1994.

szerzőjét, alapvetően azonban fordításra, olvasásra ajánlja őket. A magyar irodalom szinte teljesen kimaradt. A kaotikus korszakban három nevet találtam, József Attiláét, alatta *A semmi ágán ül szívem* sor körülbelüli angol fordítását (*Perched on Nothing's Branch*), Juhász Ferencét *válogatott versekkel* és Németh Lászlóét a *Bűnnel* (*Guilt*, esetleg *Iszony?*), minden egyéb megjegyzés nélkül.²⁶⁴

Kimondatlanul ugyan, de az *amerikaival* szemben másféle elvek alapján álló irodalmi kánon létrehozására tesznek kísérletet az európai egyetemek oktatói. A római „La Sapienza” egyetem által koordinált felmérésben tizenkét ország, országonként két-három egyeteme vett részt (köztük a szegedi egyetem olasz tanszéke). A felmérések az előbbitől nagyon eltérő eredményt hoztak.

Vizsgálni kell azt is, lehet-e valamiféle közös európai szenzibilitásról, érzelmi életről és emocionális tudatról beszélni? Számos kortárs eseménnyel tudjuk bizonyítani, hogy egészen más lelki-tudati tartalmak határozzák meg a keleti despotikus társadalmak tagjainak vagy az iszlámhívőknek a cselekedeteit, mint mieinkét. A középkori trubadúrköltészet és hősi epika, vagy a modern líra lelkisége erőteljesen jellemez minket is. A bennük olvashatók meghatározzák érzelmi életünket, azt, ahogyan a szerelmet, a szeretetet, a halált, a barátságot, a hierarchikus társadalmi viszonyokat, a hősiességet megéljük, s ahogyan reagálunk rájuk.

Az európai lista sokkal árnyaltabb, mint az amerikai. Nem egy csúcspontú piramis, hanem közel hasonló magasságú csúcsok láncolata, amelyeket csak alig alacsonyabb pontok kötnek össze. Ez a lajstrom, véleményem szerint, eléggé kiegyensúlyozott és erősen tükrözi a klasszikus irodalom jelenlétét, egy kicsit inkább a görögökét (Homérosz, Szophoklész), mint a latinokét (Vergilius, Ovidius), mintegy utólag igazolva Goethe idézett megállapítását, valamint az antik továbbélését olyan erőteljesen hangsúlyozó londoni Warburg Intézet tevékenységének fontosságát. Petrarca műve, aki érzékenységben, tematikában, szonettformában egységesítette az európai lírát (petrarkizmus), itt az első a lírai költők között (11.), Bloomnál háttérbe szorult. Megjegyzendő egyébként a (lírai) költészet korábbi korokban betöltött vezető szerepének megszűnése. A kánonban az elsőség egyértelműen a prózát (regény) illeti. Roberto Antonelli, a kutatást irányító professzor külön szerzői és külön mű-listát kért. Ezen túlmenően a részt

²⁶⁴ Bloom könyvének eléggé jelentős visszhangja volt Magyarországon is, ld. http://w3.oszk.hu/repscr/wwwi32.exe/%5Bin=rpsr2.in%5D/?STS=BLOOM,_HAROLD,_pl. Szegedy-Maszák Mihály tanulmánya, *The Legitimacy of a western Canon*. „Neohelicon”, XXVI/2. (1999) 85–90, magyar nyelvű tanulmánya megtalálható <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/utohang.htm>, kritika a kritikáról <http://www.geocities.com/Athens/Crete/9391/szmmik.html>

vevőknek további tizenkét kategóriába kellett sorolniuk a világirodalmat, pl. gyermek-, ifjúsági, nőirodalom stb. A magyar irodalomból csak egy szerző és mű került az első tíz közé: Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című ifjúsági regényére sokan szavaztak a különböző országokból, s megelőzte Swift, Kipling, Dumas, Grimm hasonló műfajú alkotásait.

Azok a szerzők, akik legalább tíz jelölést kaptak, nyelvi hovatartozás szerint a következők: 9 francia, 4-4 olasz és angol (beleértve az írt és az amerikai), 3-3 német és orosz, 2-2 görög és latin, 1-1 spanyol, lengyel és norvég. Esetenként több szerző és mű kapott nagyon hasonló pontszámot, így inkább az első tíz-tizenkét „helyezés” adhat valamiféle jelzést a besorolásra vonatkozóan. A művek nyelvét illetően hasonló a helyzet: 8 francia, 6-6 angol és német, 5-5 olasz és orosz, 3 ógörög, 2-2 latin és spanyol, 1 norvég. Shakespeare (ötödik) és a *Hamlet* (harmadik) a maguk kategóriájában az elsők között vannak. Az irodalmi Pantheon első négy arcképe: Dante, Cervantes, Goethe és Dosztojevszkij, majd Tolsztoj, Kafka, Thomas Mann, Flaubert, Petrarca. Az első tíz mű: *Don Quijote*, *Isteni színjáték*, illetve *Faust*, *Háború és béke*, *Bovaryné*, *Az eltűnt idő nyomában*, *Ulysses*, *Daloskönyv* (Petrarca), *Iliász*, a 11. az *Odüsszeia*. A 20. századi szerzők közül az említettek mellett még James Joyce és Marcel Proust kapott sok szavazatot. A listát egyértelműen a regényírók vezetik, akik a modern Európa feszültségeinek fő irányait reprezentálják: a heroizmustól a nyomorúságig, a félelemig, a létre keléstől az emlékezésig.

Felvetődik a kérdés, mi értelme van egyáltalán ilyen listákat készíteni? Kinek kell ez? Semmiképpen sem az azon szereplőknek. A viták legostobábbika lenne, ha Dante vagy Shakespeare elsőse mellett érvelne valaki, a másik költőt lejjebb nyomva, vagy ha nemzeti presztízsvitát kezdeményezne ennek kapcsán.

Két értelmes célja mégis lehet. Az egyik a tanítással összefüggő: segítséget nyújtana a világirodalom tantárgy – ami alatt mi európai irodalmat értünk, miért ne nevezhetnénk így?²⁶⁵ – iskolai és egyetemi tankönyveinek és tantárgyi programjainak árnyaltabb összeállításában. A másik az eszmetörténeti perspektívába állított európai önismeret lehetne. Tudniillik egy ilyen kánon többet mond arról a korról, arról a közösségről, amely összeállította, mint a vizsgált irodalmi művekről. Valójában nem mi állítjuk Cervantest, Goethét, Homéroszt valamiféle hamis fejlődéseszmé alapján népszerűségi sorrendbe: ez most időszerű, amaz meg nem, ezzel feledésre vagy emlékezésre ítélve őket. Igazából ők tartanak nekünk tükröt, s okosan

²⁶⁵ A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC/ICLA) az *európai nyelvű irodalmak* kifejezést használja.

szemlélve olyan vonásainkat láthatjuk meg benne, amelyek örökre rejtve maradtak volna. A népszerű Bloom listái nem az ezredvég Észak-Amerikájáról szólnak? Vagy véletlen az, hogy a hetven-nyolcvan évvel ezelőtti heroikus munkás *fausti* ember helyét mostanra a „leleményes” utazó *odüsszeuszi* alakváltozatai váltják fel? *Odüsszeia*, *Isteni színjáték*, *Ulysses*, s nem folytathatnánk ezt a sort Don Quijotéval és az időt, a lélek terét és az emlékezést „kereső” felfedezővel, Marcel Prousttal?

Nemzetközi rankingek és bölcsész tudománymetria²⁶⁶

Az utóbbi öt-tíz évben alakultak ki a világ egyetemeit rangsoroló, nagy ismertséggel rendelkező központok. Ezek a ranking-összeállító cégek (London, QS, Times Higher Education-Thomson Reuters, THE), egyetemek (Sanghaj, SCImago, Leiden) és más intézmények igyekeznek ugyan megfelelő metodikát kialakítani a teljes tudományos világra, de mivel működésüket az e tekintetben sokkal jobban kidolgozott élő és élettelen természettudományokra alapozzák, eredményeik, következtetések számunkra több ponton joggal megkérdőjelezhetőek. Erősebb szóval: a bölcsész területen egyelőre csak erős fenntartásokkal használhatóak.

Az EU is dolgozik az egyetemek összemérhetőségének módszertanán. Idén tavasszal az e felmérésben részt vevő egyetemeken négy tudományág (gépész-, elektromérnöki, fizika, gazdaságtudomány) területén folyó munkáról tett közzé összehasonlító táblázatot. Jövőre az unió újabb három diszciplínát von vizsgálat alá (pszichológia, informatika, orvostudomány). Nehezen vitatható, hogy ezek a listák a közvélekedést, a politikai és pénzügyi döntéshozatalt rendkívüli mértékben befolyásolják, mivel nincs egyéb, a minőségi szempontokat jobban kijelölő és a kívülállók számára is használható támpontjuk. Hatása nem lebecsülendő az egyetemközi kapcsolatokra és a nemzetközi hallgatói toborzásra sem. Az egyre szaporodó és egyre nagyobb jelentőségre szert tevő nemzetközi (főleg ázsiai, afrikai) educatio-vásárokon is fontos tényező a szóba jövő egyetem hitelesnek tekintett ranglistákon való helyezése.

A kérdés különösen élesen vetődik fel Magyarország esetében, hiszen a demográfiai és anyagi helyzet arra kényszeríti egyetemeinket, hogy a rendelkezésre álló kapacitást külföldi (fizetős) hallgatókkal töltsék fel. (Ilyen szempontból a nem Budapesten működő egyetemek többszörösen hátrányos helyzetben vannak.) A teljes képzési idő alatt Magyarországon tanuló külföldi hallgatók²⁶⁷ többsége orvostudománnyal foglalkozik (ideértve a fogorvos- és gyógyszerészképzést is), így a SOTE vagy a tudományegyetemi orvoskarok e tekintetben inkább a bőség zavarával küszködnek (bár kapacitásbővítéssel itt is jelentős mértékben lehetne növelni a kínálatot). Ezen kívül még az informatikai, a mérnöki és a közgazdász-képzés van elfogadható helyzetben. A többi tudományterület, így a bölcsészeti is, e tekintetben jelentős hátrányban van. Ennek a ténynek lehetnek akár objektív okai is: miért érdekelné nagyobb létszámban pl. a kínai fiatalokat a magyar történelem vagy miért ide jönnének angol, francia stb. kultúrát tanulni, ha anyanyelvi országba is mehetnek? Ez igaz. Ugyanakkor, az Erasmus Mundus vagy más közös MA-képzésben, illetve a PhD ún. cotutelle rendszerében, a széles értelemben vett kettős képzésben rejlő lehetőségeket csak elvétve használjuk ki.

²⁶⁶ A témáról, Tüskés Gábor, *A minőség meghatározásának problémájához a bölcsészettudományi alap kutatásokban*. Magyar Tudomány 2013/5. 563–574. Általános vonatkozásban: Wolfgang Glänzel, *A tudománymetria hét mítosza – költészet és valóság*. Magyar Tudomány 2009.09. <http://www.matud.iif.hu/09aug/09.htm>, Kollár István – Kurutzné Kovács Márta, *Kutatási teljesítmények értékelésének támogatása*. Magyar Tudomány, 2011.01. <http://www.matud.iif.hu/2011/01/09.htm>

²⁶⁷ Az Erasmus, Ceepus, Erasmus+ programok keretében ide érkezők másként szerveződnek.

Bölcsesség és/vagy tudomány?²⁶⁸

A II. világháborúból kijövet Szent-Györgyi Albert még egy olyan Magyar Tudományos Akadémia megreformálásába kezdett, amelynek három osztálya közül az első kettő bölcsészettudománnyal foglalkozott. A helyzet alaposan megváltozott.

Nyilvánvaló, hogy ma egy szellemi tevékenység tudományként való társadalmi elfogadtatásához világszerte nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a gyakorlatokat, amelyeket az élő és élettelen természettudományok diktálnak.

A bölcsész terület sajátosságai hangsúlyozásának jogosságát, még ha általában el is fogadják, olyan „belügynek” tekintik, mint az impakt faktorok jelentős mennyiségi különbségét a reál tudományterületek között. Pedig a különbség ennél lényegibb. Az irodalomtörténész alapvetően másként viszonyul tárgyhöz, az irodalmi alkotáshoz, amelyben a tapasztalati elem csak mint jel szerepel, mint a természettudós az empirikus valóság részeihez. A bölcsészeti produkciók összehasonlítására vonatkozó mérőrendszer – ha az mások számára is értékelhető és értékelendő akar maradni – nem sérthet bizonyos általános, de nem belőle következő alapelveket, mint például az *ésszerűség*, a pontos *meghatározás*, az ismétlődően ugyanarra az eredményre jutó *mérhetőség* és az *ellenőrizhetőség* princípiumát. (A kutatás tárgyát illetően nagy bajban lennénk, ha az „irodalmat” vagy a „történelmet” kellene meghatároznunk.) A tudományos és szépirodalmi rendszer közötti leglényegesebb különbség az (erkölcsi) érték közvetítése szempontjából ragadható meg. A kérdést filozófiai és német irodalmi aspektusból legutóbb vizsgáló Bernáth Árpád a *Széljegyzetek a természettudományos és a művészi megismerés sajátosságaihoz* című tanulmányában a következőket írta: „De mivel a szépirodalomnak van sajátos tartalmi meghatározottsága – Arisztotelész *Poétikája* óta a szépirodalom tárgya a cselekvő ember – van egy lényeges különbség is a tiszta természettudomány és a cselekvő ember lehetőségeit az irodalmi művek tanulmányozása révén felmérő tudomány között: az utóbbi ugyanis értékeket rendel a cselekvés által létrejövő állapotokhoz.”²⁶⁹

A munka eredményét tartalmazó mű (tanulmány) külső jelentősége ezeken túlmenően attól függ, milyen közegben (milyen kategóriájú folyóiratban), milyen feltételek (lektorálás) teljesülése esetén jelenhetett meg. Illetve, a publikálás után, milyen a tanulmány néhány éves utóélete (citáció), valamint a szerző egész publikációs tevékenysége (Hirsch-index). Az ilyen módon meghatározott három szám (impakt, hivatkozás, Hirsch-index) lényegében mindent elmond a szakmai produkcióról, amit természetesen az életkorhoz, a szakmában eltöltött időhöz kell viszonyítani. Ezek képezik a döntések objektív alapját az előlépésekkor vagy a pályázatok személyi feltételrendszerének a megítélésekor.

Ilyen alapelveken nyugszik a Magyar Tudományos Művek Tára is, ez az első kísérlet arra, hogy az élő és élettelen természettudományok által kialakított rendszert (valamelyest) átalakítva a bölcsész szakmai produkciókat megmérje, egymással számszerű alapon összehasonlíthatóvá tegye. Pozitív impaktja mellett, érdemes néhány

²⁶⁸ A régi korokban a *bölcsesség* és a *tudomány* a Szentlélek külön-külön adománya volt, a hét közül kettő. Másik kettő volt még hozzájuk hasonló: az értelem és a jótanács. A hét adomány beteljesítette a propedeutikának tekintett hét szabad művészetet, az iskolai oktatás alapdiszciplínáit.

²⁶⁹ Bernáth Árpád, *Széljegyzetek a természettudományos és a művészi megismerés sajátosságaihoz*. Megjelenés alatt a Szegedi Egyetemi Kiadó Tudástár c. sorozatában.

belső problémára is felhívni a figyelmet. Az egyik a mennyiségi szemlélet uralkodóvá válása, pl. kevésbé lényegi, inkább divatos, hamar érvényét veszítő, de egy ideig a szakmai közbeszédet meghatározó témák előtérbe kerülése vagy a citáció-szövevségek stb. Főleg a hazai tudományos fokozatokkal és címekkel kapcsolatos eljárások során hivatkoznak rá. A bírálók, opponensek és bizottságok lelkiismeretét nem feltétlenül minőségi, hanem gyakran mennyiségi szempontok nyugtatják meg.

Az irodalomtudományra vonatkoztatva a fenti egyszerű és tulajdonképpen ésszerű feltételek nem juthatnak megfelelő módon érvényre, hiszen alkalmazásukkal kizárnánk egyrészt az irodalomhoz közel álló, nem tudományos apparátussal készült esszét²⁷⁰ (pl. Szerb Antalét, Babitsét, akik írók és irodalomtörténészek voltak), másrészt eleve le kellene mondanunk arról a – véleményem szerint helyes – értékrendről, amely szerint megjelenési formáját tekintve legelső szakmai teljesítmény az önálló monográfia. Nem pusztán a tudományos, hanem a tudományos és alkotó tevékenység együttes tekintetbe vétele adhatna pontosabb képet egy-egy irodalomtörténész tevékenységének minőségéről.

Követve kollégáink gondolkodásmódját: a monográfia szakmai tekintélyébe, jogaiba való visszaállítása megkövetelné (mint a „kemény” tudományok területén működő, impakt faktorról rendelkező folyóiratoknál) a kiadók szoros érték-sorrendbe állítását. Ez azonban már csak azért sem lehetséges, mert egyrészt a kiadók profit- és nem értékorientáltak, másrészt általában sokféle tevékenységet folytatnak. A kiadók „impakt faktorozása” nemigen oldható meg, helyette a közvélekedés, a jó vagy rossz hírnév marad az irányadó. A könyvek esetében a szakmai lektorálás általában nem szigorú, ha valaki kívülről (nem feltétlenül szakmailag kontrollált módon) hozza a pénzügyi fedezetet, megjelentetik a könyvet; saját forrásból viszont alig, hiszen nem tudják az elkészült művet megfelelő példányszámban eladni. A „nagy bölcsésztermékek” sorát folytathatnánk a kritikai szöveg kiadásával vagy a mások tanulmányait is közlő szerkesztett kiadványokkal. Ez utóbbiak egyébként egyáltalán nem számítanak tudományos alkotásnak, még akkor sem, ha új terület kutatását, új módszer alkalmazását indították el Magyarországon. Jóllehet mindehhez nagy szakmai tudás, nemzetközi tekintély és kapcsolatrendszer volt szükséges. A kötet (fő)szerkesztőjéről nem számol a hivatkozás még akkor sem, ha az az egész kötetre, s nem valamelyik benne szereplő műre vonatkozik.

Még súlyosabb problémát jelent, hogy a *real* tudománymetria elszakítaná az irodalomtörténetet az irodalomtól, az olvasóközönségtől és általában az érzelmi világtól, amely szakterületünknek elválaszthatatlanul része. Sőt, bizonyos mértékig az egyetemektől is. Az oktatás és kutatás másként válik szét a nagy tudományterületek esetében. Pontosabban, a humán területen nem is nagyon válhat szét, az egyetemi tankönyv, segédanyag, szöveggyűjtemény lehet tudományosként besorolt alkotás.

A lista kategorizálása érzéketlenséget mutat – csak néhány példát említünk – két vagy több irodalom, kultúra határán létrejött közvetítő tevékenység, az irodalom népszerűsítésének „tudománya”, illetve a tudományos szöveg esztétikája iránt. A fordítás a nagy jelentőségű művek esetében jelentős tudományos produkció, amely komoly szakmai felkészültséget igényel. Az európai irodalmi hagyomány „egyesítésének” egyik legnagyobb alkotása, Curtius műve e nehézségek miatt hetven év óta nem talál magyar fordítóra, s mivel a sokéves munka sehol sem kerül „elszámolásra”, ezért azok, akik képesek lennének rá (nincsenek sokan), inkább hasznosabb munkába fognak.

²⁷⁰ Néhány évvel ezelőtt egy MTA-doktori disszertáció kapcsán az ITB az esszé *mellett* foglalt állást.

A rendszer gyengeségei más területen is nyilvánvalóak. Két kitűnő irodalomtörténész alkotta meg angol és francia nagyszótárunkat. Országgh László és Eckhardt Sándor (folytathatjuk a sort Halász Előddel, Herczeg Gyulával) életművében sokévi munkával elért fontos eredmény volt a szótár, amely egyrészt nagy műveltséget, hozzáértést igényelt, másrészt a minőségi munka hatása, jelentősége a következő generációk számára alapvetően fontos. Akik azonban használják, egy-két kivételtől eltekintve nem hivatkoznak rá.

A másik probléma akkor merül fel, ha az MTMT-t nemzetközi összefüggésbe helyezzük. Nagy baj, hogy az MTMT-nek pusztán magyar alkalmazása lehetséges. A hatalmas munkával összeállított publikációs és citációs jegyzékek gyakorlatilag nem játszanak szerepet a nemzetközi bölcsész tudományometriában.²⁷¹ (Ez más országok esetében nincs feltétlenül így, alább olvasható néhány mondat a holland rendszerről.)

A pusztán nemzetközi jelentőségre figyelő TTK-s és orvos kutatókkal szemben így szükségszerűen alulértékelődnek a bölcsészek, hiszen nem hoznak annyi nemzetközi elismerést, hasznot (grantet), külföldi hallgatót, mint ők. A pályázatokon való alulreprezentáltságunk tovább súlyosbítja a hazai BTK-k helyzetét.

Jóllehet a legjelentősebb felsőoktatási rangsorok többféle szempont szerint és célből készülnek, közös jellemzőjük a tudományos tevékenység minőségének nemzetközi összefüggésben való mérése. Az így meghatározható eredményt valamennyi ranking nagy súlyfaktoriall veszi tekintetbe. A tudományos produkció értékelése nem közvetlenül a szerzőtől vagy intézményétől bekért adatok alapján történik. (Gyakran az érdekeltek nem is tud róla.) Kiindulópontjuk valamelyik elismert adatbázis²⁷², amelyekben főleg a minősített folyóiratokban megjelent tanulmányok szerepelnek, míg a monográfiák, kritikai szövegkiadások, tanulmánygyűjtemények csak másodlagos szerepet játszanak bennük.

Az eredmények különbözősége, vagyis valamelyik egyetem sorrendben elfoglalt helye sok esetben attól függ, hogy az adott lista összeállítói melyik adatbázist használták.

A magyar nyelvű, vagy Magyarországon szerkesztett, témánk szempontjából kiemelt fontosságú folyóiratok ezekben az adatbázisokban nagyon hiányosan szerepelnek. Az interneten hozzáférhető és az adatbázisban számon tartott magyar(országi) periodikákban megjelent műveket és a rájuk történő hivatkozásokat egyébként figyelembe veszik.

²⁷¹ Scientometric Indicators for Arts & Humanities and Social Sciences

http://bibliometrie.univie.ac.at/veranstaltungen/archiv/scientometric-indicators-for-arts-humanities-and-social-sciences/?no_cache=1, Arts and Humanities Literature: Bibliometric Characteristics of Contributions <http://eprints.rclis.org/9440/>, *Scientometric definition of science: In what respect is the humanities more scientific than mathematical and social sciences?* <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11192-007-1883-9>, Scientometrics and Evaluation of Humanities and Social Sciences <http://www.wseas.us/e-library/conferences/2013/Dubrovnik/ECC/ECC-56.pdf>

²⁷² Az általános gyűjtőkörű adatbázisokból (a szakadatbázisok nem adnak átfogó képet egy egyetemről) a kutatás mérésére a leginkább azok alkalmasak, amelyek a citációkat is közlik. Ilyen a Web of Science az ISI-től és a Scopus az Elseviertől. Az előbbi 1975-től közöl adatokat, míg a Scopus jó 20 évvel később indult, ennek következtében több „fiatalabb” folyóiratot dolgoz fel. A rangingekeket készítő cégek vagy ezekből választanak, vagy egyéni módszereket is kifejlesztettek. A piacot kétségtelenül az ISI uralja, hisz az ő folyóiratminősítését az impact faktort...???

A European University Association által kiadott *Global University Rankings and their Impact – Report II*, Brussels 2013. kötet és a nagy cégek interneten elérhető metodikája alapján a következő helyzet látszik kialakulni.

Journal Citation Reports (JCR) – ARWU, THE, Leiden

A sanghaji Jiao Tong University által működtetett ARWU (Academic Ranking of World Universities) a Web of science alapján kiszámolja az impakt faktort (ez a mi szakmánkban irreleváns.)

A THE (Times Higher Education Supplement + Thomson Reuters²⁷³) szintén ezt az adatbázist használja.

Az Európai Kutatóegyetemek Ligáját megalapító Leideni Egyetem listájának alapjául is az ISI Web of Science²⁷⁴ szolgál. A Web of Knowledge JCR adatbázisában az Arts and Humanities kategóriában szereplő 1725 tételből hat magyar (Akadémiai Kiadó): (2012-es adatok)²⁷⁵

1. ACROSS LANGUAGES AND CULTURES
2. ACTA LINGUISTICA HUNGARICA
3. ACTA ORIENTALIA
4. HUNGARIAN QUARTERLY
5. STUDIA MUSICOLOGICA
6. VERBUM

Sajnos még elszomorítóbbak a 2013-as adatok, hiszen a JCR-ben indexelt magyar folyóiratok száma héttel csökkent (43-ról 36-ra) és összesen 3 humán jellegű maradt.

1. ACROSS LANGUAGES AND CULTURES
2. ACTA LINGUISTICA HUNGARICA
3. ACTA ORIENTALIA

Scopus²⁷⁶ – QS, SCImago

A legtöbbet idézett lista a QS (Quacquarelli-Symmonds). Ez teljes intézményi (egyetemi) és 30 (a számot növelni akarják) tudományos (bölcsész: filozófia, történelem,

²⁷³A Thomson and Reuters cég tulajdona az ISI (Institute of Scientific Information), amelyik a Web of Knowledge-t működteti, ennek része a Web of Science (<http://wokinfo.com/>), benne a számunkra érdekes külön adatbázisok: Arts and Humanities Citation Index, illetve Social Sciences Citation Index), JCV (Journal Citation Reports, <http://thomsonreuters.com/journal-citation-reports>). Többek között a Google Scholar-ban található adatok ezekből a gyűjteményekből származnak.

²⁷⁴A tudománymetriai adatok nemzetközileg elfogadott fő forrása a WoS: ez viszonylag kevés magyar kiadású folyóiratot tartalmaz (akadémiai lapok).

²⁷⁶A Scopus esetében, s általában az Elseviernél figyelembe kell venni, hogy törekszenek a magyar, illetve a monografikus tartalom növelésére is. Béky Endre előadásai ill. pl. http://mta.hu/mta_hirei/ujabb-28-magyar-kiadasu-tudomanyos-folyoirat-a-scopus-adatbazisban-33321

nyelvészet, modern filológiák, angol nyelv és irodalom) sorrendet egyaránt közöl. Adatai egy részét közvetlenül az intézményektől kéri be. Nagy súlyfaktorról veszi tekintetbe a szakmai közvélekedést, amit kérdéseket tartalmazó formanyomtatványok online kitöltésének elemzésével határoz meg. Témánk szempontjából a *Scopus-indexed papers*²⁷⁷ veszi alapul. A Scopusban az alábbi orgánumok vannak Arts and Humanities gyűjtőkörben (az irodalomtudományi rész igencsak hiányos):

Across Languages and Cultures
Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Historiae Artium
Acta Linguistica Hungarica
Acta Orientalia
Antik Tanulmányok
Archaeologiai Értesítő
Hungarian Quarterly
Hungarian Studies
Magyar Filozófiai Szemle
Művészettörténeti Értesítő
Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Studia Slavica
Verbum
(Az adatok 2012-esek.)

A közelmúltban eléggé széles körben ismertté vált néhány magyar egyetem nagyon jó szereplése a QS-subject listán. Az SZTE „modern filológia” tudományágban elért 101–150 közötti helyezése történelmileg az egyik legjobbnak számít, s csak valamivel végzett mögötte a DTE ugyanebben a kategóriában. Magyar állami egyetem ezen kívül még kétszer kapott ilyen előkelő tudományági besorolást. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a QS-rangsor összeállítói nem vették figyelembe a citációkat és a Hirsch-indexet.

Egy másik rangsor, a SCImago fejlesztői spanyol egyetemek munkatársai, elsősorban az élet- és kisebb mértékben humán tudományokkal foglalkoznak. Mivel mögöttük az Elsevier áll, ezért ők is a Scopusból²⁷⁸ indulnak ki, de külön adatbázist fejlesztettek (SCImago Journal and Country Rank), amely esetenként impakt faktorokhoz hasonló SJR indikatort is ad. (Acta Linguistica Hungarica az egyedüli SJRI-val

²⁷⁷ Az Elsevier 2004-ben hozta létre a Thomson-Reuters-féle Web of Science konkurensének szánt Scopus adatbázist.

²⁷⁸ We used Scopus as the data source for the development of the SJR2 indicator because it best represents the overall structure of world science at a global scale. Scopus is the world's largest scientific database if one considers the period 2000–2011. It covers most of the journals included in the Thomson Reuters Web of Science (WoS) and more (Leydesdorff, Moya-Anegón, & Guerrero-Bote, 2010; Moya-Anegón et al., 2007). Also, despite its only relatively recent launch in 2004, there are already various studies of its structure and coverage in the literature (Bar-Ilan, 2008; Jacso, 2009; Laguardia, 2005). Our choice of database reflects our consideration of four criteria that are of great importance in the computation of any bibliometric indicator.

<http://www.scimagojr.com/countryrank.php>

<http://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=5000154506&tip=sid&clean=0>

rendelkező humán folyóirat értéke:0.098.) Ennél sokkal jobb a Neoheliconé (0,1), amely azonban holland folyóiratként van feltüntetve²⁷⁹.

Acta Linguistica Hungarica
Across Languages and Cultures
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Archaeologiai Értesítő
Hungarian Quarterly
Studia Slavica
Acta Historiae Artium
Magyar Filozófiai Szemle
Antik Tanulmányok
Bulgarian Historical Review
Hungarian Studies
Művészettörténeti Értesítő
Acta Orientalia
Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.

A Scopus 2014. februári frissítése után az alábbi magyar folyóiratok szerepelnek. A számomra eddig ismeretlen Shaman folyóiratot a Molnár & Kelemen Oriental Publishers adja ki.

Across Languages and Cultures
Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Historiae Artium
Acta Linguistica Hungarica
Acta Orientalia
Antik Tanulmányok
Archaeologiai Értesítő
Hungarian Quarterly
Hungarian Studies
Magyar Filozófiai Szemle
Művészettörténeti Értesítő
Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Studia Slavica
Verbum
Magyar Nyelv
Magyar Nyelvőr
Shaman
Archeometriai Műhely

²⁷⁹ <http://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=5000154506&tip=sid&clean=0>

ERIH

Külön említést igényel az európai minősítési jegyzék. European Reference Index for the Humanities (ERIH²⁸⁰ – European Science Foundation). Magyar Tudományos Művek Tára: az MTA I. Osztály által lefedett tudományterületek kutatói összesen 792 tudományos folyóiratban publikáltak (2013. jan.). Ezeknek nem kis része szerepel az ERIH-listán. A lista lényegében három kategóriát tartalmaz (a negyedik a nem kategorizált folyóiratok, ezek vannak a legtöbben). A legnagyobb tekintéllyel rendelkező, nemzetközi szempontból kiemelkedő orgánumok alkotják az első, „A” csoportot. Szintén nemzetközi jelentőséggel bír, de nem legelső a saját területükön képezik a „B” kategóriát, míg a „C” a nagyon színvonalas, jelentős és elismert, nemzeti érdeklődésre számot tartó kiadványok csoportját jelenti (részletesen angolul a jegyzetben).²⁸¹ Az ERIH-ben szereplő magyar irodalmi folyóiratok minősítésükkel együtt:

²⁸⁰ The aim of ERIH is to enhance the global visibility of high-quality research in the Humanities across all of Europe.

²⁸¹ All journals included in ERIH meet the threshold standards outlined below.

Criteria for inclusion

1) In order to be included a journal must fulfil normal international academic standards of quality, i.e. it must have a quality control policy that governs the selection of articles. In principle, this should be achieved through peer review, but it is also accepted that some high-quality journals have other systems of ensuring quality control.

2) All journals must also fulfil basic publishing standards: ISSN, timeliness of publication, active operations of an editorial board, complete bibliographic information for all cited references, and full address information for every author.

ERIH categories

The journals included in ERIH are divided into two main categories on the basis of their audience, distribution and reach.

NATional (NAT) Category Journals: European publications with a recognised scholarly significance among researchers in the respective research domains in a particular (mostly linguistically circumscribed) readership group in Europe; occasionally cited outside the publishing country, though their main target group is the domestic academic community.

INTERNational (INT) Category Journals: both European and non-European publications with an internationally recognised scholarly significance among researchers in the respective research domains, and which are regularly cited worldwide.

International journals are themselves classified into two sub-categories based on a combination of two criteria: influence and scope

INT1 Sub-Category Journals: international publications with high visibility and influence among researchers in the various research domains in different countries, regularly cited all over the world.

INT2 Sub-Category Journals: international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries.

The judgement to which category and sub-category a journal belongs will be made by an Expert Panel of peers for each discipline. The Panels will use information provided by editors and publishers as well as data from publicly available sources.

W Category Journals: journals which published their first issue three years or less before the closing date for feedbacks for a given panel.

Név	2007-es besorolás	2011-es besorolás	ISSN
Filológiai Közlöny	C -NAT	C-NAT	0015-1785
Helikon	C -NAT	C-NAT	0017- 999x
Hungarian Studies	B-INT 2	C-NAT	1588-2772
Hungarian Journal of English and American Studies	C -NAT	C-NAT	1218-7364
Irodalomtörténeti Közlemények	C -NAT	C-NAT	0021-1486
Jelenkor	C -NAT	C-NAT	0447-6425
Kortárs	C -NAT	C-NAT	1418-1592
Neohelicon	B-INT 2	B-INT 2	0324-4652
Tiszatáj	C -NAT	C-NAT	0133-1167
Új Forrás	C -NAT	C-NAT	0133-5332
Új Symposion	C -NAT	-----	0503-0935

A fenti 11 folyóirat egy 815-ös ERIH-listából való²⁸². A Hungarian Studiest legutóbb B-ből C kategóriába tették. Az Új Symposion elvesztette korábbi minősítését (NAT).

Az élő és élettelen természettudományok kutatói tanulmányaik szakmai folyóiratban való megjelentetésével egyben szinte automatikusan hozzájárulnak egyetemük nemzetközi rangjának emeléséhez, a különböző rankingeken való jobb helyezéséhez. Ez a mi esetünkben megint nincs így. Amikor az MTMT-e feltöltjük, egyben nem töltjük fel egyik nagy nemzetközi adatbázist sem, s a versenyben „láthatatlanok” maradunk. Erre a helyzetre – véleményem szerint – nem a szükségszerűen korlátozott érdeklődésre számot tartó magyar tematika kényszerít minket, hanem az a tény, hogy nem fordítunk kellő energiát és figyelmet sem arra, hogy tudományterületünk sajátos szempontjait érvényre juttassuk, sem arra, hogy kutatási eredményeink mai igényeknek megfelelő módon, egyetemünk „érdekében” is kapjanak nyilvánosságot. Minimális célkitűzésként már az is jelentene valamit, ha – nem várva a kiadókra – lépéseket tennénk folyóirataink, s ezzel publikációink és a rájuk való hivatkozások nemzetközi megjelenítéssel való emancipálására.²⁸³ Ezzel nemcsak saját egyetemen belüli pozíciókat erősíthetnénk, hanem az általunk képviselt kultúráét is.

A követendő vagy követhető külföldi példák közül több szempontból is érdemes a hollandra hivatkozni. Itt a kormány és az egyetemek közösen kialakítottak egy olyan rendszert, amely biztosítja a szellemi értékek megőrzésének, nemzetközi terjesztésének lehetőségét és egyben megfelelni látszik az általános tudománymetriai szabályoknak is. A flamand akadémiai bibliográfiarendszer azért is lehet fontos számunkra, mert az

²⁸² <http://infotra.files.wordpress.com/2012/05/erih-literature-2011.pdf>

²⁸³ Dr. Alesia Zuccala, Evaluating the Humanities: Vitalizing ‘the forgotten sciences’
<http://www.researchtrends.com/issue-32-march-2013/evaluating-the-humanities-vitalizing-the-forgotten-sciences/>

Akadémiai Kiadó már 40-50 évvel ezelőtt is együtt működött holland kiadókkal (John Benjamins Publishing Company), most pedig részben a Kluwer Academic Publishers és a Springer tulajdonolja. Az impakt faktoral rendelkező magyar folyóiratok nagy része, s azon folyóiratok döntő többsége is itt jelenik meg, amelyek jelen vannak az említett adatbázisokban. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy nemcsak a Web of Science-ből, hanem a Scopusból is akar adatokat felhasználni.

A holland egyetemek pénzt kaptak a bölcsészet- és társadalomtudományok területén létrehozandó rendszer kialakítására. 18 tagú, a kormány által kinevezett és fizetett szakemberből álló bizottság, panel (albizottságok segítségével) dönt a tudományos publikációs listára való felvételről. A Panel (Gezaghebbend Panel²⁸⁴) évenként felülvizsgálja a szóba jött folyóiratokat és kiadókat (pl. Springer-Akadémiai – P.J.).

Figyelembe veszi a konferenciaköteteket (Proceedings), könyveket, sorozat, alkalmi kiadványokat is.

Az egyetemi oktatók publikációit évi rendszerességgel méri, súlyozza, a lista adatállományát frissíti.

Az egységesítés érdekében együtt működik más országokkal és a European Science Foundationnel.

Forrás: [uantwerp.be](https://www.ecoom.be). Netherlands

<https://www.ecoom.be/en/introduction>

A cég hozzáférést szerzett a nagy adatbázisokhoz.

From 2008 onward, the data are extended to the whole Web-of-Science (SCIE, SSCI, AHCI), to the ISI-Proceedings and to the PCT patents. At that time a license is purchased on the Scopus database.

Idézet az alábbi weboldalról.

<https://www.ecoom.be/en/history>

²⁸⁴ What is the Authoritative Panel? For the scientific supervision of the VABB the Flemish government has installed the Authoritative Panel ('Gezaghebbend Panel' or GP, composed of eighteen researchers associated with the Flemish universities and university colleges. The appointed researchers of high international standing are all active in the Social Sciences and Humanities. The members of the Authoritative Panel are appointed by the Flemish government for renewable periods of four years from a double candidature, nominated by the Association committees. The composition of the Authoritative Panel guarantees that all the different scientific disciplines from the Social Sciences and Humanities are represented. The Flemish University Colleges are invited to delegate two members for the GP. When making its assessments, the GP is aided by disciplinary subpanels, which offer their advice in function of the minimum criteria stipulated in the BOF-regulation.

A tanulmányok írásának időpontja, korábbi megjelenésük

Klebelsberg kulturális külpolitikájáról (2010)

Elhangzott 2010. november 11-én a Gál Ferenc Hittudományi Főiskola, a Szegedi Tudományegyetem és a Szegedi Akadémiai Bizottság közös Klebelsberg-megemlékezésén. Organikus rendszerben (Klebelsberg kulturális külpolitikájáról) „Szeged” 22:(11) 24–27. (2010)

Az élet egységétől a tudatformák egyenrangúságáig. Szent-Györgyi aggodalmi háborús időkben. (SZTE Szabadegyetemi előadás, 2012)

Szent-Györgyi Albert verseiről (2014)

Horthy, Babits, Nyugat (2008)

In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad: Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szeged: Belvedere, 2010. 161–168.

A hallgatás tornya. Írók a szabadságharc után (2006)

Olaszul: La torre del silenzio. Gli scrittori dopo il 1956. „Rivista di Studi Ungheresi” Roma, 2007/6. 37–50. Továbbá: Gian Paolo Brizi, Pál József, Fabio Martelli (szerk.): Ripensando a Budapest, dopo cinquant'anni. Budapest: 1956 – olasz tanulmányok és visszaemlékezések. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007. 81–92.
Magyarul: A hallgatás tornya. Írók a szabadságharc után. „Tiszatáj” 60. évfolyam, 2006/11. 84–92.

Babits latin-olasz klasszicizmusáról (2014)

A tanulmány olasz nyelvű változata 2013-ban készült, megjelenés alatt.

Vallásos inspirációk Weöres Sándor költészetében (1996, 2014)

Olaszul: *Ispirazioni religiose nella poesia di Sándor Weöres*. La civiltà ungherese e il cristianesimo. A magyar művelődés és a kereszténység. Budapest–Szeged 1998. I. 351–358.

Weöres Sándor és a Biblia. Rongyszőnyeg, 14. (1990)

Weöres Sándor és a Biblia. „Vigilia” 1990/10. 763–768.

Kettős és hármas rendszerek Weöres Sándor Háromrészes énekében (2002)

In: Andor József - Benkes Zsuzsa - Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó 2002. 403–412.

"...et anni tui non deficient" (Időről és időn túlról Weöres Sándor költészetében) (2013)
„Tiszatáj” 12. 61–68. (2013)

Weöres-versek művész kézben (2014)

Az élő Monarchia (2001)

Franciául: *La Monarchie vivante. Sur le passé et l'avenir d'une Europe centrale littéraire à propos d'un livre de G. M. Vajda.* „Neohelicon” XXIX/2. (2002) 7–21.

Magyarul: *Az élő Monarchia. Az irodalmi Közép-Európa múltjáról és jövőjéről egy Vajda-könyv kapcsán.* In: *Az Osztrák-Magyar modernség a boldog (?) békeidőben* Szerk. Fried István, Szeged 2001. 117–133.

Az orléansi-szűz (2003)

Vajda György Mihály: *Az orléansi-szűz. A téma irodalmi változatai* Budapest 2003. „Vigilia” 2003/7. 599–560.

Vajda György Mihály (2001)

Franciául: *György Mihály Vajda (né le 4 février 1914, décédé le 3 février 2001).* „Neohelicon” XXIX/1. (2002). 7–12.

Szimbólumkutatás – szimbólumelmélet (1997, 2014)

Szimbólumkutatás – szimbólumelmélet. In: *Utak a komparatiztikában.* Szerk. Fried István. Szeged 1997. 39–64.

A magyar nyelv és kultúra oktatásáról a külföldi egyetemeken – helyzetértékelés.

Magyar Tudomány 173:(10) 1206–1216. (2012)

A könyvről (2002)

„*A könyv az ember*”. „Szeged” 2002/1. 32–33.

Via negativa (1991)

Angolul: *Via negativa. Breaking of the Seal.* „Neohelicon” XX/2 (1993) 343–371.

Magyarul: *Via negativa. (U. Eco: Il pendolo di Foucault).* „Pompeji” 1991/1. 101–126.

Kísérletek egy európai irodalmi kánon létrehozására (2007, 2014)

Magyarul: „Tiszatáj” 62:(4) 71–77. (2008)

Olaszul: *Canone e prassi: tre storie delle letteratura mondiale pubblicate in Ungheria.* “Critica del testo” 10:(1) 157–164. (2007)

Nemzetközi rankingek és bölcsész tudománymetria (2014)

Pál József (1953) legfontosabb művei:

- Az ikonológia elmélete (1986, 1998)
- A neoklasszicizmus poétikája (1987)
- A világirodalom története évszámokban (1987, Vajda György Mihállyal)
- Hermetika, mágia (1995)
- Szimbólumtár (1997, 2002, 2005, Újvári Edittel)
- „Silány időből az örökkévalóba”. Az Isteni Színjáték nyelvi és tipológiai szimbolizmusa (1997)
- Santo Stefano Rotondo in Roma. Archeologia, storia dell'arte, restauro (Wiesbaden, 2000, Hugo Brandenburggal)
- Világirodalom (2005, 2008)
- Dante: Commedia, Codex Italicus 1. (Verona, 2006, Gian Paolo Marchival)
- Dante. Szó, szimbólum, realizmus a középkorban (2009)
- Epigrafie romane di Transilvania (Verona, 2010, Gian Paolo Marchival)
- 1790 – Határ és szabadság az irodalomban (2012).
- a Neohelicon főszerkesztője (Hajdú Péterrel).